

syllabus hoorcollege 2014/15 (conceptvs april 2014)
opleiding *Communicatie- en Informatiewetenschappen*

taalkunde voor CIW

harrie mazeland

TAALKUNDE voor CIW

© h.j.mazeland 2009/2014

inhoud globaal

1. Inleiding	6
DEEL I. WOORDSOORTEN	
2. Woordsoorten	14
DEEL II. SYNTAXIS: woorden combineren	
3. Woordgroepen	92
4. Constituenten en zinsstructuur	113
5. Functies van constituenten in de zin	154
6. Zinstypen en woordvolgorde	172
DEEL III. MORFOLOGIE: de structuur van woorden	
7. Morfologie	212
DEEL IV. SEMANTIEK: vorm en betekenis	
8. Lexicale semantiek	236
9. Betekenis op zinsniveau	265
10. Metaforen	298
<i>Verantwoording / bronnen</i>	323

*paginering: bij benadering, soms nog niet gecorrigeerd voor de meest recente versie

inhoud per hoofdstuk

#paginanrs bij benadering

1. INLEIDING**6**

1.1	taal en communicatie	6
1.2	doel van het college	6
1.2.1	plaats van het vak in de opleiding CIW	7
1.3	focus: syntaxis en semantiek	7
1.4	andere onderdelen van de taalwetenschap	10

*DEEL I: WOORDSOORTEN***2. WOORDSOORTEN****14**

2.1	woorden en woordgroepen	15
2.1.1	woordsoorten onderscheiden	16
2.2	zelfstandige naamwoorden	18
2.3	het lidwoord	20
2.4	het voorzetsel	26
2.5	het bijvoeglijk naamwoord	30
2.6	de voornaamwoorden	38
2.7	de werkwoorden	46
2.8	de bijwoorden	67
2.9	het voegwoord	81
2.10	interactiewoorden: interjecties	84
2.11	inhouds-, functie- en interactiewoorden	88

DEEL II: SYNTAXIS: WOORDEN COMBINEREN

3. WOORDGROEPEN	92
3.1 de structuur van woordgroepen	93
3.2 complementen	95
3.3 adjuncten	106
3.4 woordgroepen in woordgroepen	110
4. CONSTITUENTEN en ZINSSTRUCTUUR	113
4.0 constituenten	113
4.1 constituententests	118
4.2 zinsstructuren aangeven mbv boomdiagrammen	126
4.2.1 recursiviteit	133
4.3 intermediare projecties	139
4.3.1 het X-bar schema	143
5. FUNCTIES van CONSTITUENTEN IN DE ZIN	154
5.1 inleiding	154
5.2 het subject	156
5.3 subject, object en passiefconstructie	164
5.3.1 krijgen-passief	171
6. ZINSTYPEN en WOORDVOLGORDE	172
6.1 woordvolgorde en zinsplaatsen	172
6.2 pragmatische principes woordvolgorde	190
6.2.1 gegeven en nieuwe referenten (given/new)	
6.2.2 <i>topic / comment</i> en links/rechts-principe	191
6.2.3 het complexiteitsprincipe	196
6.2.4 discourse-organisatie en de 1 ^e zinsplaats	198
6.2.5 samenvattend: vier functies woordvolgorde	200

6.3	zinnen en deelzinnen	202
6.3.1	hoofdzinnen en bijzinnen	205
6.3.2	neven- en onderschikking	208
6.4	constituentenvolgorde	210

DEEL III: MORFOLOGIE: DE STRUCTUUR van WOORDEN

7. MORFOLOGIE **212**

7.1	morfeem, allomorf	214
7.2	de bouw van woorden	218
7.2.1	derivatie en inflectie	224
7.3	samenstellingen	229
7.3.1	andere typen van woordvorming	233

DEEL IV: SEMANTIEK: VORM en BETEKENIS

8. LEXICALE SEMANTIEK **236**

8.1	het semiotisch perspectief	237
8.2	de referentiële benadering van betekenis	241
8.2.1	homonymie, synonymie, hyponymie en antonymie	243
8.2.2	woordvelden	247
8.3	de conceptuele benadering van betekenis	251
8.3.1	polysemie	254
8.3.2	metafoor en metonymie	256
8.4	ambigüiteit	263

9. BETEKENIS OP ZINSNIVEAU **265**

9.1	betekenisrelaties tussen zinnen: parafrase, gevolgtrekking, contradictie, presuppositie	265
-----	---	-----

9.1.1	citeren: directe en indirecte rede	280
9.2	zinstypen en constructies: conceptueel perspectief	285
9.3	zinstypen en communicatieve functie	288
9.4	de codering van stance	291

10. METAFOREN **298**

10.1	metaforische concepten	298
10.2	structurele metaforen, oriëntatiemetaforen en ontologische metaforen	307
10.3	<i>framing</i>	311
10.4	metaforen in de woordenschat	314
10.5	metaforen in gebruikscontexten	316
	- perspectief 1: expert/lekencommunicatie	
	- perspectief 2: persuasieve communicatie	318
	<i>Verantwoording / bronnen</i>	323

TAALKUNDE VOOR CIW

HOOFDSTUK 1: INLEIDING

1.1	taal en communicatie	6
1.2	doel van het college	6
1.2.1	plaats van het vak in de opleiding CIW	7
1.3	focus: syntaxis en semantiek	7
1.4	andere onderdelen van de taalwetenschap	10

1.1 TAAL en COMMUNICATIE

Taal is een essentiële vorm van menselijke communicatie, eigenlijk interpreteren en structureren we bijna alle andere vormen van communicatie door middel van taal. Dat in onze cultuur een rood licht in het verkeer een stopinstructie geeft, is gebaseerd op afspraken die in taal gemaakt zijn, en die in taal overgedragen en gehandhaafd worden. Taal is het sociale materiaal waarin we onze cultuur vormgeven en organiseren. Ons denken krijgt vorm in taal, en we maken het communiceerbaar in en met taal. Onze communicatie met anderen is meestal een vorm van talig handelen, en we hanteren daarbij taalsystemen en taalgebruiksregels die we delen met andere leden van de cultuur. Wie communicatie onderzoekt, moet dus iets van taal afweten.

1.2 DOEL van het COLLEGE

In het CIW propedeusevak *Taalkunde voor CIW* leer je om grammaticale aspecten van talige communicatie te beschrijven op een taalwetenschappelijk geïnformeerde manier. De stof wordt op 3 niveaus behandeld:

- a) elementaire grammaticale noties en inzichten, met name aan de hand van het Nederlands;
- b) theoretische verdieping en achtergronden;
- c) illustratieve toepassingen.

ad a) Op niveau (a) ligt het accent op het leren gebruiken van noties en termen uit de descriptieve grammatica;

ad b) Op niveau (b) komen taalwetenschappelijke achtergronden aan de orde.

ad c) Op niveau (c) gaat het om uitwerkingen die illustreren hoe grammaticale beschrijving van belang kan zijn voor de analyse van talige communicatie.

1.2.1 PLAATS VAN HET COLLEGE in de OPLEIDING CIW

Taalkunde wordt vanuit het perspectief van de opleiding CIW behandeld. Samen met Pragmatiek legt dit college een basis voor de analyse van talige aspecten van communicatie. Je leert niet alleen kennis en inzichten die je nodig hebt om een *vreemde taal* te leren, of *interculturele communicatie* te bestuderen, maar wat je hier leert is ook van belang voor vakken als Mediatheorie voor CIW, Tekstanalyse en Gespreksanalyse. Vakken als *Pragmatiek*, *Tekstanalyse* en *Gespreksanalyse* zijn typisch voor de *discourse-analytische* invalshoek van de opleiding CIW: we proberen te onderzoeken hoe taal gebruikt wordt om te communiceren.

1.3 FOCUS: SYNTAXIS en SEMANTIEK

- **syntaxis:** hoe worden zinnen opgebouwd en wat zijn de elementen daarvan?
- **semantiek:** over de betekenis van woorden en zinnen (bijvoorbeeld ambiguïteit: '*bank*', '*ik zag de man met de verrekijker*'; of beeldspraak: '*onze relatie is stuk*').

SYNTAXIS

Vragen die hier bestudeerd worden, zijn:

- *Hoe vormen reeksen van woorden een zin met een structuur?*

- (3) a. Denkend aan Holland zie ik brede rivieren
b. *Rivieren brede ik zie Holland aan denkend

- *Wat voor soorten zinnen zijn er? Bijvoorbeeld:*

- mededelende zinnen, vraagzinnen, bevelen
- hoofd- en bijzinnen, beknopte bijzinnen
- enkelvoudige / samengestelde zinnen

- *Wat is het belang van woordvolgorde?*

Bijvoorbeeld terwijl *informerende* zinnen vaak het onderwerp vooraan in de zin hebben (4a), beginnen vraagzinnen (4b) en bevelende zinnen (4c) met de persoonsvorm:

- (4) a. *je* gaat vanmiddag naar huis
b. ga *je* naar huis?
c. ga toch naar huis!

- *Wat zijn de onderdelen van een zin? (onderwerp, persoonsvorm, bijwoordelijke bepaling, lijdend voorwerp)*

- (5) *De man* bestelde *nog* een bier

- *Wat voor soorten woorden zijn er in het Nederlands?*

- (6) a. *een vriendelijk verzoek*
b. *iemand vriendelijk verzoeken om . . .*

MORFOLOGIE

Na het deel over syntaxis, volgt een beknopt hoofdstuk over *morfologie* ('vormleer'). Bij morfologie gaat het om de kleinste talige eenheden die betekenis dragen, en dat kunnen ook eenheden zijn die kleiner zijn dan een woord:

morfemen:

- voorbeeld 1: *tussenhandelaren*: tussen-handel-a(a)r-en;
- voorbeeld 2: *lachten*: lach-t-en

Soms hebben morfemen die qua vorm verschillen, dezelfde betekenis, - bijvoorbeeld de morfemen voor meervoud: (-en / -s) en die voor de verleden tijd (-t / -d). Met bepaalde soorten morfemen worden nieuwe woorden gevormd, bijvoorbeeld -aar , -baar : **woordvorming** of **derivatie**.

Met een ander type morfemen wordt een woord *verbogen*, resp. *vervoegd* (werkwoorden), bijvoorbeeld -end, -t-d, -en. De algemene term voor zowel *verbuiging* als *vervoeging* is **flexie**.

Het kan best ingewikkeld zijn om de betekenis van een morfeem te beschrijven, bijvoorbeeld de -e van bijvoeglijke naamwoorden (zoals in mooi-e, bijvoeglijk-e, ...).

SEMANTIEK

- *Waar slaat betekenis eigenlijk op?*
 - op entiteiten in de (buitentalige) werkelijkheid? maar: *eenhoorn*, *meerman*?
 - op mentale beelden van entiteiten (concepten)?
- *Waarom begrijpen we woorden vaak niet letterlijk?*
 - (7) Den Haag is er faliekant tegen
- *In hoeverre is de verhouding van jongen en meisje dezelfde als die tussen hengst en merrie?*

- *Is er samenhang tussen betekenis en syntactische structuur?*

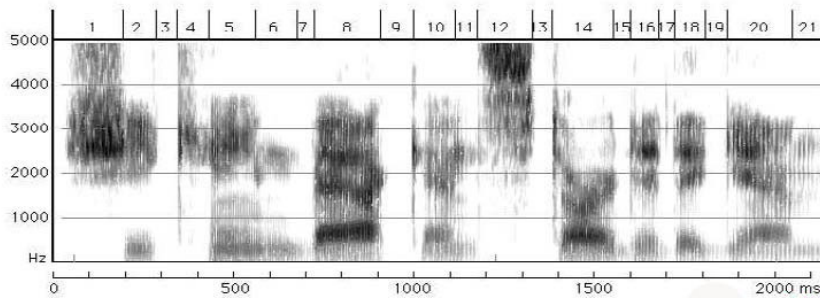
- (8) a. *Ik zie de man met de verrekijker*
 b. *Met de verrekijker zie ik de man*

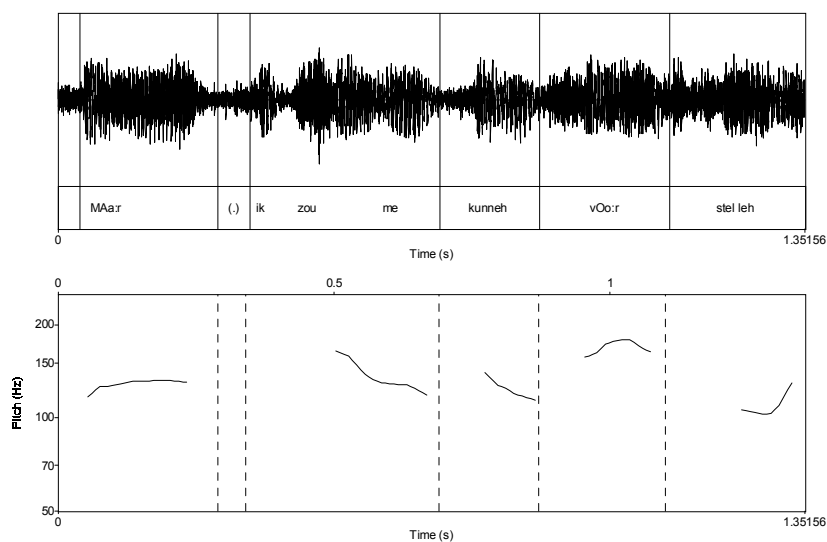
1.4 ANDERE ONDERDELEN VAN DE TAALWETENSCHAP

FONETIEK

Syntaxis, morfologie en semantiek zijn enkel een selectie van onderwerpen uit de taalkunde. **Fonetiek** gaat over de daadwerkelijke realisatie van klanken: klanken zijn bundels van geluidsgolven met verschillende frequenties. Die golven kunnen grafisch in een *spectrogram* gevisualiseerd worden:

- (1) *She (1-2) came (3-6) back (7-9) and (10-11) started (12-17) again (18-21)*

Figuur 3: Akoestische analyse in Praat van "maar (.) ik zou me kunnen voorstellen,"

FONOLOGIE

In de **Fonologie** wordt het klanksysteem van een taal onderzocht. Verschillen tussen klanken zijn *fonologisch* relevant als ze invloed op de betekenis hebben. Op die manier worden zgn. *fonemen* onderscheiden.

voorbeeld 1: lengte van klinkers in het Nederlands

zonen - zonnen, taken - takken

→ de lange en de korte *o*, en de lange en de korte *a* zijn verschillende fonemen

voorbeeld 2: de plaats waar medeklinkers worden gearticuleerd:

buren - duren: → [*b*] met lipsluiting voor

→ [*d*] tong achter tegen boventanden

De plaats van articulatie speelt dus ook een rol om fonemen te onderscheiden. De daadwerkelijke realisering is in de fonologie minder belangrijk, het gaat meer om het systeem. Denk bijvoorbeeld aan de verschillende versies van de *g* en de *r* in het Nederlands. Verschillen tussen klanken zijn universeel, maar hun status als foneem niet. Bijvoorbeeld:

- verschil *s / th* in het Engels wel relevant, in het NLs niet
- *eu* en *ui* wel onderscheiden in NL, in het Duits niet (Duitsers hebben vaak moeite om het verschil tussen *eu* en *ui* te horen, zoals in . huis/heus, ruis/reus)
- *l* en *r* worden niet onderscheiden in onder andere Japans en Chinees

Er is een "International Phonetic Alphabet" (IPA) om de klanken in alle talen van de wereld te kunnen beschrijven zonder afhankelijk te zijn van cultuurspecifieke spelconventies (zie 9, met dank aan D. Gilbers):

9. a. Het onderwijs aan de universiteit moet op de schop
b. /ət ɔndərʋeɪs a:n də ynɪvɛrsɪtɛɪt mu:t ɔp də sɔxɔp/

PRAGMATIEK

Bij pragmatiek gaat het om de studie van de taalgebruiksprincipes op grond waarvan de sociale betekenis van de uiting van een zin in een concrete communicatieve situatie rijker, zinniger, gericht en adequater is dan de 'letterlijke' betekenis alleen. Het gaat daarbij niet alleen om informatie die we uit een uiting kunnen afleiden (bijvoorbeeld, dat de vraag *Gokt Piet nog steeds?* de *presuppositie* <Piet heeft voorheen gegokt> heeft), maar ook om de principes op grond waarvan we de uiting van een zin of een zinsfragment als een bepaalde interactionele taalhandeling interpreteren (*vraag, bevel, mededeling, waarschuwing, verzoek*, enzovoort).

Bijvoorbeeld waarom we de uiting van een zin als *ik kom morgen* de ene keer interpreteren als een belofte, en andere keren als een dreiging of als een afzegging?

PSYCHOLINGUÏSTIEK

In de psycholinguïstiek wordt (meestal) experimenteel onderzocht hoe de productie en receptie van taalstructuren samenhangt met mentale en cognitieve processen.

SOCIOLINGUÏSTIEK

In de sociolinguïstiek wordt de samenhang tussen vormen van taalgebruik en sociale relaties en structuren onderzocht. Dat kan op macro-sociologisch niveau, dan wordt bijvoorbeeld gekeken naar de correlatie tussen sociale klasse of regionale herkomst en taalvariëteit, respectievelijk dialect. Maar er kan ook meer op microniveau onderzocht worden hoe interactioneel taalgebruik er in een bepaald genre uitziet, bijvoorbeeld verkoopgesprekken, vergaderingen, nieuwsinterviews), of in bepaalde situaties of instituties (medische interactie, schoolklasinteractie, interculturele communicatie).

DISCOURSE-ANALYSE

Discourse-analyse is een verzamelnaam voor al die vormen van taal- en tekstwetenschappelijk onderzoek waarin naar taalgebruiksvormen in communicatieve processen gekeken wordt. Aangrenzende vakgebieden als gespreksanalyse en tekstwetenschap worden wel onder deze noemer samengenomen.

HOOFDSTUK 2: WOORDSOORTEN

2.1	woorden en woordgroepen	15
2.1.1	woordsoorten onderscheiden	16
2.2	zelfstandige naamwoorden	18
2.3	het lidwoord	20
2.4	het voorzetsel	26
2.5	het bijvoeglijk naamwoord	30
2.6	de voornaamwoorden	38
2.7	de werkwoorden	46
2.8	de bijwoorden	67
2.9	het voegwoord	81
2.10	interactiewoorden: interjecties	84
2.11	inhouds-, functie- en interactiewoorden	88

Als je kijkt uit wat voor elementen complexere talige uitdrukkingen zijn opgebouwd, dan kun je (bottom up) met name in het schrift zien dat **WOORDEN** de kleinste zelfstandige elementen van zinnen zijn. Er zijn nog wel kleinere betekenisdragende eenheden – *morfemen* heten die –, maar niet elk type morfeem komt 'vrij' voor als woord. Je hebt namelijk 'ongelede' en 'gelede' woorden. Het woord "BOEK" is bijvoorbeeld een *ongeleed woord*: het is een eenheid van vorm en betekenis die niet verder in betekenisdragende vormelementen geanalyseerd kan worden: ("boe + k"? "b+oek"?). De woorden "BOEK-JE" en "BOEK-EN" zijn daarentegen *geleed*. Ze kunnen geanalyseerd worden in "boek" en "-je", respectievelijk "boek" en "-en".

Vormen zoals *-je* en *-en* leveren semantische en/of grammaticale informatie met betrekking tot het verbogen woord (hier: vorming verkleinwoord en aangeven meervoud). Zulke kleinste betekenisdragende vormelementen (zoals *-je*, *-en*) die verder niet geleed zijn, maar niet zelfstandig voorkomen, heten **GEBONDEN MORFEMEN**. Betekenisdragende elementen die wel zelfstandig als woord kunnen voorkomen (zoals "boek"), heten **VRIJE MORFEMEN**.

Voor ongelede woorden zoals "boek" vallen de begrippen *woord* en *morfeem* samen, in de morfologie is "boek" zowel een *morfeem* als een *woord*. De **morfologie** (vormleer), beschrijft de interne structuur van woorden (vervoeging, verbuiging, afleiding en samenstelling). Hoofdstuk 7 geeft een heel summier overzicht van de morfologie van het Nederlands, maar in dit hoofdstuk zullen we al wel steeds de vormkenmerken van afzonderlijke woordsoorten aangeven. Woordsoorten onderscheiden zich namelijk ook van elkaar omdat ze verschillende vormkenmerken hebben.

2.1 WOORDEN en WOORDGROEPEN

Sommige soorten woorden (*woordsoorten*, Engels: *'word classes'*) kunnen in hun eentje een *woordgroep* vormen, andere woordsoorten kunnen dat weer niet.

Bijvoorbeeld in

(1) Marjan heeft een groot gezin.

heeft 'Marjan' de status van naamwoordgroep, en 'een groot gezin' is dat ook. In die laatste woordgroep kan het bijvoeglijk naamwoord 'groot' wel weggelaten worden ('een gezin' is nog steeds een naamwoordgroep). Als je het lidwoord 'een' weghaalt, blijft er daarentegen geen acceptabele woordgroep over. Dus net zoals het zelfstandige naamwoord in de eerste test, zo blijkt ook het lidwoord een essentieel element te zijn voor de vorming van naamwoordgroepen.

Woordgroepen hebben meestal een bepaalde structuur. Een woord van de soort dat de groep zijn naam geeft, is het *hoofd* (het hoofd van een *naamwoords-groep* is een *zelfstandig naamwoord*), en zo'n hoofd moet of kan met bepaalde andere soorten woorden aangevuld worden.

Bijvoorbeeld, een zelfstandig naamwoord kan in bepaalde gebruiksomgevingen in zijn eentje de groep vertegenwoordigen (zoals in 2 hieronder). Maar soms is een lidwoord nodig om er een accepabele groep van te maken (zoals in 1), terwijl tussen lidwoord en naamwoord optioneel een of meer bijvoeglijke naamwoorden kunnen komen. Ook na het hoofd van een zelfstandig naamwoordgroep kan nog een bepaling komen die deel uitmaakt van de woordgroep (zie 3):

(2) Vis is gezond.

(3) Er woonde toen een groot gezin met tien kinderen boven ons.

Voor de bestudering van **woordsoorten** zullen we dus zowel kijken naar de morfologische eigenschappen van woorden (bijvoorbeeld: veel zelfstandige naamwoorden kunnen verbogen worden met een meervoudsuitgang: gezin / gezin-n-en), als naar de rol van de woordsoort in woordgroepen (bijvoorbeeld dat zelfstandige naamwoorden vaak een lidwoord nodig hebben, of dat ze voorafgegaan kunnen worden door een bijvoeglijk naamwoord).

2.1.1 WOORDSOORTEN ONDERSCHIEDEN

De woordenschat (het 'lexicon') van een taal wordt in **woordsoorten** onderverdeeld. Traditioneel worden voor het Nederlands de volgende woordsoorten onderscheiden:

- zelfstandig naamwoord / substantief ('*noun*')
- lidwoord / artikel
- bijvoeglijk naamwoord / adjectief

- voorzetsel / prepositie
- voornaamwoord / pronomen ('*pronoun*')
- werkwoord / verbum ('*verb*')
- bijwoord / adverbium ('*adverb*')
- voegwoord / conjunctie
- telwoord / numerale
- tussenwerpsel / interjectie

Er zijn twee soorten tests voor woordsoorten:

- **vorm** (morfologie): hoe wordt een woord veranderd (verbogen) om bepaalde eigenschappen aan te geven (geslacht, meervoud, enz.)
- **distributie** (syntaxis): in welke omgevingen / posities in de zin komt een woord voor?

Waarom zijn er überhaupt tests nodig voor dingen die we intuïtief al goed aanvoelen (we maken immers weinig of geen woordsoortfouten in het dagelijkse taalgebruik)?

- Tests zijn procedures om regels zichtbaar te maken en de grenzen daarvan te bepalen. Ze helpen om zo'n regel helder en precies te formuleren.
- Bovendien kan een woordvorm tot meer dan één soort horen: *slapen*, *bank*, *vierkant*, *erg*, *maar*, ... Bijvoorbeeld:

(4a) Bij hoge koorts helpen koele compressen op de *slapen*.

(4b) De kinderen *slapen* al.

2.2 ZELFSTANDIGE NAAMWOORDEN

Semantisch: substantieven duiden een 'zelfstandigheid' aan: mensen, dieren, dingen, plaatsen, tijdsbestekken, gevoelens, eigenschappen, gebeurtenissen, abstracte of denkbeeldige entiteiten, enzovoort.

Syntactisch (distributie): een substantief kan met een voorafgaand 'aanwijzend voornaamwoord' *die* of *dat* gecombineerd worden. Zelfstandige naamwoorden treden op als kern van een naamwoordgroep en een substantief kan alleen (zie de a-zinnen hieronder) of in combinatie met een of meer andere elementen (de b-zinnen) fungeren als zinsdeel:

(5a) *Liefde* is blind (onderwerp)

(5b) *Haar grote liefde* was een beroemde beeldhouwer.

(6a) Dit lijkt wel *beton* (naamwoordelijk deel gezegde)

(6b) *Het beton voor het fundament* moet nog gestort worden (onderwerp)

(7a) Ik zie *vogels* (lijdend voorwerp)

(7b) Ik zie *de vogels die volgens Jan heel zeldzaam zouden zijn*.

(8a) We geven *Jan* niks (meewerkend voorwerp)

(8b) We gaven *de jarige buurman van hier tegenover* een leuk boek.

(9a) Ik heb daar *jaren* gewoond (bijwoordelijke bepaling)

(9b) Ik heb hier *meer dan tien jaren* gewoond.

Morfologisch (vormkenmerken)

Substantieven

- kunnen (meestal) een meervoudsuitgang krijgen (-en, -s)

- in bepaalde gevallen laten ze een genitief *-s* toe: *Marie's fiets, mijn ouders' huis*
- kunnen afgeleid worden (derivatie) en deel zijn van een samenstelling: *man-netje, voor-man, man-moed-ig / huis-je, zieken-huis, huis-deur*

Soorten substantieven:

- **soortnamen**
- **eigennamen**

Soortnamen kun je weer onderverdelen in:

- **voorwerpsnamen**: personen, dieren, zaken (telbaar):
man, soldaat, hond, huis, akker, maand
- **stofnamen**: naar vorm en hoeveelheid niet afgebakend
(niet-telbaar → geen meervoud):
water, bier, beton, goud, zeep, gas, zand
- **verzamelnamen**: sets van entiteiten die samen een eenheid vormen: *kroost, vee, gebergte, chemicaliën, kosten, inkomsten, ingewanden, watten*

Wanneer we in het Nederlands een zelfstandig naamwoord gebruiken, dan is het bijna onmogelijk om dan niet ook al meteen bepaalde andere informatie mee te leveren. Het gaat daarbij om informatie die 'automatisch' meegecodeerd is in de grammaticale vorm van de woordsoort. We noemen zulke meegecodeerde informatie **grammaticale categorieën**. Bij substantieven gaat het in het Nederlands om de volgende grammaticale categorieën:

- getal
- geslacht
- bepaaldheid

- **GETAL** ('number')

Bij de telbare zelfstandige naamwoorden, moet een spreker van het Nederlands kiezen tussen de enkelvoudsvorm ('*singular*') en de meervoudsvorm ('*plural*')

toren / toren-s

deur / deur-en.

Uitzonderingen zijn naamwoorden waarvan we alleen een meervoudsvorm gebruiken (bijvoorbeeld *hersens*; *plurale tantum* noemt men dat), of juist alleen de enkelvoudsvorm (zoals *politie*, *vee*; *singulare tantum*).

We geven het getal aan in de uitgang van naamwoord (-s, -en). Het is een *grammaticale categorie* die in het Nederlands in de morfologie van de telbare zelfstandige naamwoorden verplicht gemarkeerd wordt. Het *geslacht* en de *bepaaldheid* van naamwoorden coderen we in het Nederlands syntactisch in het lidwoord.

✚ 2.3 HET LIDWOORD

In het Nederlands zijn er maar 3 lidwoorden: "*de*", "*het*", "*een*" (meestal onbeklemtoond: 'n, 't, maar verder geen morfologie). Anders dan bij de zelfstandige naamwoorden, gaat het bij *lidwoorden* dus om een *gesloten klasse* van woorden:

NB. Substantieven zijn een *open klasse*. De lijst van zelfstandige naamwoorden is in principe steeds uitbreidbaar (denk aan 'recente' woorden als *smart-phone*, *blender*, *Blok-hypotheek*, *pensioengat*, *etcetera*), en bovendien varieert de set die we gebruiken per register en per tijdperk.

Syntactisch (distributie):

Het lidwoord staat altijd vóór de kern van een naamwoordgroep, niet altijd meteen ervoor, er kan bijvoorbeeld een bijvoeglijk naamwoord tussen komen:

- het paard, een meisje, de boeken
- het grootste paard, een klein meisje, de dikke boeken

Het lidwoord fungeert als *determineerder* in naamwoordgroepen. De categorie 'determineerder' is ruimer dan alleen lidwoorden. In de determineerder-positie in naamwoordgroepen gebruiken we ook *aanwijzende voornaamwoorden* (*deze, die, dit, dat*), *bezittelijke voornaamwoorden* (*mijn, jouw, haar, onze, ...*), *vragende voornaamwoorden* (*welke ..., wiens ...*), en *telwoorden* (*twee boeken, alle boeken*). Het lijstje van soorten determineerders maakt duidelijk dat we daarmee niet alleen bepaaldheid aangeven, maar bijvoorbeeld ook hoe en in welke mate de dingen waarover we het hebben onze aandacht hebben (*aanwijzende voornaamwoorden*), of hoe we ons verhouden tot de dingen waarover we het hebben (*bezittelijke voornaamwoorden*).

In het Nederlands codeert het lidwoord de *bepaaldheid* en het *geslacht* van het naamwoord waarmee het een naamwoordgroep vormt.

BEPaaldHEID

- *bepaald (definiert)*

De bepaalde lidwoorden zijn *de* en *het*. Wanneer een spreker een bepaald lidwoord gebruikt, claimt hij daarmee dat het voor de ander duidelijk is waar het naamwoord op slaat. De hoorder kent de *referent* of kan de identiteit daarvan afleiden:

- (10a) *Het* vaasje staat op *de* piano
- (10b) *De* schouwburg is 's zomers dicht.
- (10c) Heb je er nog aan gedacht *de* brieven te posten?

- *onbepaald (indefiniet)*

Met een onbepaald lidwoord geeft een spreker daarentegen aan niet aan te nemen dat de referent van de naamwoordgroep al gekend wordt. Hij kan zo een referent introduceren die *nieuw* is voor de gesprekspartner:

(11) Er kwam *een* man binnenlopen, en die vroeg of ...

De naamwoordgroepen in (12a/b) hieronder hebben een nul-lidwoord ("∅"):

(12a) Er lagen overal ∅ kranten.

(12b) Er ligt ∅ zand op de vloer.

(12c) Hij veegde *het* zand op.

Het nul-lidwoord 'codeert' de *onbepaaldheid* van meervouden (12a) en van ontelbare substantieven (12b).

Bepaaldheid wordt in het Nederlands niet zoals *getal* morfologisch in de vorm van het zelfstandig naamwoord gemarkeerd, maar in het lidwoord. Er zijn ook talen die *definiteness* morfologisch coderen. In het Deens bijvoorbeeld, zeg je *hus-et* ('huis'+ 'het' als uitgang), maar als er een bijvoeglijk naamwoord bij komt, wordt dat 'det store hus': 'het grote huis'. Talen kunnen dus verschillen wat betreft de manier waarop grammaticale categorieën gecodeerd worden (door flectie, of met woorden van gesloten woordklassen, of helemaal niet).

- **GESLACHT** ('gender')

In het Nederlands coderen we het geslacht eveneens in het lidwoord:

"*de*" (enkelvoud): mannelijk / vrouwelijk (m/v is eigenlijk 'gelijkgeschakeld')

"*het*" (enkelvoud): onzijdig (neutrum)

Meervouden krijgen altijd "de" → dat wil zeggen, die zijn niet gecodeerd voor geslacht. *Geslacht* moet je overigens niet letterlijk nemen. Het is een grammaticale

notie, het geslacht van een naamwoord wordt niet per se bepaald door het geslacht van de *referent*. Verkleinwoorden zijn bijvoorbeeld altijd "het"-woorden, terwijl de referent wat betreft het geslacht niet neutraal hoeft te zijn: *het meisje, het jongetje, het mannetje, het teefje, ...*

--

NB1. We gebruiken lidwoorden ook om woorden van een andere woordsoort te 'nominaliseren' (er een 'nomen' (naamwoord) van te maken). We herconceptualiseren zo datgene waarnaar het woord in kwestie verwijst, als een zelfstandigheid:

- *het lopen* (infinitief fungeert als substantief)
- *een geleerd iemand* (zelfstandig gebruikt voornaamwoord)
- *de sterkste wint niet altijd* (gesubstantiveerd adjectief)

BEPaaldHEID en SPECIfIEKHEID

Zowel bij de bepaalde naamwoordgroepen in (13a-b), als bij de onbepaalde naamwoordgroepen in (13c-d) gaat het om *specifieke verwijzing*. We horen of lezen deze zinnen als een uitspraak over een concrete, identificeerbare referent:

(13a) **De** Amerikaan van hiernaast is aardig. [*bepaalde naamwoordgroep*]

(13b) **De** Amerikanen in de Tour vormen een hechte club. [*bepaald*]

(13c) Ik ken **een** Amerikaan die gevoel voor humor heeft. [*onbepaald*]

(13d) Er liepen ook Ø Amerikanen mee in de Vierdaagse. [*onbepaald*]

Bij specifieke verwijzingen geeft de spreker met het *bepaalde* lidwoord aan dat hij aanneemt dat de referent identificeerbaar is voor de hoorder (13a/b), en met het *onbepaalde* lidwoord dat niet zo is (13c/d). We gebruiken naamwoorden ook om *niet-specifiek* te verwijzen:

- (14a) Dit is de beste manier om *een vreemde taal* te leren.
- b) Ik zoek een Amerikaan die dat voor me mee kan nemen.
- c) Heeft Zweden *een koning*?

In (14a-c) gaat het niet om de concrete identiteit van de referent. Het zijn *niet-specifieke* verwijzingen naar referenten die niet afzonderlijk identificeerbaar zijn, of die niet relevant is voor de spreker. Er wordt over de soort of een subset daarvan gesproken, niet over individuele exemplaren.

Of een naamwoord specifiek- of niet-specifiek verwijzend is, kunnen we pas bepalen op grond van de manier waarop de naamwoordgroep in een zin gebruikt wordt. In (13c) verwijst de naamwoordgroep 'een Amerikaan' specifiek, in (14b) wordt dezelfde combinatie niet-specifiek verwijzend gebruikt. Bij niet-specifieke verwijzing gaat het er niet om of de hoorder een referent wel of niet kan identificeren, en in het Nederlands markeren de lidwoorden hier een ander onderscheid. Een niet-specifieke verwijzing kan *categoriaal* (15a-b) of *generiek* (16a-b) zijn:¹

- (15a) Een zebra is gestreept.
- b) Ø Zebra's zijn gestreept
- c) Er stak een zebra de weg over.
- (16a) **De** zebra sterft bijna uit.
- b) **De** Engelsman heeft een raar gevoel voor humor.
- c) *Een zebra sterft uit.²

In (15a-b) gaat het over zebra's in het algemeen, en niet om een specifieke zebra zoals in (15c). "Een zebra" in (15a) en "Ø zebra's" staan voor elk willekeurig lid van de *categorie*, de naamwoordgroep wordt hier *categoriaal* verwijzend gebruikt. In (16a-b)

¹ Vgl. ANS, p. 807-812.

² De asterisk * geeft aan dat de betreffende zin niet acceptabel is.

verwijst “de zebra” niet naar welk willekeurig lid dan ook, maar naar de categorie als zodanig. De spreker abstraheert programmatisch over de hele categorie; er mag best een enkele zebra zijn die effen is, dat maakt verder niet uit. De naamwoordgroep wordt dan *generiek* verwijzend gebruikt. Merk op dat er alleen generiek verwezen kan worden wanneer het in het gezegde gaat over een eigenschap die toepasbaar is op de soort als geheel. In (16a) geldt “uitsterven” voor de hele soort, je kunt dat niet van een afzonderlijk exemplaar zeggen (vergelijk 16c). Dat verklaart ook waarom (17a) wel kan, en (17b) niet:

(17a) De dollar is gedevalueerd.

b) *Een dollar is gedevalueerd.

Het schema hieronder vat de verschillende typen verwijzingen nog eens samen.

	<i>bepaald lidwoord</i>	<i>onbepaald lidwoord</i>
	referent identificeerbaar	referent niet identificeerbaar
<i>specifiek verwijzend</i>	voor hoorder / lezer	voor hoorder / lezer
<i>niet-specifiek verwijzend</i>	generiek	categoriaal

Figuur 1. Overzicht verwijzingsstypen naamwoordgroepen ³

Het verschil tussen onbepaalde en categoriale naamwoordgroepen verklaart onder meer waarom we in (18a) “een prins” wel op de eerste zinsplaats kunnen gebruiken, en in (18b) niet:

³ Op basis van Baker e.a. 2013, *Taal en taalwetenschap. Tweede editie*. Wiley-Blackwell, p.151

- (18a) Een prins heeft het tegenwoordig niet gemakkelijk.
 b) Er was eens een prins.
 c) *Een prins was eens.

Als we een specifiek-verwijzende onbepaalde naamwoordgroep gebruiken om een nieuwe referent te introduceren, dan gebruiken we daar in het Nederlands gewoonlijk de presentatieve *er*-constructie voor. Wanneer we “een prins” categoriaal verwijzend gebruiken om een uitspraak over alle leden van de categorie te doen, dan kunnen we daar wel gewoon een onderwerp van maken dat vooraan in de zin staat (zie verder hoofdstuk 6, over woordvolgorde en informatiestructuur).

2.4 HET VOORZETSEL

Semantisch: Het voorzetsel (*prepositie*) is een element waarmee een spreker de relatie aangeeft tussen de rest van de voorzetselconstituent en andere elementen in de zin.

- (19) a. De vaas *op* / *onder* / *voor* / *achter* / *naast* de tafel
 b. Ik kom *om* / *voor* / *tegen* / *rond* / *na* zes uur
 c. Hij is trots *op* zijn huis *in* Griekenland

De voorzetsels in (a) geven telkens een andere ruimtelijke relatie aan tussen *de vaas* en *de tafel*, die in (b) geven steeds een andere tijdelijke relatie aan tussen de komst van de spreker en het tijdstip daarvan.

Morfologisch: Voorzetsels zijn onverbuigbaar. Ze komen soms wel voor in samenstellingen: *tegenover*, *voorbij*, *vanaf* of *vanuit*, ...

Syntactisch: Het voorzetsel vormt zinsdelen die *geen onderwerp of lijdend voorwerp* zijn (dus wél gebruikt als meewerkend voorwerp, voorzetselvoorwerp, bepaling van gesteldheid, bijwoordelijke bepaling van plaats / tijd / wijze, ...).

- Voorzetsels kunnen voorafgegaan worden door graadaanduiders zoals *net*, *vlak*, ... ('*net voorbij de spoorlijn*', '*vlak voor sluitingstijd*')
- Voorzetsels kunnen na de constituent komen waar ze bijhoren (19d: '*post-positie*', na-zetsel), of bij een combinatie van 2 voorzetsels zowel ervoor als erna (19^e-f):

(19d) hij liep de tuin *door*

(19e) hij sloop *achter* het huis *langs*

(19f) *van* boven *af*

- Voorzetsels zijn de kern van voorzetselgroepen, en kunnen over het algemeen niet zonder complement voorkomen:

- (*hij loopt*) op het dak

- *(*hij loopt*) op ...

NB. In de voorbeeldzinnen hieronder fungeren 'aan' en 'op' als een *voorzetselbijwoord* dat deel is van een scheidbaar werkwoord (zie § 2.7):

- hij komt op het station aan (*aan-komen*)

- we halen hem daar op (*op-halen*)

- hij loopt het dak op (*op-lopen*)

- het aantal gebruikers loopt nog steeds op (*op-lopen*)

- Voorzetsels hebben meestal een naamwoordgroep als complement:

- op *het dak*

- door *de regen*

- op grond van *haar grote verdiensten*

(NB: 'op grond van' is een voorzetseluitdrukking)

Maar er zijn ook andere soorten complementen mogelijk:

- met *haar* (voornaamwoord)
- tot *nu*, sinds *toen*, *van* anderen *uit* (bijwoord)
- bij *groen* mag je doorrijden (bijvoeglijk naamwoord)
- hij was verslaafd aan *roken* (infinitief)
- voor *op de boterham* (voorzetselconstituent)
- een foto van *toen ik klein was* (bijzin)

Voorzetselconstituenten verschillen met betrekking tot hoe sterk de band is die met andere elementen in de zin gelegd wordt. Vergelijk:

- a) Hij besloot over de boot
- b) Hij besloot *op de boot* over de boot

In zin (a) is 'over de boot' een **voorzetselvoorwerp**, en bepaalt het werkwoord ('*besluiten*') de selectie van het voorzetsel ('*over*'). In zin (b) is 'op de boot' een **bijwoordelijke bepaling** van plaats, de keuze van dit voorzetsel wordt niet bepaald door het werkwoord (vgl. '*hij besloot bij de boot / in de boot / tijdens zijn vakantie*'). (Zie verder de paragraaf over complementen in hoofdstuk 3.)

Voorzetselgroepen fungeren heel vaak als nabepaling van een naamwoord (zie c-e hieronder); de ANS noemt zo'n nabepaling binnen een naamwoordgroep een **voorzetselbepaling**:

- c) het huis *van mijn buurman* (is tamelijk groot)
- d) (we hadden) een hotel *zonder restaurant*
- e) (dat vraag ik wel aan) haar *van hiernaast*

In tegenstelling tot voorzetselgroepen die als voorzetselvoorwerp of bijwoordelijke bepaling fungeren, spelen voorzetselbepalingen geen zelfstandige rol op zinsniveau. Ze doen mee aan de functie van de constituent waar ze deel van uitmaken. Zo is 'het

huis van mijn buurman' in (c) het onderwerp van de zin, en 'een hotel zonder restaurant' in (d) lijdend voorwerp.

Toepassing. *Op of in*, het is een wereld van verschil

Als kind moest ik een tijdje naar een heilgymnastiek-mevrouw. Ik had (heb) X-benen, die als ik ren een rare zwabbergang veroorzaken. Daar moet iets aan te doen zijn, dacht mijn opgeruimde moeder. 'Sta je lekker in je voeten?' vroeg de heilgymnaste. Ze droeg geen witte jas, zoals de beugeltandarts en de schele-ogendokter die ik óók al bezocht, maar een zandkleurig gewaad zonder model. Ik wist geen antwoord. 'Ik sta óp mijn voeten', stamelde ik. 'Niet lekker, nee, gewoon.'

Het werd niks met die therapie. De vrouw, die een cursus haptonomie volgde, vond mij een hopeloos geval. Ik vond haar eng. *Op of in*, het is een wereld van verschil. Als je alternatief bent, schiet de oude taal tekort. Dat ene woordje maakt jou anders. In een tv-reclame hoorde ik laatst dat je met een bepaald product 'bij jezelf komt'. Niet 'tot jezelf', als met een bakkie leut. Dicht bij jezelf komen, dat is het hoogste hedendaagse ideaal.

Voorzetsels, onschuldige woordjes die relaties leggen tussen andere woorden, onthullen veel over onze relaties. Problemen 'rond' de opvoeding, of de stoelgang, lijken minder ernstig dan problemen 'met' of 'bij'. Maatregelen 'betreffende' fraude zijn minder drastisch dan straffen tegen fraude.

uit: Aleid Truijens 'Voorzetsels onthullen veel over onze relaties' OPINIE, de Volkskrant, 04/11/13

2.5 HET BIJVOEGLIJK NAAMWOORD

Semantisch: adjectieven geven een bijzonderheid -- kwaliteit of toestand -- van entiteiten aan.

Syntactisch:

(i) adjectieven worden met name gebruikt als deel van een zelfstandignaamwoordgroep (zie 20a) en als naamwoordelijk deel van het gezegde (het *predikaat*; zie 20b)

(ii) veel (maar niet alle) soorten adjectieven kunnen voorafgegaan worden door *graadaanduiders* ('degree modifiers') zoals 'erg', 'te', 'extra', of 'nogal' (20a-c) → *gradeerbare adjectieven*:

(20a) hij had een heel *groot* huis

(20b) die schoenen zijn te *groot*

(20c) ze sloeg die *vervelende* mug hartstikke *dood*

ad (1). *attributief* vs *predikatief* gebruik van adjectieven

Het gebruik van een adjectief als voorbepaling bij een substantief heet *attributief*, het gebruik als naamwoordelijk deel van het gezegde heet *predikatief*.

Attributief

Een bijvoeglijk naamwoord wordt 'attributief' gebruikt, als het als voorbepaling van een zelfstandig naamwoord een eigenschap van de referent van dat naamwoord noemt, bijvoorbeeld *groene* en *kleine* in (a), en *smalle* en *ouderwetse* in (b):

(a) de *groene* pen ligt op het *kleine* tafeltje

(b) In de *smalle* straat staan *ouderwetse* lantarenpalen

'Attributief' – dat betekent zoiets als 'toegeschreven aan' -- gebruikte adjectieven hebben meestal een primair beschrijvende kwaliteit. De informatie die de spreker daarmee geeft, is meestal niet de belangrijkste mededeling:

Predikatief

Een bijvoeglijk naamwoord in het naamwoordelijk deel van het gezegde, wordt 'predikatief' gebruikt. Bijvoorbeeld bijvoorbeeld 'prettiger' in (c) of 'ouderwets' in (d):

(c) de groene pen is *prettiger*

(d) de lantaarnpalen leken *ouderwets*

in het gezegde (het '*predikaat*') wordt de eigenschap 'prettiger' uitgezegd over de referent van het *onderwerp* van de zin. Met *predikatief* -- dat betekent zoiets als 'uitgezegd over' -- gebruikte adjectieven voegt de spreker nieuwe informatie toe aan het onderwerp van de zin.

De bijvoeglijke naamwoorden in de *bepaling van gesteldheid* in (e) en (f) worden ook predikatief gebruikt:

(e) ze verfde het hek *groen* (*bepaling van gesteldheid tgv de handeling*)

(f) Jan vindt Marianne *aardig* (*bepaling van gesteldheid volgens de handeling*)

Het verschil met (c-d) is alleen dat er nu een eigenschap uitgezegd wordt over het *lijdend voorwerp* van de zin (in (e) wordt bijvoorbeeld de eigenschap 'groen' uitgezegd over 'het hek'). In (c-d) fungeren '*prettiger*' en '*ouderwets*' als subjectpredikaat, in (e-f) fungeren '*groen*' en '*aardig*' als objectpredikaat.

- Er zijn bijvoeglijke naamwoorden die alleen *attributief* gebruikt kunnen worden (*ijzeren, fluwelen, ouderlijk, huidig, Amerikaans⁴, links⁵ ...*):
 - de ijzeren staaf (*attributief*) / * de staaf is ijzeren (*predikatief*)
 - het ouderlijk huis / * het huis is ouderlijk
 - een Amerikaanse film / * deze film is Amerikaans

- Er zijn ook adjectieven die alleen *niet-attributief* gebruikt kunnen worden (*anders, bekaf, onwel, wakker, beu...*; en verder ook bepaalde adjectieven in vaste verbindingen met een werkwoord, vaak met een voorzetsel erbij: *braak, beu, jammer, kwijt, bereid tot, vatbaar voor ...*):
 - de buurman is bekaf / * de bekaffe buurman
 - ik ben onwel / * de onwelle jongen
 - het land ligt braak / * het brake land

Adjectieven morfologisch:

(i) gradeerbare adjectieven kunnen volgens de *trappen van vergelijking* verbogen worden:

→ *groot-er* (de vergelijkende trap: *comparatief*)

→ *groot-st* (de overtreffende trap of *superlatief*)

Maar niet: *metalen-er, *metalen-st

⁴ "*amerikaans*" attributief gebruikt in de zin van '*afkomstig van*', kan wel predikatief gebruikt worden in de zin van '*typisch amerikaans*'.

⁵ "*links*" attributief gebruikt als relatieve, ruimtelijke plaatsaanduiding (*het linkse huis*), dus niet predikatief / metaforisch (* *het koningshuis is (politiek gezien) links*).

→ "metalen" is geen gradeerbaar adjectief

NB1: GRAAD / *vergelijking ('comparison')* is een grammaticale functie van de woordsoort *adjectief* !

De trappen van vergelijking worden ook met de graadaanduiders *meer*, *meest* aangeduid:

De banken "zoeken naar de goedkoopste en meest efficiënte manier om een transactie te doen." (*Metro 22.09.08*)

Het gegeven dat veel adjectieven gradeerbaar zijn, en dan morfologisch vergelijking mogelijk maken, geeft aan dat het een belangrijke functie van adjectieven is om te (be-)oordelen en te *evalueren*. Vergelijk:

"En voor die jongens was het een zeer geslaagde avond", oordeelde Ron Jans na de 2-0 oefenzege op de Belgische eersteklasser." (*Dagblad vh Noorden 5 sept08*)

Oefening

- a) Het was een geslaagde avond
- b) De avond was geslaagd.

→ Baken in beide zinnen het predikaat af.

→ Hoe is het adjectief 'geslaagd' gebruikt in de a-zin? *attributief of predikatief?*

→ En hoe wordt 'geslaagd' in de b-zin gebruikt?

(ii) een tweede **morfologisch** kenmerk van adjectieven in het Nederlands is dat ze *attributief* gebruikt een **buigings-e** kunnen krijgen:

→ het *klein-e* huisje, een *klein* huis

De regels die bepalen of er wel of niet een -e uitgang komt, zijn een samenspel van drie grammaticale categorieën, getal, geslacht, bepaaldheid (zie de § over de zelfstandige naamwoorden):

(21a) *het nieuw-e idee / een nieuw idee*

(21b) *(de) nieuw-e ideeën*

(21c) *(de) nieuw-e gedachte(n)*

- -e uitgang bij bepaald (21a)
- -e uitgang in geval van meervoud (21b-c)
- -e uitgang bij mannelijk/vrouwelijk (21a en 21c)

Dus wél -e uitgang als de naamwoordgroep bepaald, meervoud *of* mannelijk / vrouwelijk is, en alleen wanneer de naamwoord-groep onbepaald, enkelvoud **én** onzijdig is (zoals bij "*een nieuw idee*" in 21a), krijgen we geen -e uitgang.

Mensen die Nederlands als tweede taal geleerd hebben, hebben vaak moeite met het correcte gebruik van de e-uitgang bij bijvoeglijke naamwoorden. Maar de grammaticale categorieën die we voor substantieven onderscheiden hebben, maken het dus mogelijk de regels relatief eenvoudig te beschrijven.

Congruentie

Wanneer er onderlinge afstemming is tussen 2 of meer elementen in een zin zoals hier tussen enerzijds lidwoord / zelfstandig naamwoord en anderzijds de verbuiging van het bijvoeglijke naamwoord, dan heet dat **CONGRUENTIE** ('agreement').

We zullen nog andere voorbeelden van *congruentie* tegenkomen, zoals tussen onderwerp en persoonsvorm m.b.t. *persoon* en *getal* ('ik loop' / 'hij loopt' / 'wij

lopen'), en tussen zelfstandig naamwoord en persoonlijk voornaamwoord wat betreft *geslacht* ('*Ondanks dat Ria / Jan veel kritiek had, zei ze / hij niks.*')

Graadadjectieven ('gradeerbare adjectieven') worden ook wel *relatieve adjectieven* genoemd, omdat ze '*niet-inherente*' eigenschappen aan de referent toeschrijven, dat wil zeggen, ze zijn afhankelijk van persoonlijke criteria van de taalgebruiker:

- a) een grote olifant
- b) een mooie olifant
- c) de mooiste olifant

Adjectieven die alleen attributief gebruikt kunnen worden, worden ook wel *absolute adjectieven* genoemd, omdat ze onvervreembare '*inherente*' eigenschappen van de referent noemen, ze zijn onafhankelijk van de persoonlijke criteria van de taalgebruiker beslisbaar:

- a) een *houten* tafel met een *metalen* blad, ...
- b) de *Afrikaanse* olifant is groter dan de *Aziatische* olifant
- c) de *Amerikaanse* consul ziet er echt Amerikaans uit.

We markeren het verschil tussen absolute en relatieve adjectieven ook in volgorde-regels:⁶

- a) een *prachtige grote Afrikaanse olifant*
* een *Afrikaanse grote prachtige olifant*
- b) een *sterke ijzeren verbinding*
* een *ijzeren sterke verbinding*
- c) een *handige mobiele telefoon*

⁶ Vgl. H. Pander Maat 2002. 'Graadadjectieven, subjectificatie en argumentatie.' In: *Gramma/TTT* 10/1, p.60-92

** een mobiele handige telefoon*

Dus de relatieve adjectieven die sterker op het subjectieve sprekeroordeel gebaseerd zijn, komen vóór de absolute adjectieven (of, anders gezegd: de absolute – naar inherente eigenschappen verwijzende – adjectieven staan dicht bij het zelfstandig naamwoord).⁷

Met name gradeerbare adjectieven worden vaak gebruikt om referenten (personen, dingen) te *evalueren*. Je kunt dingen in de wereld meer objectief *beschrijven* -- zoals met de absolute adjectieven gedaan wordt --, maar je kunt dingen in de wereld ook evalueren (eerder / vaker met *relatieve* adjectieven, omdat sprekers daarmee -- zoals gezegd – subjectieve oordelen geven). Het is daarom ook niet verbazingwekkend dat gradeerbare, relatieve adjectieven in bepaalde tekstsoorten verhoudingsgewijs vaak voorkomen. Bijvoorbeeld in reclameteksten. Vergelijk de koppen hieronder uit advertenties in een huis-aan-huis blad in de regio Den Bosch (anno 2009):

Je leert leuker bij SKO!

Auto huren: zéér scherpe tarieven!

Dé voordeligste slager van Nederland!

Body Invest als beste getest

Evaluatieve uitingen komen bijvoorbeeld ook vaak voor in beleidsteksten (beleid is op oordelen gebaseerd), en in de berichtgeving daarover. Bijvoorbeeld om een *probleem te beschrijven* (a), of om criteria voor oplossingen te formuleren (b-c):

⁷ Dit is een volgorde die we vaker zien: sprekers en schrijvers 'framen' (dwz, een kader geven aan) de dingen die ze zeggen vaak eerst met subjectieve oordelen en evaluaties. Ik kom daar op terug bij de bespreking van 'stance' (hfst 9).

2.6 DE VOORNAAMWOORDEN

Als we praten of schrijven, houden we de complexiteit van wat we zeggen hanteerbaar door uitdrukkingen die contextueel ingevuld kunnen worden, aan te geven met simpele vervangers of verwijzers, de *voornaamwoorden*. We gebruiken die ontzettend vaak, vergelijk het volgende korte fragmentje (11 seconden) uit een sociologisch onderzoeksinterview (de informant is een scholier van 16 jaar). De diverse voornaamwoorden zijn gemarkeerd:

- 1 Onderzoekster: en **je** vader, **waar** werkt **die**?
- 2 Informant: Rabobank,
- 3 Onderzoekster: de Rabobank. **wat** doett**ie** **daar**?
- 4 Informant: chef. algemene- nou algemene dienst.
- 5 dus **hij** heb de leiding van **die** eh
- 6 ja van **die** afdeling dus
- 7 Onderzoekster: van **die** afdeling op de bank.
- 8 Informant: chef. of groepsleiding noemen **ze** **'t** ook wel.
- 9 Onderzoekster: ja? heeft **ie** **daarvoor** geleerd?
- 10 Informant: nee.

- regel 1: je *bezittelijk voornaamwoord*
*waar **vragend bijwoord*
die (zelfstandig gebruikt) *aanwijzend voornaamwoord*
- regel 3: wat *vragend voornaamwoord*
ie *persoonlijk voornaamwoord*
*daar **bijwoord van plaats*
- regel 5: hij *persoonlijk voornaamwoord*
- regel 5, 6, 7: die (niet-zelfstandig) *aanwijzend voornaamwoord*

regel 8:	ze	persoonlijk voornaamwoord
	't	persoonlijk voornaamwoord
regel 9:	ie	persoonlijk voornaamwoord
	*daarvoor	*voornaamwoordelijk bijwoord

Semantisch: Het voorbeeldfragment laat al zien dat de voornaamwoorden best een heterogene categorie zijn. Wat ze gemeen hebben, is dat het altijd gaat om **verwijzing**. Voornaamwoorden zijn een soort plaatsvervangende uitdrukkingen. Voornaamwoorden 'noemen' of beschrijven niet, maar verwijzen (vgl. "je vader" versus "die" of "hij" in het voorbeeldfragment). De manier van verwijzing naar een bepaalde **referent** kan **buitentekstelijk** (situationeel) zijn (vgl. eerste "hij" in 33a), of **binnentekstelijk** (33b):

(33a) Hij komt hier elke dag, maar ik weet niet hoe **hij** heet.

(33b) Er komt elke dag een jongen langs, maar ik weet niet hoe **hij** heet.

Bij binnentekstelijke verwijzing is de substantiefgroep waarnaar verwezen wordt, het **antecedent** (het antecedent van "hij" in (33b) is "een jongen"). Buitentekstelijke verwijzing wordt ook wel **deiktisch** genoemd (letterlijk: 'tonen', 'aanwijzen'), en binnentekstelijke **anaforsch** (letterlijk: 'teruggrijpend op').

De **persoonlijk voornaamwoorden** "ik" en "jij" zijn in principe deiktisch (verwijzen naar de spreker en de aangesprokene, in de spreek situatie), terwijl **hij**, en **zij** (3^e persoon enkelvoud) juist **anaforsch** zijn, ze grijpen terug op een referent die al eerder in de tekst/discourse is geïntroduceerd. Binnentekstelijke verwijzing kan dus zinsgrenzen overschrijden. Vergelijk onderstaand fragment uit een krantenbericht:

De turner Yuri van Gelder is in een steeds groter isolement geraakt. Eerst werd **hij** uit de WK-ploeg gezet. Daarna werd **zijn** contract opgezegd door hoofdsponsor De Lotto. Gisteren beëindigde **zijn** managementsbureau ook nog eens de samenwerking. (NRC 25okt 2010)

In de eerste zin wordt op de topic-positie met een 'nominale' (dwz *niet pro-nominale*) naamwoordgroep de persoon geïntroduceerd waar het verder over zal gaan: *de turner Yuri van Gelder*. In de daaropvolgende zinnen wordt verder op deze topic-entiteit teruggegrepen met de persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden *hij* en *zijn* (*binnentekstelijk*, maar buiten de grenzen van die eerste zin).

Toepassing. Buitentekstelijke verwijzing in een reclamespotje op de radio (STER, 2010)

De tekst van het reclamespotje hieronder is een mooi voorbeeld van hoe een reclamemaker buitentekstelijke verwijzing exploiteert. Het spotje moet de luisteraars van radio1 duidelijk te maken dat je *reanimeren* echt moet *zien* om het te kunnen leren:

1. **stem 1:** Reanimeren kun je makkelijk leren. Let op.
2. Zet je hand **hier** op de borstkas,
3. zet je **andere** hand 'r **zo** bovenop.
4. Dan druk je het borstbeen tot **daar** in, en
5. laat 't terugveren. Dertig keer, snel achter elkaar.
6. Dan 't hoofd op **deze** manier kantelen, neus dichtknijpen
7. en twee keer beademen. Kijk, **zo**.
8. **stem 2:** Je merkt nu hoe belangrijk 't is dat je zelf kunt zien

9. hoe je moet reanimeren. Volg 'n reanimatie-
 10. en E.A.D. cursus, en herhaal deze elk jaar. (...)

De gemarkeerde woorden zijn allemaal buitentekstelijk gebruikte verwijswaarden (aanwijzende voornaamwoorden, bijwoorden van plaats, bijwoord van wijze). Voor de interpretatie van zulke 'deiktische' woorden is de luisteraar afhankelijk van de situatie, maar die kun je op de radio niet zien, dus kunnen deze woorden niet situationeel geïnterpreteerd worden. Reden genoeg dus om dan maar zelf naar die cursus te gaan!

----- *einde toepassing* -----

Deiktische en *anaforische uitdrukkingen* samen worden ook wel *indexicale uitdrukkingen* genoemd, ze hebben altijd een context (dwz: coördinaten) nodig om semantisch / pragmatisch interpreteerbaar te zijn. Ze indexeren die context. Tot de 'indexicals' horen overigens ook *bijwoorden van plaats* en *tijd* zoals *hier, toen, morgen*.

Een typische volgorde voor het gebruik van volledige zelfstandige naamwoordgroepen en voornaamwoorden in teksten is dat een spreker of schrijver eerst een *nieuwe* referent introduceert met een zelfstandig naamwoord, en dan vervolgens daarnaar als *gegeven* verwijst met een voornaamwoord. Hierboven is dat patroon zowel in het krantenberichtje over turner Yuri van Gelder, als in het gespreksfragmentje uit het onderzoeksinterview observeerbaar. (Zie verder de paragraaf over pragmatische principes van woordvolgorde in hoofdstuk 6.)

voornaamwoorden syntactisch

Het belangrijkste onderscheid is tussen *zelfstandige voornaamwoorden* – die in hun eentje de plaats van een naamwoordgroep kunnen innemen (vgl. 34a/b) –, en *bijvoeglijk gebruikte voornaamwoorden* (35a/b):

- (34) a. *Ik* heb niets gehoord
 b. Aan *wie* hebben ze die oude sofa gegeven?
- (35) a. *Mijn* vrouw heeft niks gehoord.
 b. Aan *welke* tante hebben ze *die* oude sofa gegeven? *onze* tante Dora.

PS. In zinnen als "*Het regent.*" of "*Het is stil.*" heeft het onbepaalde voornaamwoord "het" geen echt verwijzende functie, het heeft geen referent. Het voornaamwoord vervult alleen een syntactische functie omdat in het Nederlands een persoonsvorm de onderwerpspositie ingevuld moet hebben (loos onderwerp, '*dummy subject*'). In het Italiaans bijvoorbeeld, hoeft de onderwerpspositie niet ingevuld te zijn, en wordt er geen voornaamwoord gebruikt in het equivalent van "*Het regent*": '*Piove*'.

Morfologisch: Niet veel variatie, maar wel een heel opvallende (als je vergelijkt met talen als Grieks, Duits of Fins). Bij de persoonlijke voornaamwoorden blijkt het Nederlands namelijk ook naamvallen te hebben ('*case*')

→ ik / mij ▼ jij / jou / je ▼ hij / hem ▼ zij / haar ▼ wij / ons ▼ zij / hun / hen

(Er zijn dus ook persoonlijke voornaamwoorden die hun naamval niet laten zien.)
 De *onderwerpsvorm* van de persoonlijke voornaamwoorden en de *voorwerpsvorm* verschillen (voor het *onderwerp* van een zin wordt een andere vorm gebruikt dan voor de voorwerpen zoals het *lijdend* of het *meewerkend voorwerp*)

Verder, zijn er bijvoeglijke voornaamwoorden die onder dezelfde condities als adjectieven een -e uitgang krijgen:

- (36) a. *iedere* vader - *ieder* kind
 b. *welke* vork - *welk* kind

Omdat bijvoeglijk gebruikte voornaamwoorden (aanwijzend, onbepaald en bezittelijk voornaamwoord) en lidwoorden een vergelijkbare functie vervullen in naamwoordgroepen, worden deze woordsoorten samengenomen onder de rubriek "determineerder" ('*determiner*'). Vergelijk:

- het papier, een probleem
- dat gevoel, deze stoel, welke kat, mijn schuld, iedere vader, beide ouders

Tenslotte nog een opmerking over de codering van grammaticale categorieën bij de voornaamwoorden:

- ✚ De *persoonlijke voornaamwoorden* ('*personal pronouns*') bevatten allemaal grammaticale informatie met betrekking tot *persoon* en *getal*, de tweede persoon is ook gecodeerd voor *beleefdheid* ('*jij*' en '*jullie*' vs. '*u*'), de derde persoon is ook gecodeerd voor *geslacht* ('*hij*', '*zij*', '*het*').
- *aanwijzende voornaamwoorden* ('*demonstrative pronouns*') zijn niet alleen ook gecodeerd voor *geslacht* en *getal*, maar ook met betrekking tot *proxemiteit*: "deze" / "dit" verwijzen naar entiteiten die *dichtbij* zijn, en "die" / "dat" naar entiteiten die verder weg zijn (zowel letterlijk als figuurlijk).

nominale anaforen

Zelfstandige naamwoorden kunnen ook *anaforisch* gebruikt worden. Zo'n binnentekstelijk terugverwijzende 'volledige naamwoordgroep' heet een *nominale anafoor* (om het verschil aan te geven met een *voornaamwoordelijke* of '*pronominale*' anafoor). Wijs in de voorbeeldtekst hieronder de nominale anaforen aan en denk erover na wat voor functie zulke nominale anaforen hebben:

"Voor Ajilore en Petter Andersson was het een bijzondere wedstrijd. De Nigeriaan en de Zweed maakten in de oefenpartij tegen KV Mechelen hun debuut bij FC Groningen. "En voor die jongens was het een zeer geslaagde avond", oordeelde Ron Jans na de 2-0 oefenzege op de Belgische eersteklasser. (...)"

(Dagblad vh Noorden 5 sept08)

aanzet uitwerking

"Voor Ajilore en Petter Andersson was het een bijzondere wedstrijd. De Nigeriaan en de Zweed maakten in de oefenpartij tegen KV Mechelen hun debuut bij FC Groningen. "En voor die jongens was het een zeer geslaagde avond", oordeelde Ron Jans na de 2-0 oefenzege op de Belgische eersteklasser. (...)"

De tabel hieronder geeft een provisorisch overzicht van de verschillende soorten voornaamwoorden die gewoonlijk in descriptieve grammatica's onderscheiden worden.

Tabel 1. *Provisorisch overzicht voornaamwoorden* (op basis van B. Jager 1983. *Ontleed je taal goed*. Thieme-Meulenhoff. Met dank aan Myrthe Faber)

VOORNAAMWOORDEN	<i>verwijzen ergens naar</i>	grammaticale categorie / andere opmerkingen
persoonlijk		
voornaamwoord	verwijst naar een persoon,	✓ getal: enkelvoud / meervoud
<i>ik, zij, het, wij, jullie, zij, ...</i>	ding of dier	✓ persoon: 1 ^e , 2 ^e , 3 ^e persoon
<i>mij, jou, haar, ons, hun, ...</i>		✓ naamval: onderwerp / lijdend voorwerp
bezittelijk voornaamwoord		✓ getal
<i>mijn, jouw, zijn, ons, jullie, hun, ...</i>	verwijst naar de bezitter	✓ persoon
wederkerend vnw (reflexief pronomen)	verwijst naar subject zin	✓ persoon (<i>me / je / u / zich</i>) ✓ getal (<i>ons / je / u / zich</i>) ✓ neutraal / zelf-vorm (<i>mezelf / jezelf / zichzelf / uzelf</i>)
wederkerig vnw (reciprook pronomen)	verwijst naar een wederkerige relatie antecedent	✓ zelfstandig (<i>elkaar</i>) ✓ niet-zelfstandig (<i>elkaars</i>)
aanwijzend		
voornaamwoord	verwijst naar iets aanwijsbaars	✓ dichtbij (<i>deze/dat</i>) / veraf (<i>die/dat</i>) ✓ veranderen met geslacht ✓ zowel zelfstandig als niet-zelfstandig
<i>deze/die, dit/dat</i> <i>zo'n, zulk(e);</i> <i>degene/diegene; zelf</i>		
betrekkelijk	koppelen een betrekkelijke bijzin aan het voorafgaande	✓ staan aan het begin van een betrekkelijke bijzin ✓ hebben een antecedent ✓ <i>waar, toen, hoe</i> : betrekkelijk bijwoord
voornaamwoord		
<i>die, wie, dat, wat</i>		
vragend voornaamwoord	aan begin vraagzin	✓ test: kijk of er 'of' achter kan ✓ <i>waar, hoe, waarom</i> : vragend bijwoord
<i>wie, wat, welke, wat (voor)</i>		
onbepaald	verwijst naar iets onbepaalds	✓ veel voorkomend: <i>het, men, iemand, niemand, iets, niets, alles, ieder(een), elk, zeker, enig, menig, wat</i> ✓ zowel zelfstandig (<i>men zegt...</i>), als bijvoeglijk (<i>alle mensen zeggen, ...</i>)
voornaamwoord		

2.7 DE WERKWOORDEN

2.7.1	zelfstandige werkwoorden en hulpwerkwoorden	46
2.7.2	koppelwerkwoorden ('copula')	50
2.7.3	hulpwerkwoorden ('auxiliary verb')	54
2.7.4	de aantonende wijs (modus)	64

2.7.1 ZELFSTANDIGE WERKWOORDEN en HULPWERKWOORDEN

Bij de werkwoorden zijn er *zelfstandige werkwoorden* (zoals *lopen, koken, denken of lijken*), en werkwoorden die het zelfstandige werkwoord modificeren. Voorbeelden van die tweede groep zijn het *hulpwerkwoord van tijd* 'hebben' ('ze *heeft* lekker gekookt') en *modale hulpwerkwoorden* zoals *kunnen* of *mogen* ('ze *kan* goed koken'). Samen met het zelfstandige werkwoord vormen zulke ondersteunende werkwoorden de werkwoordgroep van zinnen ('ze *heeft* altijd goed *kunnen koken*').

In 'gewone' zinnen bepaalt het zelfstandige werkwoord – het *hoofdwerkwoord* –, wat voor soort zinsdelen er minimaal nodig zijn om de zin acceptabel te maken. Er zijn werkwoorden die altijd een lijdend voorwerp willen hebben (de '*overgankelijke*' / '*transitieve*' werkwoorden), en werkwoorden die juist geen lijdend voorwerk tolereren (de '*onovergankelijke*' / '*intransitieve*' werkwoorden):

transitief / overgankelijk:

- (37) a. ze maken een tekening (* ze maken ---)
 b. Marie verlaat Jan (* Marie verlaat ---)

intransitief / onovergankelijk:

- c. het kind schrikt (* het kind schrikt hem)
 d. de man lachte. (* de man lachte een luchtballon.)
 e. de gordijnen verkleuren (*de gordijnen verkleuren de verfstoffen)

Het argument met de recipiënt hoeft niet gerealiseerd te worden maar is wel onvermijdelijk geïmpliceerd.

Zelfstandige werkwoorden kunnen dus geen, één of twee situatierollen (zoals agens, patiëns, recipiënt of doel) selecteren. De zinsdelen waarin die rollen verwoord worden (lijdend voorwerp, meewerkend voorwerp, voorzetselvoorwerp), heten de *argumenten* van het werkwoord. Ze vormen de minimale kern van zinnen die met het betreffende werkwoord gevormd worden. Bijwoordelijke bepalingen worden meestal niet door het werkwoord geselecteerd. Het zijn optionele toevoegingen die geen *argumenten* zijn maar *modificeerders*.

Semantisch

(Zelfstandige) werkwoorden zijn woorden die een 'werking' uitdrukken. Werking is ruim op te vatten: *iets doen of handelen* (a), *bewegen* (b), *gebeuren* (c), *veranderen* (d), *in een toestand verkeren* (e), *een eigenschap hebben* (f).⁸

- (42) a) ik werk bij C&A
 b) de auto schoof van de weg af
 c) de workshop vindt plaats in december
 d) de lucht betrok
 e) op tafel staat een lamp
 f) oude liefde roest niet

Die werking wordt enerzijds verbonden met een zelfstandigheid (het onderwerp), anderzijds gesitueerd in tijd in de werkwoordstijden.

⁸ Kortom: *action, process, event, position* (vgl. S. Dik 1981. *Functional grammar*. Dordrecht: Foris Publications)

Syntactisch

- (i) het werkwoord is een woord dat een verbinding kan aangaan met een persoonlijk voornaamwoord in de onderwerpsvorm (zoals in 42a: wel 'ik werk', niet: * 'me werk').
- (ii) het werkwoord kan met bepaalde andere werkwoorden gecombineerd worden: heeft **gewerkt**, gaan **werken**, had willen blijven **werken**.

Alle werkwoorden die in een enkelvoudige zin voorkomen, vormen samen het *werkwoordelijke gezegde*. Als er meerdere werkwoorden in het werkwoordelijk gezegde zijn, fungeert het zelfstandige werkwoord – het semantisch **centrale werkwoord** – als *hoofdwerkwoord* ('main verb', 'lexical verb'), en de andere fungeren als *hulpwerkwoorden* ('auxiliary verbs').

Morfologisch

Het werkwoord kan *vervoegd*⁹ worden, dat wil zeggen de vorm verandert afhankelijk van de functie in de zin en in het gezegde:

- (i) Zo is er allereerst **CONGRUENTIE** met de *persoon* en het *getal* van het onderwerp (*ik werk, jij werk-t, zij werk-en*). De werkwoordsvorm die congrueert met het onderwerp heet de *persoonsvorm* (= het vervoegde werkwoord, ook wel: het *finiete* werkwoord).
- (ii) De persoonsvorm wordt bovendien gecodeerd voor de grammaticale categorie *tijd*: (*onvoltooid*) *tegenwoordige tijd* (ovt: presens) of (*onvoltooid*) *verleden tijd* (ovt: 'past tense'):
- (43) a. ik werk / ik werk-**te**.

⁹ Werkwoorden worden *vervoegd* ('conjugatie'), niet-werkwoordelijke woordsoorten zoals zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden worden *verbogen* ('declinatie'),

b. hij loop-*t* / hij *liep*.

Qua functie in de zin, worden 3 soorten werkwoorden onderscheiden: *hoofdwerkwoorden*, *hulpwerkwoorden* en *koppelwerkwoorden*.

2.7.2 KOPPELWERKWOORDEN ('copula')

Koppelwerkwoorden vormen samen met een naamwoordelijk deel (bijvoeglijk of zelfstandig naamwoord, voorzetselgroep) de betekeniskern van een *naamwoordelijk gezegde* (vgl. het predikatief gebruik van bijvoeglijke naamwoorden in de paragraaf over die woordsoort). De koppelwerkwoorden verbinden het onderwerp met zo'n niet-werkwoordelijk predikaat:

- (44) a) Frans *wordt* dokter.
 b) Frans heeft altijd dokter willen *worden*.
 c) De groene pen *is* prettiger
 d) De lantarenpalen zijn nooit ouderwets *geweest*

Het koppelwerkwoord gedraagt zich als een hoofdwerkwoord wanneer het gecombineerd wordt met hulpwerkwoorden. Het staat dan het meest rechts (zie de b-zinnen hierboven). De koppelwerkwoorden zijn met name:

- *zijn, worden* en equivalenten daarvan (zie 45f-h)
- *blijven*
- *blijken, lijken, schijnen, heten*

- (45) a) Die vrouw *is* / *wordt* onze nieuwe directeur
 b) Hij *blijft* altijd opgewekt
 c) Hij *heet* Pieter en hij *lijkt* heel aardig
 d) Hij *heeft* een goed organisator

- e) Het *bleek* aan niemand bekend
- f) Het *valt* me zwaar (*vallen* ≈ 'zijn')
- g) Mijn jas *gaat* kapot (*gaat* ≈ 'worden')
- h) Het bootje *raakte* lek (*raken* ≈ 'worden')

Wanneer deze werkwoorden gebruikt worden als hulpwerkwoord in een voltooid deelwoordconstructie (dus deel zijn van een werkwoordelijk gezegde), kun je ze naar de letter eigenlijk niet meer als een koppelwerkwoord beschouwen (maar als een bepaald soort modaal hulpwerkwoord, zie verderop):

- (46) - Ze schijnt vertrokken (te zijn)
 - Erik bleek zojuist aangekomen (te zijn)
 - Oom Piet leek wel tien kilo aangekomen (te zijn)

Werkwoorden die als koppelwerkwoord gebruikt worden, kunnen ook andere functies hebben (vgl. 45):

- (45') a) hij *is* thuis ('zijn' is hier zelfstandig werkwoord in de zin van 'verblijven', het vereist een locatief argument).
- b) - hij *blijft* altijd opgewekt kijken (aspectueel hulpwerkwoord, zie verderop)
 - hij *blijft* nooit lang (zelfstandig werkwoord)
- e) hij *blijkt* Pieter te heten (modaal hulpwerkwoord, zie verderop)
- f) het kind *viel* (zelfstandig werkwoord)

Semantisch kun je vier typen koppelwerkwoordzinnen onderscheiden:¹⁰

➤ **predicatief** (een eigenschap toeschrijvend)

- a. Het huis is heel groot.
- b. Sylvia is architect / Annemarie is de burgemeester van Almere
- c. Herman is van hier.

Het zinsonderwerp (steeds links van het koppelwerkwoord) is steeds referentieel gebruikt (verwijst naar een concrete entiteit of naar een verzameling daarvan), het naamwoordelijk deel van het gezegde schrijft daar een eigenschap aan toe. In dit type constructie kan het naamwoordelijk deel van het gezegde een adjectief zijn (a), een substantief (b), of een voorzetselgroep (c).

➤ **specificerend** (een concrete waarde toekennend aan een categorie)

- a. De regisseur van die film is Paul Verhoeven
- b. De enige bekende die ik was tegengekomen was de buurman.

Bij dit type copula-zinnen is het zinsonderwerp juist niet-referentieel (eerder een soort categorielabel, respectievelijk afbakenende omschrijving), terwijl het naamwoordelijk deel van het gezegde weer wel referentieel gebruikt wordt.

➤ **identificerend** (aanwijzend)

- a. Die man (daar) is Willem Nijholt / Sylvia's vriend / de directeur
- b. Dit is wilde peterselie.
- c. Dat is Haarlem (*aanwijzend op kaart, of vanuit vliegtuig*)
- d. Wie is Jan? Dat is de docent die me geholpen heeft met wiskunde.

¹⁰ Vgl. L. Mikkelsen (2011). 'Copular clauses.' In: K. von Heusinger *et al.* (eds.) *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning*. Berlin: Mouton de Gruyter, p.1805–1829

Het onderwerp van een identificerende copula-constructie wordt met een aanwijzend voornaamwoord geformuleerd (deiktisch gebruikt), het predikaat levert identificerende of benoemende informatie.

➤ *gelijkstellend (equatief)*

- a. Multatuli is Eduard Douwes Dekker
- b. Maxim Februari is HIJ.
- c. op is op.

Bij dit type zijn zowel het onderwerp als het predikaat referentieel (in (c) is dat overigens niet het geval), en wordt het identiek zijn beweerd van de referent van het zinsdeel links van het koppelwerkwoord met die van dat rechts daarvan. Dit soort copula-zin is dus semantisch symmetrisch.

Met name het koppelwerkwoord 'zijn' zou behalve het signaleren van de zojuist onderscheiden relaties tussen subject en naamwoordelijk deel van het gezegde, verder niets toevoegen (het heeft enkel die koppelingsfunctie). Dat verklaart misschien ook waarom dat koppelwerkwoord in sommige talen niet gerealiseerd hoeft te worden (het Russisch bijvoorbeeld, onder bepaalde condities). De andere koppelwerkwoorden kunnen enerzijds niet voor alle copularelatie-typen gebruikt worden, anderzijds voegen ze wel meer betekenis toe. *Worden* bijvoorbeeld benadrukt het proceskarakter van de predicatie; *lijken* of *schijnen* geven een sprekervoorbehoud aan met betrekking tot het waarheidsgehalte van met name identificerende predicaties, enzovoort.

2.7.3 HULPWERKWOORDEN ('auxiliary verb')

Kenmerken:

- een verhoudingsgewijs kleine groep van werkwoorden (gesloten klasse)
- werkwoorden qua vorm (vervoeging) en qua distributie (bijvoorbeeld hun positie in hoofdzinnen)
- (meestal) gecombineerd met een zelfstandig werkwoord als hoofdwkwoord
- ze specificeren ('kleuren') de betekenis van de werking van het hoofdwkwoord

Soorten hulpwerkwoorden: *hulpwerkwoorden van*

- **tijd:** *hebben, zijn en zullen*
- **de lijdende vorm:** *worden*
- **causaliteit:** *doen en laten*
- **modaliteit:** *kunnen, moeten, hoeven, mogen, willen, zullen, blijken, lijken, schijnen*
- **aspect:** *gaan, zitten, staan, komen, blijven, ...*

HULPWERKWOORDEN VAN TIJD: *zullen, hebben en zijn*

zullen

Terwijl de (onvoltooid) tegenwoordige en de verleden *tijd* morfologisch in de vervoeging van het finiete werkwoord (de persoonsvorm) gecodeerd wordt, omschrijft het Nederlands de *toekomende tijd* ('future tense') met het hulpwerkwoord van tijd *zullen* + *infinitief* van het hoofdwk: wij *zullen* spoedig *verhuizen*

Er zijn ook talen die het *futurum* in de *morfologie* van de finiete werkwoordsvorm coderen. Het Frans bijvoorbeeld: ¹¹

- *je donn-e* 'ik geef' - tu donn-es 'jij geeft', etc.
- *je donn-ai* 'ik gaf' - tu donn-as
- *je donner-ai* 'ik zal geven' - tu donner-as

Overigens, in het alledaagse taalgebruik wordt de toekomstige tijd in het Nederlands vaak met een bijwoordelijke bepaling van tijd aangegeven ('ik ga morgen naar Groningen'), en wordt 'zullen' bijvoorbeeld eerder voorspellend of belovend gebruikt ('ik zal het wel voor je doen').¹² In het Surinaams-Nederlands wordt ook 'gaan'

¹¹ Spaans -- een andere Romaanse taal -- markeert de toekomstige tijd ook morfologisch: hablaré, hablarás, hablará, hablaremos, hablaréis, hablarán ('ik zal spreken, jij zult spreken, ...').

¹² Vergelijk NRC Handelsblad van 24 oktober 2013, over het nieuws dat de Amerikaanse inlichtingendienst NSA mogelijk jarenlang het mobieltje van bondskanselier Merkel heeft afgeluisterd. Merkel had de Amerikaanse president telefonisch om opheldering gevraagd: "Een woordvoerder van het Witte Huis zei na het pijnlijke telefoontje alleen dat Obama Merkel verzekerd had dat de Verenigde Staten 'de communicatie van de kanselier niet afluisteren en dat ook niet zullen doen'. Over wat er in het verleden is gebeurd, zei de woordvoerder niks."

Merk op dat a) het ontbreken van een uitspraak over afluisteren in de verleden tijd de NRC-redacteur gerechtigd om daarover een opmerking te maken, en dat b) het gebruik van de toekomstige tijd "en dat ook niet *zullen* doen" de uitspraak van de woordvoerder de communicatieve functie van een belofte geeft.

gebruikt als hulpwerkwoord van de toekomstige tijd ('ik ga morgen naar Aliba gaan').¹³

hebben en *zijn*

Met de hulpwerkwoorden van tijd *hebben* en *zijn* + *voltooid deelwoord* van het hoofdwerkwoord geven sprekers van het Nederlands aan dat de werking van het hoofdwerkwoord 'afgerond' en 'voorbij' is (gemeten vanaf het spreekmoment):

- ik *heb* gewerkt, ik *ben* gekomen (*voltooid tegenwoordige tijd* vtt)
- ik *had* gewerkt, ik *was* gekomen (*voltooid verleden tijd* vvt)

De grammaticale categorie die een voltooide tijd (het *perfectum*) codeert, wordt ook wel *aspect* genoemd. Daaronder valt niet alleen het *perfectieve aspect* met *hebben* en *zijn* (voltooid), maar bijvoorbeeld ook het '*duratieve aspect*' (zoals bij de *progressive*¹⁴ in het Engels):

- (49) a. '*ik studeer in Groningen*' (duratief)
 b. '*ik heb in Groningen gestudeerd*' (perfectief).

¹³ Vgl. E. D. Essed 1956. 'De Surinamismen. Een linguïstisch-didactisch probleem.' In: E. Charry, G. Koefoed en P. Muysken (red.) *De talen van Suriname*. Muiderberg: Coutinho, p.122-138

¹⁴ In het Engels, geeft een spreker met de *ing*-vorm van het werkwoord (het '*tegenwoordig deelwoord*', in het Nederlands werkwoordsvormen zoals '*rennend*', '*wachtend*') aan dat de werking van het hoofdwerkwoord '*in progress*' is op het tijdstip aangegeven in de rest van het gezegde ('*I am running*', vs. '*I was running*', '*I have/had been running*'). In het Nederlands coderen we de *progressive* niet met een deelwoord, maar met infinitief-constructies als 'ik ben aan het werken' / 'ik zit te werken'.

De *tijd* ('tense') van het werkwoord -- tegenwoordig, verleden en toekomst -- wordt relatief tov het spreekmoment bepaald, en is daarom *extern-temporeel*. *Aspect* is daarentegen *intern-temporeel*, dat wil zeggen het gaat om tijdsverloopaspecten *binnen* de situatie die in de zin beschreven wordt. Aspect wordt juist onafhankelijk van het spreekmoment toegekend (vgl. 'I am running' vs 'I was running').

Toepassing

WERKWOORDSTIJDEN en DISCOURSE-STRUCTUUR

"GELUKKIG IS* KANKER IN EEN VROEG STADIUM ONTDEKT"

"Ik **ben** nooit ziek. Dus toen ik een paar weken achter elkaar buikpijn **had**, **vond** ik dat wel erg verdacht. Mijn vrouw zei: 'Ga maar naar de huisarts, dan **weet** je zeker dat het goed is.' Mijn huisarts **heeft** bloed **laten afnemen**. Het **bleek** goed mis. Ik **had** afwijkende bloedwaarden. Dat **verklaarde** waarom ik al zo lang moe **was**! Uit onderzoek van een internist **bleek** dat ik dikkedarmkanker **had**. Gelukkig **was** de tumor nog niet door mijn darmwand heen **gegroeid**. Daarnaast **had** ik poliepen. Dit **zijn** zwellingen van het slijmvlies van de dikke darm. De artsen **hebben** me meteen **geopereerd** en een groot deel van mijn dikkedarm **weggesneden**, zodat de poliepen **zijn*** verwijderd. (*Gezinsbode 16 september 2009, "Let op de signalen van je lichaam."*)

* 'is ... ontdekt' (kop) en 'zijn verwijderd' (laatste zin): 'is' en 'zijn' worden hier gebruikt als hulpwerkwoord van de lijdende vorm (voltooid tegenwoordige tijd).

De tekst in het kader hierboven is een alinea uit een gezondheidsvoorlichtingsadvertentie van het KWF (Koningin Wilhelmina Fonds) in een Gronings huis-aan-

huis blad. De tekst illustreert hoe de markering van aspect en tijd in de werkwoordgroep bijdraagt aan de structuring van de tekst:

De tekstschrijver gebruikt de werkwoordstijden in deze passage van de KWF-tekst niet enkel om een *'human interest'* vertelling in tijd te lokaliseren, *tijd* en *aspect* fungeren hier ook als discourse-structurende aanwijzingen. Zo wordt de *onvoltooid verleden tijd* ('had', 'vond', 'zei', 'bleek', 'had', 'verklaarde', 'was', 'bleek', 'had', 'had') alleen gebruikt in de uitingen waarmee de verhaallijn wordt neergezet, dus voor het vertellen van een reeks temporeel geordende gebeurtenissen ('events') die zich in het verleden hebben afgespeeld.

De *onvoltooid tegenwoordige tijd* ('ben', 'dit zijn ...') fungeert daarentegen vooral als aanduiding voor algemene uitspraken die algemener en over een langere periode dan het spreekmoment geldig zijn ('ik ben nooit ziek', 'dit zijn zwellingen ...'). Het presens wordt niet gebruikt voor het verslag van de concrete gebeurtenissen, daarvoor is de onvoltooid verleden tijd geschikter. De enige uitzondering is "ga maar naar de huisarts". Maar dat is een citaat. Daarmee verlegt de verteller het spreekmoment naar de situatie waarover verteld wordt (vgl. § 6.2.4). De tegenwoordige tijd slaat op het tijdsbestek waarin zijn echtgenote dat tegen hem gezegd heeft.

Met de *voltooiden tijden* worden situaties beschreven die meer als achtergrond fungeren, ze zijn geen deel van de verhaallijn, maar presenteren situaties die aan een verhaalgebeurtenis voorafgaan (*'heeft bloed laten afnemen ...'*) of daar het resultaat van zijn (*'hebben me meteen laten opereren'*).¹⁵ De onvoltooid verleden tijd, de onvoltooid tegenwoordige tijd en de voltooid tijden dragen elk op een specifieke

¹⁵ Zie verder M. Onrust, A. Verhagen en R. Doeve (1993). *Leren formuleren*.

Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.

manier bij aan het creëren van de discourse-organisatorische gelaagdheid van de tekst.

einde toepassing

HULPWERKWOORDEN VAN MODALITEIT

'*Modaliteit*' betreft de visie van de spreker op de verhouding tussen de in een zin beschreven situatie en hoe de spreker a) het werkelijkheidsgehalte daarvan inschat (zie 50a), en b) wat hij daarvan vindt of daarbij voelt (50b):

- (50) a. Jan *kan* wel eens vertrekken / Jan vertrekt *mogelijk*
 b. *Gelukkig* vertrekt Jan.

Modale hulpwerkwoorden worden -- net zoals de bijwoorden van modaliteit (zie de paragraaf over de bijwoorden) -- met name gebruikt om oordelen, gevoelens, evaluaties en houdingen van de spreker of schrijver aan te geven. Ze horen dus ook tot de groep van grammaticale middelen waarmee taalgebruikers *stance* markeren (zie § 9.4).

Modale hulpwerkwoorden drukken mogelijkheid, waarschijnlijkheid, noodzaak, wil, wens, enzovoort uit. Ze worden met een *infinitief* (onbepaalde wijs) gecombineerd. We zeggen "Jan heeft een boek **geschreven**" – het hulpwerkwoord van tijd selecteert een voltooid deelwoord –, terwijl in "Jan *wil/kan/moet* een boek **schrijven**" het modale hulpwerkwoord met een infinitief combineert.

modale hulpwerkwoorden

De belangrijkste groep modale hulpwerkwoorden voor het Nederlands is die met de werkwoorden:

kunnen, moeten, hoeven, mogen, willen, zullen

- (51) a. Jan *kan* wel eens langs komen ('het is mogelijk dat ...')
 b. Jan *kan* niet komen ('Jan is niet in staat om ...')

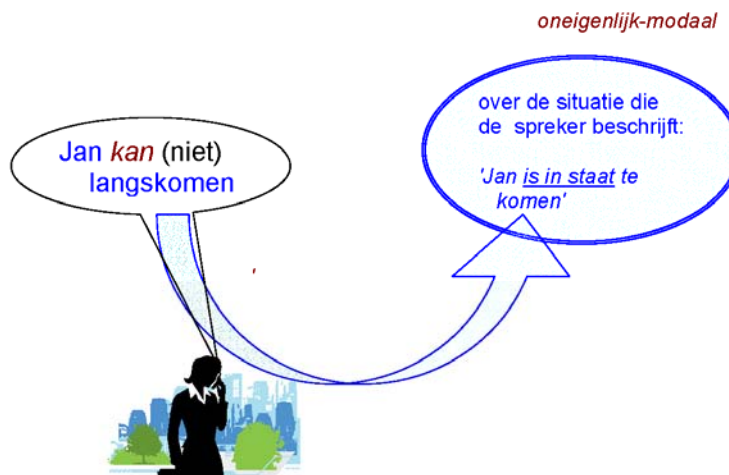
Merk op dat 'kunnen' in de (a)-zin eigenlijk totaal iets anders doet dan in de (b)-zin. In de (a)-zin duidt de spreker er een kennisinschatting ('epistemic stance') mee aan (ze schat de kans dat Jan langs komt, als mogelijk in), in de (b)-zin beschrijft de spreker met 'kan' een capaciteit van Jan ('Jan kan ...'). Gebruikswijze (a) is het **eigenlijk-modale** gebruik van dit soort modale hulpwerkwoorden (zie figuur 1); gebruikswijze (b) is **oneigenlijk-modaal** (zie figuur 2).

- **eigenlijk-modale hulpwerkwoorden** geven 'kennisinschattingen' (**epistemic stance**) van de **spreker / schrijver** aan, dwz ze geven aan hoe de spreker zelf de waarschijnlijkheid van de in de propositionele inhoud beschreven situatie inschat ('epistemic modals'): '*ik denk dat*) *het mogelijk is dat Jan langs komt*'

Zie figuur 1: In '*Jan **kan** wel eens langs komen*' laat 'kunnen' zien hoe S de gebeurtenis 'Jan komt langs' inschat ('*stance*'):

Figuur 1: eigenlijk modaal: extrinsiek gebruikt (spreker-inschatting)

Figuur 2: intrinsiek gebruikte modale hulpwerkwoorden

- **oneigenlijk-modaal gebruikt** karakteriseren deze hulpwerkwoorden de handelingsconfiguratie ***in de beschreven*** situatie. Zie figuur 2. In 'Jan ***kan***

niet langs komen' beschrijft 'kunnen' een aspect van de handelingsstructuur van Jan's situatie: Jan is niet in staat om ...

In de voorbeelden hieronder, illustreren de a-zinnen steeds het gebruik als eigenlijk-modaal hulpwerkwoord, en de b-zinnen het oneigenlijk-modale gebruik.

✓ *kunnen*

- (a) Hij kan ook weg zijn.
- (b) Hij kan niet schilderen.

✓ *moeten*

- (a) Hij moet al best oud zijn.
- (b) Hij moet om 10 uur thuis zijn van zijn moeder.

✓ *hoeven*

- (a) Dat hoeft echt niet het geval te zijn.
- (b) Hij hoeft morgen toch niet naar Utrecht. .

✓ *mogen*

- (a) Ze mag dan best jong zijn, toch kun je het haar wel toevertrouwen. .
- (b) - Hij mag niet naar het feest.
- Dan mag u even hier gaan staan.

✓ *willen*

- (a) Hij wil nog wel eens te laat komen.
- (b) - Ik wil thee. - Wil je me even helpen?

✓ *zullen* (niet-futuraal gebruikt)

- (a) - Ze zal het wel van Klaas gehoord hebben.
- Ze zou het van Klaas gehoord hebben.
- (b) - Je zult er toch mee op moeten houden.
- Gij zult niet begeren uws naasten huis.

*Toepassing***EIGENLIJK- versus ONEIGENLIJKE MODALE HULPWERKWOORDEN**

Hieronder een andere alinea uit het al eerder gebruikte artikel van het KWF in de Gezinsbode. Kijk nu naar de manier waarop het modale hulpwerkwoord "kunnen" hier gebruikt wordt:

"Dikkedarmkanker is, in tegenstelling tot andere vormen van kanker, in een vroeg stadium op te sporen en dan goed te behandelen. Dikkedarmkanker kent namelijk een voorstadium, de zogenaamde poliepen. Deze poliepen kunnen meestal via een endoscoop, dus zonder een operatie, verwijderd worden. Hoe vroeger de ontdekking van dikkedarmkanker, hoe groter de overlevingskans. Bij Piet werd kanker in een vroeg stadium vastgesteld, waardoor we de poliepen en de kanker nog goed konden verwijderen.

Mijn advies? Let op de signalen van je lichaam. Bij bloed bij de ontlasting, buikpijn of een verandering in het ontlastingspatroon raad ik aan om naar de huisarts te gaan. Verder kan dikkedarmkanker erfelijk zijn. Ga na of één van je directe familieleden het heeft gehad. Dit kan betekenen dat je zelf ook een verhoogd risico hebt. Ook dan raad ik aan om naar de huisarts te gaan."

(Gezinsbode 16 september 2009, "Let op de signalen van je lichaam.")

In de eerste alinea (beschrijving feitelijke gang van zaken) wordt *kunnen* twee keer oneigenlijk-modaal gebruikt, in de tweede alinea (het advies) wordt *kunnen* twee maal eigenlijk-modaal gebruikt.

HULPWERKWOORDEN VAN ASPECT

'*Aspectuele hulpwerkwoorden*' drukken *begin, voortgang, einde, ...*, etc. van een gebeurtenis of toestand uit. In het geval van de hulpwerkwoorden van tijd *hebben en zijn* worden ze met een voltooid deelwoord gecombineerd, anders meestal met een infinitief. Bijvoorbeeld:

- het *incohatieve* aspect ('het gaat regenen', 'het begint te regenen', 'de matrozen sloegen aan het muiten'),
- het *duratieve* aspect ('hij zit te werken', 'hij blijft doorzeuren over de hulpwerkwoorden')

2.7.4 de AANTONENDE WIJS

De manier waarover een spreker denkt over het werkelijkheidsgehalte van de in een zin beschreven situatie en/of de aanwijzingen die zij daarmee geeft hoe er met die situatie om te gaan is, komt ook tot uitdrukking in een vormcategorie (morfologisch dus) van het werkwoord die in het Nederlands *wijs* ('*modus*') genoemd wordt:

- *aantonende wijs*
 - *gebiedende wijs*
 - *aanvoegende wijs*
 - *onbepaalde wijs*
- ✓ ***aantonende wijs*** ('indicatief'): *informerend, feitelijk* (bijna alle voorbeeldzinnen tot nu toe).
- ✓ ***gebiedende wijs*** ('imperatief'): *dirigerend* (aangesprokene moet situatie overeenkomstig beschreven toestand maken). Morphologisch: *stam*, soms (bij meervouden, archaïsch) [*stam + t*] (*geeft allen!*). De imperatief staat vooraan in

de zin, er is geen expliciet onderwerp (geïmpliceerd onderwerp – de agens van de opgedragen handeling – is de aangesprokene), alleen in de 2^e-persoon enkelvoud en meervoud, meestal presens (*geef dat boek meteen aan Piet!, wees eens stil, kom maar binnen*). De gebiedende wijs kan eigenlijk alleen maar voor huidige en toekomstige situaties, met een volvooid verleden tijd is het wel mogelijk de ongewenstheid van gedane zaken uit te drukken (*had het dan niet gedaan!*).

- ✓ **aanvoegende wijs** ('conjunctief'): *wensend, waarschuwend, aansporend, adviserend, ...* Archaïsch, vrijwel alleen nog in vaste uitdrukkingen 3^e persoon enkelvoud presens (*het ga je goed, lang leve de koningin*).
- ✓ **onbepaalde wijs** ('infinitief'), een soort neutrale vorm van het werkwoord. Naast het gebruik als deel van het werkwoordelijk gezegde (*hij heeft daar nooit willen komen*), wordt de infinitief met name gebruikt in beknopte bijzinnen (voorafgegaan door *te* of *om te*): *Clara beweerde Frits niet te kennen, Aan het verzoek om haar te helpen werd geen gehoor gegeven*. De infinitief wordt ook gebruikt als imperatief (*Voor gebruik schudden, Doorlopen alstublieft*).

De uitgang voor de **infinitief** (-en), is identiek aan de meervoudsvorm van de tegenwoordige tijd ('*om te werk-en*' / '*zij werk-en*'). Of een werkwoordsvorm een infinitief is, kun je bepalen op grond van de distributie. In het Nederlands komen infinitieven voor na modale hulpwerkwoorden ('*ik moet werken*') en na de **infinitiefmarkeerder** 'te' ('*hij vergat te bellen*', '*om te bellen*').

De infinitief komt ook voor in **nominalisaties** ('naamwoordvorming') wanneer het werkwoord gecombineerd wordt met een lidwoord, zoals in '*het verhuren van kamers*', '*werken is goed voor je*'. Nominalisaties maken het mogelijk om handelingen en processen te beschrijven zonder daar grammaticale "argumenten" voor te hoeven specificeren (zoals in '*Jansen verhuurt kamers*', of '*iemand werkt*'). Daardoor kan zo'n genominaliseerd naamwoord zelf weer deel van een zin met een ander werkwoord

worden. Veelvuldig gebruik van nominalisaties is typisch voor meer abstracte, statische teksten (wetsteksten, wetenschappelijke artikelen, ...).

De **aanvoegende wijs** of **conjunctief** (in de engelstalige literatuur ook wel aangeduid als: '*subjunctive*') wordt in andere talen gebruikt om te praten over hypothetische situaties ('*if she were wealthy enough, ...*', '*wenn du Zucker hättest, könnten wir jetzt einen Tee trinken*'). In het Duits bijvoorbeeld verder ook om je niet vast te leggen op het waarheidsgehalte van een citaat in de *indirecte rede*: '*Er sagte dass sein Sohn krank wäre.*'

In het Nederlands drukken dit soort dingen uit met 'zou' ('*hij zei dat zijn zoon ziek zou zijn*'), of met de verleden tijd ('*was ik maar rijk, dan wist ik het wel*', '*als ik jou was, ging ik niet*'). Vergelijk onderstaande alinea uit de al vaker gebruikte *Gezinsbode*-tekst:

Elke dag feest

Op mijn vijftigste verjaardag lag ik nog in het ziekenhuis. Ik kon me wel een leukere verjaardag voorstellen maar het is nog elke dag feest omdat ik gezond ben! Ik heb weer energie om te sporten en op mijn motor te rijden. Ieder jaar moet ik nog wel terugkomen ter controle, maar ik ben nergens bang voor. Ik blijf positief. Ik besef me dat ik mazzel heb gehad. Het **had** ook anders kunnen lopen." (*Gezinsbode 16 september 2009*)

2.8 DE BIJWOORDEN

Bijvoeglijke naamwoorden horen meer bij zelfstandige naamwoorden, **BIJWOORDEN** meer bij werkwoorden. Als je het verschil tussen die twee woordsoorten conceptueel benadert, kun je zeggen dat met *bijvoeglijke naamwoorden* eigenschappen van 'entiteiten' geformuleerd worden (*entiteiten*: mensen, dieren, dingen, abstracta, kortom eenheden waarnaar we verwijzen met naamwoorden), en dat *bijwoorden* omstandigheden en hoedanigheden van *handelingen* en *gebeurtenissen* specificeren (kortom, van het soort situaties dat we juist met werkwoorden beschrijven):

- (22) a. Hij loopt *goed / snel / mank / graag / anders* (bijwoord van hoedanigheid)
 b. *Misschien* bak ik *morgen* taart (bijwoord van modaliteit, resp. bijwoord van tijd)
 c. Hij ging *vooraan* staan (*voorzetselbijwoord*)
 d. *Zelfs* Jan vond het een vreemde zaak (*focuspartikel*)
 e. Laat hem *toch maar* gaan (*modale partikels*)

Semantisch

Een *bij-woord* ('*ad-verb*') beschrijft een nadere bijzonderheid (graad, omstandigheid, manier, etc.) van een door een gezegde – met name het hoofdwerkwoord – uitgedrukte werking.

Bijwoorden worden ook gebruikt om een bijvoeglijke of bijwoordelijke bepaling wat betreft zo'n bijzonderheid te modificeren.

Bijwoorden kunnen vaak weggelaten worden, het gaat om optionele toevoegingen of nuanceringen.

Bijwoorden morfologisch

Qua vorm zijn er twee soorten bijwoorden:

(i) *adjectieven die bijwoordelijk gebruikt worden (als bijwoordelijke bepaling):*

- (23) a. Hij werkt *hard*
 b. Dat heb je heel *mooi* gemaakt.
 c. Ze fietst *vlugger* dan ik
 d. Hij sloop *zachtjes* naar de uitgang

Het gaat om gradeerbare adjectieven die meestal als bijwoord van hoedanigheid ('*manner adverb*') fungeren. Bijwoordelijk gebruikt kan dit soort bijwoorden de vergrotende (23c) en de overtreffende trap krijgen, en de verkleinwoordvorm (23d). Dit soort bijwoorden heeft dus een (beperkte) morfologie.

Wat bij een als bijwoord gebruikt adjectief echter nooit kan, is de buigings-e die attributief gebruikte adjectieven soms als uitgang krijgen:

- een *harde werker*
- hij werkt *hard* / *hij werkt *harde*

NB. Een fout die best vaak gemaakt wordt, is een predikatief gebruikt *bijvoeglijk naamwoord* (naamwoordelijk deel gezegde) aanzien voor een bijwoord. Maar in (a-b) hieronder gaat het wel degelijk om predikatief gebruikte adjectieven:

- (a) de groene pen is *prettiger*
 (b) de lantaarnpalen leken *ouderwets*

Het bijvoeglijke naamwoord wordt gebruikt om een eigenschap 'uit te zeggen' (te 'prediceren') over de referent van het onderwerp. Van 'de pen' in (a) wordt gezegd dat die *prettiger* is, van 'de lantaarnpalen' in (b) dat die *ouderwets* lijken ("is" en "leken" fungeren hier als koppelwerkwoord). In de voorbeelden hieronder fungeren 'prettiger' en 'scheef' daarentegen wel als bijwoord:

(c) de groene pen schrijft *prettiger*

(d) de lantaarnpalen staan *scheef*.

In beide gevallen zeggen die woorden nu iets over het werkwoord ('*prettiger* schrijven', '*scheef* staan'), en die werkwoorden fungeren niet als koppelwerkwoord maar beschrijven een activiteit, respectievelijk een situatie.

(ii) 'echte' bijwoorden.

Naast bijwoordelijk gebruikte adjectieven, zijn er ook 'echte' bijwoorden. Ze zijn onveranderbaar en hebben dus geen morfologie. Voorbeelden (niet uitputtend hoewel het wel om een gesloten klasse gaat):

- thuis, hier, rechtsaf (*bijwoord van plaats*)
- toen, morgen, binnenkort (*bijwoord van tijd*)
- soms, dikwijls (*bijwoord van frequentie*)
- bijna, helemaal, nauwelijks (*kwantificerend bijwoord*)
- automatisch, langzaam, graag, anders, zo (*bijwoord van hoedanigheid*)
- misschien, hopelijk (*bijwoord van modaliteit*)
- dus, bovendien, trouwens, echter (*voegwoordelijk bijwoord*)
- niet, wel (*bijwoord van ontkenning, resp. bevestiging*)
- zeer, erg, hoogst, tamelijk, nogal, te (*bijwoord van graad*)
- zelfs, juist, al (*focuspartikel*)
- toch, even, eens, nou (*modaal partikel*).

Thuis en *gisteren* zijn voorbeelden van 'beschrijvende' bijwoorden, *hier* en *toen* zijn voorbeelden van 'verwijzende' bijwoorden. Verwijzende bijwoorden kunnen nog verder onderverdeeld worden in *aanwijzende bijwoorden* (daar, hier, toen, nu, dan), *vragende bijwoorden* (waar, wanneer, hoe, toen), *betrekkelijke bijwoorden* (waar, hoe, toen) en *ongepaalde bijwoorden* (ergens, nergens, overal; ooit, nooit, altijd, anders).

Twee apart te vermelden soorten ‘echte’ bijwoorden zijn voorzetselbijwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden. *Voorzetselbijwoorden* zijn vaak deel van een scheidbaar werkwoord (24a-b) of van een werkwoordelijke uitdrukking met *zijn* (24c-d):

- (24) a) hij komt om vier uur *aan* (aan-komen)
 b) die redenering gaat niet *op* (op-gaan)
 c) ben jij om zes uur al *op*?
 d) het is *uit* tussen ons.

Voornaamwoordelijke bijwoorden zoals *ermee*, *hierin*, *daarlangs*, *hiermee* zijn een combinatie van een bijwoord van plaats (zoals *er*, *daar*, *hier*) of een voornaamwoord (zoals *hem*, *het*, *deze*, *die*, *waar*, *wat*, *ergens*, *nergens* of *overal*) met een voorzetsel:

- in + het → erin ('het water induiken' → *hij dook erin*)
 met + hem → ermee ('met de hond wandelen' → *ermee wandelen*)
 op + dat → daarop ('op dat' → *daarop mag je niet komen*)
 tot + wat → waartoe ('tot wat' → *waartoe leidt dat nou?*)

Voornaamwoordelijke bijwoorden zijn een alternatieve vorm van een voorzetselconstituent. We zeggen niet “over + het” [P + NP] (‘we praatten over het’), maar formuleren het persoonlijke voornaamwoord “het” als een soort plaatsbepaling die we voor het voorzetsel zetten: *er-over* [*er* + P]. En we zeggen meestal ook niet “aan + dat” (‘ik heb aan dat een hekel’), maar formuleren het aanwijzende voornaamwoord “dat” lokatief met “daar” dat we voor het voorzetsel zetten: *daar-aan*, *daar-over* [daar + P]. Merk op dat de vorm van het voorzetsel in een enkel geval ook mee verandert: ‘met’ → ‘mee’, ‘tot’ → ‘toe’.

Focuspartikels

Focuspartikels structureren de inhoud van een zin door een zinsdeel eruit te lichten en daarvan aan te geven hoe zich dat verhoudt tot wat de gesprekspartner zou verwachten:

- (25) a. *zelfs* Jan was op haar verjaardag.
 b. *alleen* Jan was op haar verjaardag.

In (25a) geeft de spreker met *zelfs* aan dat het bijzonder is dat Jan ook op de verjaardag was. In (25b) benadrukt de spreker met *alleen* dat er meer gasten verwacht waren. Focuspartikels zetten de beschreven situatie in relatie tot alternatieve invullingen,¹⁶ en ze specificeren hoe die daarvan afwijkt.

Andere focuspartikels zijn: *maar, ook, vooral, juist, slechts, al, nog* en *pas*. Het focuspartikel staat meestal zo dicht mogelijk bij het zinsdeel waar het scope¹⁷ over heeft, – als voorbepaling ervoor (zoals in 25a/b), of als nabepaling erna (26a/b):

- (26) a. tot ieders verbazing was Ján *zelfs* op haar verjaardag.
 b. Jan heeft het brood gisteren *al* bezorgd.
 c. Jan heeft [gisteren] het brood [*a*] bezorgd.

Een focuspartikel kan echter ook gescheiden voorkomen van het zinsdeel waarop het betrekking heeft, zoals in (26c).

¹⁶ Vgl. A. Foolen 1993. *De betekenis van partikels*. Dissertatie Universiteit Nijmegen, p.27 e.v.

¹⁷ Scope: 'bereik', 'toepassingsdomein'; hier is dus de *scope* van het focuspartikel het zinsdeel waar het partikel op slaat.

Modale partikels

Terwijl modale bijwoorden zoals *misschien* of *hopelijk* het perspectief van de spreker op de (propositionele) *inhoud* van de zin aangeven, heeft het Nederlands ook een groep bijwoord-achtige onverbuigbare woordjes ('partikels') waarmee een spreker juist de *handeling* die met een uiting gedaan wordt, versterkt of verzacht: de **modale partikels**. Het gaat met name om: *toch, dan, maar, nou, eens, even*.

- (27)
- a. hou *even* je mond, wil je?
 - b. laat die kinderen *eens* met rust.
 - c. laten we *maar* gaan.
 - d. gaat u *maar* zitten
 - e. geef die boeken dan *nou toch maar eens even* hier.
 - f. waar bleef je *nou* ?

Modale partikels voegen niks toe aan de propositionele inhoud of de contourering daarvan (zoals focuspartikels doen), maar plaatsen de handeling (of *illocutie*¹⁸) die de spreker met de betreffende uiting doet, in een lokaal relevante context. De letterlijke betekenis van modale partikels is meestal heel erg verbleekt. Zo heeft 'nou' in (27f) nauwelijks nog de betekenis die 'nu' als bijwoord van tijd nog wel heeft. Dat

¹⁸ *Illocutie* is een notie uit de taalhandelingstheorie van Austin en Searle (vgl. het college *Pragmatiek*). Bij zinnen die in een specifieke sociale situatie geuit worden, kun je onderscheid maken tussen de *propositionele inhoud* die ermee beschreven wordt, en de *illocutie* (de handelingsfunctie) die de uiting communicatief heeft. De zin hieronder bijvoorbeeld, heeft steeds dezelfde propositionele inhoud, maar afhankelijk van de uitingcontext die je je erbij voorstelt, varieert de illocutie (vgl. verder § 9.3):

- a. Jan komt morgen (*mededeling, belofte, dreiging, waarschuwing*);
- b. Komt Jan morgen? (*vraag, uitnodiging, ter verantwoording roepen*).

blijkt ook uit het gegeven dat 'nou' hier samen met de verleden tijd voorkomt zonder dat de zin onacceptabel wordt. De functie is versterkend ('nou', 'toch') of juist afzwakkend ('even', 'eens', 'maar'), en een spreker signaleert daarmee (a) hoe hij de situatie begrijpt waarin de uiting met het modale partikel gedaan wordt, en (b) hoe de handeling die daarmee wordt gedaan, het gevolg is van een daarop gebaseerde contextuele redenering.¹⁹

Merk op dat de manier waarop modale partikels de handelingswaarde van een uiting nuanceren, uitermate geschikt is om sociaal delicate, 'gezichtsbedreigende'²⁰ talige handelingen te doen, -- zoals de speelruimte inperkende directieven in de voorbeelden (a t/m e) hierboven, of de vraag in (f) die ook een beetje het karakter van een verwijt zou kunnen hebben.

¹⁹ Vgl. K. **Fischer**, 2007. 'Grounding and common ground: Modal particles and their translation equivalents.' In: A. Fetzer & K. Fischer (eds.) *Lexical markers of common grounds*. Amsterdam: Elsevier p. 47-66. Het label 'modaal' is eigenlijk niet gelukkig. Bij 'modale' partikels gaat het niet zozeer om hoe de spreker de werkelijkheidswaarde of de noodzakelijkheid van de propositionele inhoud van een uiting aangeeft, maar om hoe de spreker de illocutie van zijn uiting contextspecifiek moduleert. In de ANS heten de modale partikels '*schakeringspartikels*', in het Duitse onderzoek werd onder andere de term '*Abtönungspartikel*' gebruikt. Vgl. verder Foolen 1993, of recenter: L. Degand *et al.* (eds.) 2013. *Discourse markers and modal particles. Categorization and description*. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins, met name het artikel van Diewald.

²⁰ Vgl. P. Brown & S. Levinson, 1978. 'Universals in language usage: politeness phenomena.' In: E. Goody (ed.), *Questions and politeness: strategies in social interaction*. Cambridge University Press, p. 56-310. Een mooie Nederlandse inleiding in hoe beleefdheid een rol speelt in ons taalgebruik, is E. Huls, 2001. *Dilemma's in menselijke interactie. Een inleiding in de strategische mogelijkheden van taalgebruik*. Utrecht: Lemma

Net als Duits, is Nederlands een partikel-vriendelijke taal. In mondelinge interactie worden modale partikels heel vaak gebruikt. Voor een taal als het Engels is dat heel anders (probeer maar eens de voorbeeldzinnen in (27) in het Engels te vertalen), en waarschijnlijk geven sprekers van het Engels de nuances die wij met modale partikels aanduiden, eerder aan met bijvoorbeeld intonatie of met speciale syntactische constructies (bijv. tag-questions, zie § 2.10).

Syntactische kenmerken bijwoorden

Bijwoorden fungeren voornamelijk als een bijwoordelijke bepaling op zinsniveau en zijn dan een afzonderlijk zinsdeel dat vaak optioneel is (zie de voorbeelden in (23) hierboven). Bijwoorden die als bijwoordelijke bepaling fungeren, kunnen zowel in het middenstuk van zinnen voorkomen (28a), als op de eerste zinsplaats (28b):

- (28) a. hij zou *morgen* op Schiphol aankomen.
b. *morgen* zou hij op Schiphol aankomen.

Modale partikels komen alleen in het middenstuk voor, en zijn geen zinsdeel:

- (29) a. ik ben er *maar even* niet op teruggekomen.
b. **maar* **even* ben ik er niet op teruggekomen.

Typisch voor modale partikels is weer dat ze tot clusters aaneengereigd kunnen worden (29c). De volgorde in zo'n cluster is niet willekeurig (29d):

- (29) c. Geef de boeken *dan nu toch maar eens even* hier (Vismans 1994, p.8)
d. *Geef de boeken *even eens maar toch nu dan* hier

De bijwoorden van graad fungeren *binnen* een zinsdeel als modificeerder van een adjectief (30a) of van een ander bijwoord (30b-c):

- (30) a. Het is een *erg* lastige kwestie

- b. Hij schaatst *heel* graag
- c. Ze komt *vrij* zelden in de stad.

Binnen zinsdelen kunnen (bepaalde soorten) bijwoorden ook optreden als nabepaling van bijvoorbeeld een bijwoordgroep (31a) of een naamwoordgroep (31b):

- (31) a. Ze komt niet vaak *genoeg*.
- b. In de alinea's *hierboven* heb ik een eerste overzicht gegeven.

Focuspartikels fungeren als voor- of nabepaling van het zinsdeel waarover ze scope nemen, en zijn ook geen zelfstandig zinsdeel:

- (32) a. [*zelfs* de oude buurman] was op de verjaardag
- b. hij had er [*juist* bij zijn moeder] niet aan gedacht.
- c. ze is [verleden week *pas*] teruggekomen

BIJWOORDELIJKE BEPALINGEN

Een van de voornaamste functies van bijwoorden in zinnen is het gebruik als bijwoordelijke bepaling. Een *bijwoordelijke bepaling* (zinsdeel) is vaak een bijwoord (zie de voorbeelden in 22), maar een bijwoordelijke bepaling kan bijvoorbeeld ook gerealiseerd worden met een naamwoordgroep (33a), een voorzetselgroep (33b), of een bijzin (zie 33c):

- (33a) ik heb *een flinke afstand / twee uur / een beetje* gewandeld
- b) hij komt [*over een kwartier*] / [*op korte termijn*] / [*zonder twijfel*]
- c) [*toen de zon onderging*] kwam hij eindelijk

De voornaamste functies van bijwoorden – én andersoortige constructies – die als bijwoordelijke bepaling gebruikt worden, zijn

- (i) het **specificeren van omstandigheden** *in* de werkelijkheid die de zin beschrijft ('*circumstance adverbials*')
- (ii) uitdrukking geven aan de **houding** van de spreker / schrijver *ten aanzien van* datgene wat in een zin over de wereld gezegd wordt (modale bijwoorden / '*stance adverbials*')
- (iii) aangeven van het **verband** met de voorafgaande discourse: voegwoordelijke bijwoorden zoals 'dus' of 'trouwens' worden gebruikt in in zinsverbindende bijwoordelijke bepalingen ('*linking adverbials*').

ad (i) bijwoordelijke bepalingen die een omstandigheid specificeren

Dit soort bijwoordelijke bepalingen specificeert een aspecten als **tijd**, *frequentie*, **plaats** of *richting*, en verder ook conceptueel relevante aspecten als *oorzaak*, *gevolg*, *reden*, *middel*, *doel*, *voorwaarde* en *hoedanigheid*:

- (34) a. ze rijdt *altijd heel hard*
b. hij kan *niet goed* schrijven

Het gaat om omstandigheden en aspecten van de stand van zaken waarover met een zin een uitspraak gedaan wordt (de *propositionele inhoud*). Bijwoordelijke bepalingen mbt een omstandigheid detailleren de situatie die in het gezegde beschreven wordt, ze staan meestal dicht bij het hoofdwerkwoord van de zin, en structureel horen ze daar ook het sterkste bij omdat ze dat modificeren. *Bijwoorden van hoedanigheid* ('*manner adverbs*') staan gewoonlijk dicht bij het hoofdwerkwoord dan *bijwoorden van plaats* of *tijd*:

- (35) a. ze heeft gisteren *langzamer* gereden
b. * ze heeft *langzamer* gisteren gereden
c. ze heeft *langzamer* gereden gisteren

ad (ii) bijwoordelijke bepalingen die de houding van de spreker weergeven ('stance adverbials')

Als mensen in een zin een stand van zaken beschrijven, geven ze daarbij ook vaak aan hoe de spreker de werkelijkheidswaarde van die beschrijving inschat ('hij komt *misschien*'), en hoe hij zich daarbij voelt ('hij komt *helaas* niet'). We vatten deze beoordelingsdimensies van taalgebruik samen onder de noemer *modaliteit*. Het Nederlands heeft ook *modale hulpwerkwoorden*, zoals *kunnen*, *moeten* of *willen* (zie § 8.2.3).

Modale bijwoordelijke bepalingen hoeven niet met een bijwoord uitgedrukt te worden (vergelijk: 'Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij het vergeten' met 'Waarschijnlijk heeft hij het vergeten'), maar hieronder beperk ik me tot de modale bijwoorden. Je kunt de volgende soorten modale bijwoorden onderscheiden:²¹

- *epistemische modale bijwoorden* ('epistemisch': met betrekking tot kennis): daarmee geeft een spreker of schrijver aan *hoe* ze iets **weet** (wat de bron is, hoe die kennis verkregen is), en met welke mate van zekerheid ze dat weet. Bijvoorbeeld:

- hij is *misschien* / *waarschijnlijk* / *kennelijk* thuis.

Epistemische modale bijwoorden die in bijwoordelijke bepalingen worden gebruikt zijn onder andere: *waarschijnlijk*, *misschien*, *mogelijk*, *zeker*, *absoluut*, *ongetwijfeld*, *blijkbaar*, *schijnbaar*, *kennelijk*, *klaarblijkelijk*, *feitelijk*, *eigenlijk*, *gewoon*, *natuurlijk*, ...

- *attitude modale bijwoorden*: daarbij gaat het om de markering van houdingen, gevoelens, affectieve evaluaties, opinies. Bijvoorbeeld:

²¹ Vgl. ANS p.456

- hij is *helaas* / *gelukkig* niet thuis.

Bijwoorden die zo gebruikt worden zijn onder andere: gelukkig, helaas, hopelijk, eindelijk, verrassend, merkwaardigerwijs, ...

Modale bijwoorden zijn een van de middelen waarmee een spreker of schrijver zijn of haar subjectieve evaluatie ten aanzien van de propositionele inhoud aangeeft. In de Engelstalige literatuur wordt die persoonlijke inschatting *stance* genoemd ('houding', 'gezindheid', 'instelling'). In § 9.4 – in het hoofdstuk over de semantiek van zinnen –, ga ik uitvoeriger in op de talige codering van *stance*.

ad (iii) zinsverbindende bijwoordelijke bepalingen

Met dit type bijwoordelijke bepaling geeft een spreker of schrijver een verband met de voorafgaande discourse aan. Bijwoorden die daarvoor worden gebruikt zijn onder andere *bovendien*, *allereerst*, *ook*, *echter*, *toch*, *dus*, *immers*, *trouwens*, ... De functie van dit soort bijwoorden is vergelijkbaar met die van voegwoorden (§ 2.9), maar anders dan voegwoorden hoeven ze niet vooraan in de zin te staan en omdat ze een versterkende werking hebben, kunnen ze ook naast een voegwoord gebruikt worden (36b/c):

- (36) a. hij ging *immers* naar Groningen morgen?
 b. want jij ging *immers* naar Groningen morgen?
 c. maar jij ging *dus* naar Groningen?

Net zoals voor de andere typen, geldt voor zinsverbindende bijwoordelijke bepalingen eveneens dat ze met andere talige middelen gerealiseerd kunnen worden dan met voegwoordelijke bijwoorden. Vergelijk

- (37) a. *allereerst* wil ik u allemaal bedanken voor de belangstelling
 b. *in de eerste plaats* wil ik u bedanken.

Oefening (uitwerking: volgende pagina)

De tekst hieronder is een alinea uit een artikel in het Dagblad van het Noorden.

Omcirkel eerst de bijvoeglijke naamwoorden, en onderstreep daarna de bijwoorden:

Ger Groot, hoogleraar filosofie en literatuur aan de Radboud Universiteit Nijmegen, heeft zich verbaasd over de brief waarmee Hofstad-lid Jason W. afstand neemt van zijn radicaal-islamitische gedachtengoed. "Het is een vlekkeloos geschreven brief, getuigend van een grote intellectuele distantie en helderheid", zegt Groot. "Ik zou willen dat mijn studenten zo goed schreven."

Groot weet niet zo goed wat hij ervan moet denken. "Je vraagt je toch af: hoe is zo'n brief tot stand gekomen. Heeft hij hem helemaal zelf geschreven? Als dat zo is, dan is het een prestatie van formaat."

(Dagblad van het Noorden, 18 oktober 2010, p.4)

Uitwerking oefening bijwoorden / bijvoeglijke naamwoorden

- **bijvoeglijke naamwoorden gemarkeerd**
- **bijwoorden onderstreept, vet, italics**

Ger Groot, hoogleraar filosofie en literatuur aan de Radboud Universiteit Nijmegen, heeft zich verbaasd over de brief waarmee* Hofstad-lid Jason W. afstand neemt van zijn **radicaal-islamitische** gedachtengoed. "Het is een **vlekkeloos** **geschreven** brief, getuigend van een **grote**** **intellectuele** distantie en helderheid", zegt Groot. "Ik zou willen dat mijn studenten **zo***** **goed** schreven."

Groot weet **niet zo goed** wat hij ervan* moet denken. "Je vraagt je **toch** af: **hoe****** is zo'n***** brief tot stand gekomen. Heeft hij hem **helemaal** zelf geschreven? Als dat **zo** is, **dan** is het een prestatie van formaat."

* "waarmee" / "ervan": voornaamwoordelijke bijwoorden

** bepaalde, met name versterkend gebruikte adjectief-bijwoorden kunnen toch met een uitgang-s- e verbogen worden (ander voorbeeld: 'van die ontzettende hoge bomen'; vgl. ANS p.895)

*** "zo" bijwoord van graad

**** "hoe" vragend bijwoord

***** "zo'n" aanwijzend voornaamwoord

2.9 HET VOEGWOORD

Voegwoorden ('*conjuncties*') verbinden zinnen en zinsdelen, maar zijn zelf geen zinsdeel. De belangrijkste syntactische onderscheiding is die tussen het *nevenschikkende voegwoord* ('*co-ordinating*'; *en, of, maar, want, alsook, dus*), en het *onderschikkend voegwoord* ('*sub-ordinating*'; *dat, of, om / nadat, voordat, terwijl, zolang, toen, wanneer, omdat, zodat, opdat, als, indien, tenzij, mits, hoewel, (ook) al, behalve, voorzover, naarmate, (als)of, ...*)

Nevenschikkende voegwoorden verbinden zinnen of zinsdelen.

Onderschikkende voegwoorden introduceren bijzinnen. Wanneer in de bijzin een persoonsvorm voorkomt, dan komt die achteraan in de bijzin.

(52) *nevenschikkend voegwoord*:

- a. Wil je koffie **of** heb je liever een borrel?
- b. Ik heb koffie **en*** thee.
* *en* coördineert hier zinsdelen, geen zinnen.
- c. Ze hebben een kleine woning, **maar** ze zijn toch heel tevreden.
- d. Ze hebben een kleine, **maar** gerieflijke woning.
- e. Ik blijf thuis, **want** het is veel te koud.

(53) *onderschikkend voegwoord*:

- a. Ik blijf thuis, **omdat** het veel te koud is.

- b. **Als** je dat nu niet doet, (dan) kun je het verder wel vergeten²²
- c. **Toen** ze thuis kwamen, ontdekten ze dat er ingebroken was
- d. Het is een 3D-techniek die technisch zo geavanceerd is **dat*** het net echt lijkt
 * *dat* leidt hier een bijwoordelijke bijzin van graad in, daarin wordt het graadaanduidend bijwoord 'zo' gespecificeerd.
- e. Ik ben toen maar weggegaan **om** erger te voorkomen. (*beknopte bijzin*)
- f. Hij kan dat veel beter **dan*** ik dat kan.
- g. Hij kan dat veel beter **dan*** ik.
- * '*dan*' in (f) leidt een bijzin in, in (g) een zinsdeel.

Onderschikkende voegwoorden – zoals *dat*, *nadat* of *om* -- bedden een bijzin in een andere zin in; vanwege die inbeddende functie worden ze in de syntaxis **complementizers** genoemd (de ANS gebruikt de term "bindterm").

Bepaalde onderschikkende voegwoorden (met name 'om', 'na', 'alvorens') leiden **beknopte bijzinnen** in, dat zijn afhankelijke zinnen zonder persoonsvorm (de werkwoordgroep bevat alleen non-finiëte werkwoordsvormen). Het onderwerp in zo'n beknopte bijzin wordt niet expliciet aangegeven maar moet uit de hoofdzin of de context afgeleid worden. In de voorbeelden hieronder bevatten de b-zinnen steeds een beknopte bijzin die ingeleid wordt door een onderschikkend voegwoord:

- (a) Ik vind het jammer *dat* we er niet naar toe (kunnen) gaan.
- (b) Ik vind het jammer *om* er niet naar toe te (kunnen) gaan.
- (a) *Nadat* ze de krant gelezen had, ging ze aan het werk.
- (b) *Na* de krant gelezen te hebben, ging ze aan het werk.

²² In "*ik kan wel zeggen wat ik als burger vind.*", leidt 'als' geen bijzin in, maar een zinsdeel dat als *bepaling van gesteldheid* fungeert.

- (a) *Voordat* je tekent, moet je wel eerst goed nadenken over de gevolgen.
 (b) *Alvorens* te tekenen, dient u de consequenties zorgvuldig te overwegen.
 (formeel)

Voegwoorden worden ook gebruikt om relaties tussen tekstdelen te leggen boven het niveau van de zin. Vergelijk bijvoorbeeld het verhaal hieronder, dat middelbare scholier Jan aan een paar klasgenoten vertelt:

Jan: **maar** die e:h (.) die e:h (0.6) die jongeh (0.3)
 die mocht ik niet zo.
 da was ook 'n heel vreemde vogel, hh
en laatst toen: zag ik zijn (.) zijn adres
 en z'n naam bij PIZZA express hè? (0.4)
omdat ie zich had opge- opgegeveh. (.) bij mijn
 wer:k, hh **omdat** ie d'r ook wou werke.
en ze ware echt van plan om 'm aan te nemeh hh
en ik zeg zo tege de baas van-
 hh oh da's 'n kutgozer dit en dat.
en eh('n) hh anarchist, **en** hij komt nooit op tijd.
en weet ik veel wat. ((lachend)) (.)
en toen hebbe ze z'n adres weer doorgestreept.

Met *maar* in de eerste regel van Jan's vertelling, wordt geen lokaal contrast met de vorige beurt gelegd, maar een hervatting van de vertelactiviteit gedaan die betrekking heeft op de de hele volgende vertelling.

2.10 INTERACTIEWOORDEN: tussenwerpsels ('interjecties')

Tenslotte moeten we nog een categorie woorden bespreken die de traditionele grammatica als een restgroep behandelt, de zogenaamde *'tussenwerpsels'* of *'interjecties'*. Het gaat om woorden die voornamelijk in gesproken taal voorkomen en daar specifieke interactionele functies vervullen. De term *interactiewoorden* is daarom eigenlijk een geschiktere naam. Hieronder eerst maar eens lijstje dat enerzijds laat zien dat het om een heel heterogene verzameling gaat, maar anderzijds ook dat het om een min of meer gesloten klasse gaat met een beperkt, overzienbaar aantal leden:

- hee, psst, boe!
- hoi, hallo, dag, tot ziens, doe!, goedenavond
- gefeliciteerd, proost, gezondheid
- alsjeblieft, dank je (wel)
- sorry, pardon, neem me niet kwalijk
- wat (zei je)? hè? sorry?
- nou, ja, tsja, ach, eh
- ja, nee, oh, aha, goh, hm, okay
- hè, hoor, (of) niet? (of) wel? (*'tags'*)
- *krachttermen, vloeken, verwensingen, afkeuring*: verdorie, gossie, barst! jezus! jeetje mina! kom nou (gauw)!
- *expressie*: au! brr! oef! pff! bah!
- *klanknabootsend*: hihi, hola, oeps, pats, tsjoeketsjoeke

Interjecties zijn niet geïntegreerd in de syntactische structuur van de zin – ze worden daar *tussen* ('inter') in geworpen ('jectare': werpen). Ze zijn enkel beperkt

combineerbaar met andere interjecties (sommige kunnen ook herhaald worden, en ook prosodische variatie heeft effect op de functie: 'jaja', 'nou nou.', 'hè hè.', ...).

Er zijn tussenwerpsels die primair een gevoel of attitude van de spreker uitdrukken, maar minstens zo belangrijk zijn interjecties die worden gebruikt voor specifieke, discourse-organisatorische taken (aandacht vragen, topicverandering markeren of anderszins het gesprek structureren, het uitlokken van een reactie, een indicatie te geven van de manier waarop op in de vorige beurt gereageerd zal gaan worden, ...).

Biber *et al.* (1999: 1082 ff.) zien de onderstaande kenmerken als definiërend voor interactiewoorden en vaste interactie-uitdrukkingen:

- a) Ze kunnen in hun eentje als een zelfstandige eenheid voorkomen, maar niet als deel van een grotere grammaticale structuur.
- b) Ze kunnen – met behulp van prosodie of interpunctie -- wel aangehaakt worden aan een grotere structuur, dus aan het begin of einde daarvan (dat wil zeggen *ín* of *vóór* de *aanloop*,²³ en in of *ná* de *uitloop*).
- c) Ze komen minder vaak voor binnen een zinsstructuur.
- d) Ze zijn morfologisch simpel (dwz eigenlijk geen morfologie).
- e) Ze hebben geen referentiële, maar een pragmatische en/of interactie-organiserende betekenis,

Je kunt een aanzienlijk deel van de interactiewoorden provisorisch typeren op basis van enkele typische interactionele gebruiksomgevingen (zie ook Biber *et al.* 1999, p.1087 e.v.):

✓ **responsevormen**

²³ Aanloop, uitloop: de positie *vóór* de eerste zinsplaats, respectievelijk *ná* de laatste zinsplaats. Zie de §§ over woordvolgde in hoofdstuk 6.

ja, nee, mhm, jawel, prima, noppes

oh, aah, ach, aha, tjee, jesus, pfff, oej, goh, kom nou gauw!

echt? eerlijk? serieus? nee?

precies, ja/nee precies, juist, klopt, daarom, inderdaad, ja daarom.

hè? (alleenstaand, en na beurt ander) huh? sorry? wat? hoezo? waarom?

Responsevormen zijn items waarmee een spreker een korte, conventionele reactie op de vorige beurt kan geven, niet alleen in (het begin van) antwoorden, maar ook als begin van andersoortige reacties (instemming, commentaar, problematisering, uitnodiging tot elaboratie, etc.). Ze vormen meestal de eerste component van een beurt.

✓ **response uitlokkers**

hè? weet je wel? snap je? toch? of niet? niet? okay? bedoel je?

hoor. of zo. denk ik. vind ik. geloof ik. zeg.

Response uitlokkers zijn een soort 'tags' (aansluiters) waarmee een spreker tot een bepaald soort response uitnodigt of daarop aandringt (bijvoorbeeld een signaal dat de gesprekspartner het nog kan volgen). Je hebt typische vraag-tags (de eerstgenoemde groep), en er zijn tags waarmee de spreker een bepaald soort relatie ten opzichte van de voorafgaande uiting en/of de gesprekspartner signaleert (*hoor*). Response uitlokkers komen meestal aan het einde van beurten.

✓ **discourse markers**

nou, nou ja, eh, okay, goed, dus, kijk, zie, okido

ik denk, ik bedoel, weet je

hee! weet je? trouwens, overigens, in ieder geval

Discourse markers signaleren a) een overgang in de gespreksontwikkeling, en b) en hoe de huidige beurt zich verhoudt tot de voorafgaande interactie. Sommige discourse markers kunnen ook als bijwoorden binnen de zin fungeren (*nou, goed, dus*). Ze komen meestal voor aan het begin van een beurt (Schegloff 2004: "*turn-initial operator*"). Sommige discourse markers zijn heel gespecialiseerd. *Hee* bijvoorbeeld, gebruiken we met name om de gesprekspartner te waarschuwen voor een onverwachte, ongeplande topicverandering.

✓ ***routine formules***

hallo, hoi, dag, goedenavond, dag, doe, tot ziens, goed weekend, tot straks, de groetjes hè?, de groeten hè? ogenblikje. moment hoor. alles goed? alsjeblieft. bedankt. graag gedaan. gefeliciteerd. proost. gezondheid. eet smakelijk. eet ze. welterusten.

Deelnemers aan gesprekken gebruiken verder op vaste posities in gesprekken een beperkte set van routineformules om interactie-organiserende sociale handelingen te doen. Het gaat met name om groetformules aan het begin en het einde van gesprekken, en om beleefdheidsformules waarmee relatieregulerende routinehandelingen gedaan worden.

--

toepassing interactiewoorden op gespreksdata

fragmentje uit een telefoongesprek tussen 2 broers:

1. Jan: mama, is die d'r ook?
2. Ton: hèn?
3. Jan: mama.
4. Ton: waar?

5. Jan: is die daar.
6. Ton: hier?
7. Jan: ja
8. Ton: nee!
9. Jan: oh:.

In dit korte gespreksfragmentje (7 seconden!) komen bijna geen volledige zinnen voor. Welke beurten bestaan enkel uit interactiewoorden? Hoe zou je de functie van de andere éénwoord-beurten typeren? Om welke woordsoorten gaat het daar?

2.11 INHOUDS-, FUNCTIE- en INTERACTIEWOORDEN

Bepaalde woordsoorten zijn meer gespecialiseerd als *inhoudswoorden* -- woorden waarmee we referenten, eigenschappen en werkingen in de wereld *beschrijven* --, andere als *functiewoorden*, -- woorden waarmee we samenhangen en aspecten van relaties en houdingen *aanduiden*. *Inhoudswoorden* zijn open klassen van woordsoorten, de samenstelling daarvan verandert voortdurend (taalverandering). *Functiewoorden* zijn gesloten klassen van woordsoorten, beperkt van omvang en minder snel veranderend. Naast *inhouds-* en *functiewoorden* hebben we ook *interactiewoorden*.

inhoudswoorden: - zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord
 en van adjectieven afgeleide bijwoorden
 - lexicale werkwoorden (hoofdwerkwoord)

functiewoorden: - lidwoorden
 - voornaamwoorden
 - hulpwerkwoorden
 - 'echte' bijwoorden

- voorzetsels
- voegwoorden

interactiewoorden:

- responsevormen
- response-uitlokkers
- discourse markers

Weetje: Google zoekt op inhoudswoorden.

Als je in de gewone zoekfunctie van Google zoekwoorden ingeeft, dan worden woorden zoals "waar", "hoe", "in" of "een" niet meegenomen in de zoekopdracht. Met andere woorden, Google zoekt niet op *functiewoorden*.²⁴ Ook voor zoekalgoritmes op internet is grammaticale kennis dus van belang.

toepassing. INHOUDS- en FUNCTIEWOORDEN in een GESCHREVEN TEKST

Hieronder het begin van de krantentekst die in de opdrachten ook al gebruikt is om alle voorkomens van de afzonderlijke woordsoorten aan te wijzen. Alle functiewoorden zijn nu gemarkeerd. Wat kun je daaruit afleiden?

De relatie tussen Nederlanders en hun bank is ernstig bekoeld.

²⁴ NB. Google zoekt wel op functiewoorden als je een combinatie van woorden tussen dubbele aanhalingstekens zet. Dus de zoekopdracht *hoe werkt een naaimachine* zoekt niet op "hoe" en "een", bij "hoe functioneert een naaimachine" horen die woorden wel bij de zoekfilter. Je kunt functiewoorden overigens ook meenemen als je "+" voor het functiewoord zet, of de woorden in de zoekopdracht koppelt met de logische operatoren AND of OR.

De helft van de mensen die onderzoeksbureau Boer & Croon ondervroeg zegt zelfs geen prijs te stellen op een relatie met hun bank. Dat is niet zo gek, vindt Rob Beltman van kennisbureau ICBS. Hij is onderzoeker en deskundige op het gebied van klantrelaties. "Banken hebben de afgelopen jaren hun best gedaan om het contact met de klant zoveel mogelijk te beperken."

Het beeld dat elk dorp dat een supermarkt had ook een bank herbergde is al lang vervlogen. In het beste geval staat er een pinautomaat. (...) *Metro 22 sept. 2008*

TAALKUNDE voor CIW

DEEL II SYNTAXIS: WOORDEN COMBINEREN*syntaxis*

- woordgroepen (hfst 3)
- constituenten en zinsstructuur (hfst 4)
- functies van constituenten (hfst 5)
- zinstypen en woordvolgorde (hfst 6)

HOOFDSTUK 3: WOORDGROEPEN

3.1	de structuur van woordgroepen	93
3.2	complementen	95
3.3	adjuncten	106
3.4	woordgroepen in woordgroepen	110

Bij de beschrijving van syntactische eigenschappen van woord-soorten hebben we gezien dat een woordsoort meestal alleen met bepaalde andere woordsoorten gecombineerd wordt. Zulke combinaties vormen *woordgroepen* ('*phrases*'), zoals *naamwoordgroepen*, *voorzetselgroepen* en *werkwoordgroepen*.

Als we de structuur van zinnen beschrijven, dan doen we dat niet met woordsoorten, maar met woordgroepen. Om de structuur van zinnen te doorzien, classificeren we niet woord voor woord, maar kijken we naar functie en plaats van woordgroepen.

Tussen zin en woord zit een intermediaire laag, de woordgroepen dus.

3.1 DE STRUCTUUR VAN WOORDGROEPEN

Woordgroepen hebben een bepaalde structuur. Ze hebben een kern: het *hoofd*, en dat kan of moet met andere elementen worden aangevuld: de *afhankelijke elementen*. Het hoofd geeft de groep zijn naam. In (1) staat het hoofd steeds tussen vierkante haken, alle andere woorden zijn afhankelijke elementen van die hoofden:

- (1)
- a. hele grote [_N bloemkolen], [_N mensen] die alles hebben
 - b. (*loopt*) tamelijk [_{Adv} snel], (*noteer*) heel [_{Adv} precies]
 - c. erg [_A trots] op zijn kinderen
 - d. [_V dronk] koffie, tamelijk snel [_V gelezen]
 - e. [_P in] de tuin, [_P volgens] Rutte

De woordsoort van het hoofd is steeds in een subscript aangegeven:

N	naamwoord	(Noun)
A	bijvoegelijk naamwoord	(Adjective)
V	werkwoord	(Verb)
Adv	bijwoord	(Adverb)
P	voorzetsel	(Preposition)
C	onderschikkend voegwoord	(Complementizer / bindterm)

De hele woordgroep krijgt de naam van de categorie van het hoofd:

- a. [_{NP} hele grote [_N bloemkolen]] → *naamwoordgroep*
- d. [_{VP} [_V dronk] koffie] → *werkwoordgroep*
- e. [_{PP} [_P volgens] Rutte] → *voorzetselgroep*
- f. [_{CP} [_C dat] hij morgen komt] → *bijzin*

Complementen zijn verplichte (hoogstens impliciete) argumenten van het hoofd, adjuncten zijn optioneel en kunnen over het algemeen weggelaten worden in de woordgroep waarin ze adjunct-status hebben.

3.2 COMPLEMENTEN

COMPLEMENTEN van WERKWOORDEN

Een *complement* (letterlijk: 'aanvulling') is meestal een element dat een hoofd nodig heeft om een woordgroep te kunnen vormen:

(2a) Jasmijn [_{VP} [_V zoekt] haar fiets]

Het werkwoord 'zoeken' vereist (meestal) een aanvulling die kan fungeren als *lijdend voorwerp* van de activiteit *zoeken* (het is een verplicht argument van het transitieve werkwoord 'zoeken').

(2b) Jasmijn [_{VP} [_V zoekt] haar fiets bij de UB]

Complementen zijn meestal sterker gebonden aan het hoofd dan adjuncten. In (2b) kan het adjunct 'bij de UB' (een bijwoordelijke bepaling van plaats) weggelaten worden zonder de structuur van de groep of de betekenis daarvan ingrijpend te veranderen, bij weglating van het lijdend voorwerp 'haar fiets' is dat wel het geval.

In het voorbeeld hieronder is de voorzetselgroep 'naar haar fiets' (PP) het complement van 'zoekt':

(2c) Jasmijn [_{VP} [_V zoekt] naar haar fiets]

'Naar haar fiets' fungeert als *voorzetselvoorwerp* en vervult semantisch eigenlijk een vergelijkbare rol als het lijdend voorwerp 'haar fiets' in (2a). Net zoals het lijdend voorwerp, is ook het voorzetselvoorwerp sterker gebonden aan het hoofd dan een eventueel adjunct:

(66d) Jasmijn [_{VP} [_V zoekt] **naar haar fiets** bij de UB]

'Zoeken naar' is een zogenaamd *voorzetselwerkwoord*. Het voorzetsel 'naar' specificeert een prototypisch betekenisframe van 'zoeken' ('zoeken naar'), en de voorzetselgroep die ermee gevormd wordt (hier: 'naar haar fiets'), is sterker met het hoofd verbonden dan een voorzetselgroep die met een voorzetsel begint dat niet zo'n frame-specificerende betekenis heeft (vgl. 'bij de UB'). Omzetting in de bijzinsvolgorde is een goede test om die sterkere binding zichtbaar te maken:

- (i) (dat) Jasmijn [_{VP} bij de UB **naar haar fiets** [_V zoekt]]
- (ii) ?* (dat) Jasmijn [_{VP} **naar haar fiets** bij de UB [_V zoekt]]

In deze context komt het voorzetselvoorwerp zo dicht mogelijk bij het werkwoord te staan waarvan het als complement fungeert; de volgorde in (ii) waarin het adjunct dichter bij het werkwoord staat, wringt op zijn minst.

Andere voorbeelden van voorzetselwerkwoorden zijn 'wachten op' en 'houden van'. In de zinnen hieronder fungeren de voorzetselgroepen 'op zijn broer', resp. 'van sportwagens' als complement, terwijl 'sinds een uur', resp. 'na die rit' de status van adjunct hebben:

- Joris [_{VP} [_V wacht] sinds een uur **op zijn broer**]
- Ze [_{VP} [_V houden] na die rit **van sportwagens.**]

Voorzetselwerkwoorden worden met een vast voorzetsel gevormd, het kan niet veranderd worden zonder de structuur en de betekenis van de werkwoordgroep te veranderen:

- Joris [VP [V wacht] sinds een uur bij zijn broer.]

Bij het betekenisframe van 'wachten' hoort dat de wachter *op iets* of *iemand* wacht. Die rol wordt in de zin hierboven niet door 'bij zijn broer' gerealiseerd, de voorzetselgroep fungeert nu als adjunct -- een bijwoordelijke bepaling (van plaats) --, niet als voorzetselvoorwerp. In de variant hieronder fungeert 'op het station' ook zo:

- Joris [VP [V wacht] op het station op zijn broer]

Bij voorzetselgroepen die als adjunct fungeren, codeert het voorzetsel geen vaste, prototypische betekenisrelatie in het betekenisframe van het hoofd, het voorzetsel is dan ook meer variabel. Vergelijk de variatie van het voorzetsel in de voorzetselgroepen hieronder:

- ze [VP [V houden] na die rit van sportwagens.]
- ze [VP [V houden] in hun vakanties van sportwagens.]
- ze [VP [V houden] volgens de buurman van sportwagens.]
- * ze [VP [V houden] bij/na/in/voor sportwagens.]

Het voorzetsel waarmee een voorzetselvoorwerp begint, 'hoort' bij het werkwoord (vergelijk 'houden van', 'denken aan', 'geloven in', 'spreken over', 'reizen naar', ...).²⁶ In het lijstje voorbeelden hieronder, gaat het bij de a-voorbeelden steeds om een bij het werkwoord horend voorzetselvoorwerp; in de b-voorbeelden komt daar een

²⁶ In de Engelse grammatica heet zo'n werkwoord ook wel een '*prepositional verb*'.

bijwoordelijke bepaling bij die eveneens de vorm heeft van een voorzetselconstituent maar hier wordt de keuze van het voorzetsel niet bepaald door het werkwoord:

- a) Ze wacht *op haar broer*
- b) Ze wacht *op het station* op haar broer.
- c) Ze wacht om tien uur op het station bij de kiosk. (bijwoordelijke bepalingen)
- a) Ik denk *aan mijn werk*
- b) Ik denk *op Vlieland* aan mijn werk
- c) *? Ik denk op Vlieland

Voorzetselvoorwerpen vervullen een functie die vergelijkbaar is met die van het lijdend voorwerp:

- a) Hij zoekt *naar zijn paraplu*. (voorzetselvoorwerp)
- b) Hij zoekt *zijn paraplu*. (lijdend voorwerp)
- a) Ik twijfel aan zijn betrouwbaarheid.
- b) Ik betwijfel zijn betrouwbaarheid.

Samen met meewerkende voorwerpen worden voorzetselvoorwerpen daarom ook wel *indirecte objecten* genoemd.

Soorten complementen bij V-hoofden

Afgezien van NP- en PP-complementen, kunnen werkwoordgroepen ook een bijzin als complement hebben (een zogenaamd '*clausal complement*'):

- (3) Marie [_v vergat] - *dat* Jan zou komen
- *hoe* het ook al weer zat
- om af te stempelen

Complementen van di-transitieve werkwoorden

(4) Ze [_{VP} [_V legt] **het boek op zijn bureau**]

Het di-transitieve²⁷ werkwoord 'leggen' wil twee aanvullingen hebben, hier *het boek* en *zijn bureau*. Je kunt niet een van beide weglaten:

**Ze legt het boek --.* / **Ze legt -- op zijn bureau.*

Andere voorbeelden: *geven, vertellen, beloven, dwingen*:

- Anna geeft een boek aan Jan.
- Ze vertelde het verhaal aan haar huisgenoten.
- Hij dwingt haar tot malversaties.
- Ze beloofde (aan) Teun dat ze zou komen.

Bij het betekenisframe van di-transitieve werkwoorden horen 2 object-rollen: het object van de handeling die het werkwoord beschrijft, en een indirect object dat bij die handeling betrokken is in de rol van bijvoorbeeld *recipiënt* (meewerkend voorwerp), *doel, belanghebbende, ...* Zulke indirecte objecten worden in het Nederlands vaak als een voorzetselgroep geformuleerd. Maar dat hoeft niet (vgl. 'Anna geeft Jan een boek'). Merk op dat in de laatste voorbeeldzin hierboven, het hoofd 'zowel een NP ('Teun') en een deelzin ('dat ze zou komen') als complement heeft.

²⁷ *Di-transitieve* werkwoorden: vgl. de bespreking van het werkwoord in hoofdstuk 2.

subcategorisatie

Het hoofd bepaalt dus het aantal complementen en om wat voor soort complementen het kan gaan. Dit wordt ook wel *subcategorisatie* genoemd. Werkwoorden worden aan de hand van hun subcategorisatie onderscheiden (intransitief / transitief / di-transitief). Schending van de subcategorisatie-eisen die het hoofd stelt aan complementen -- te weinig (a), te veel (b), of inadequate complementen (c) --, leidt tot *syntactische inacceptabiliteit*.

- (5) a. **De student beschreef*
 b. **Wietze lachte Piet*
 c. **De studenten zongen blauw*

Hoofden oefenen bovendien *semantische* selectierestricties uit op wat voor betekenis complementen moeten hebben. Vergelijk een werkwoordelijke uitdrukking zoals '*blij maken*'. Tot het betekenisframe van dit werkwoord hoort dat het complement daarvan naar een entiteit met gevoelens moet verwijzen. (6a) kan wel, maar (6b) niet:

- (6) a. Het fietstochtje *maakte* Dick *blij*
 b. * *Jan maakt het boek blij*

De schending van dit type restricties leidt tot *semantische inacceptabiliteit*.

Hoofdwerkwoorden oefenen vergelijkbare restricties uit op het onderwerp. Bijvoorbeeld: het onderwerp van het werkwoord *voelen* moet een entiteit met gevoelens zijn, en het onderwerp van *trappen* moet intentioneel kunnen handelen:

- (7) a. *Jessica voelt teleurstelling* / **de handdoek voelt argwaan*
 b. *Jessica trapt de bal* / **de handdoek trapt het washandje*.

MAAR ... onderwerpen zijn geen complementen, want ze staan buiten de werkwoordgroep. Een aanwijzing daarvoor is de observatie dat onderwerpen van transitieve werkwoorden weggelaten kunnen worden wanneer een actieve zin

passief gemaakt wordt, terwijl het lijdend voorwerp van de actieve zin daarentegen niet weggelaten kan worden:

- (8) a. Johan schopt de bal
 b. De bal wordt geschopt (door Johan) en ... ja, goal!
 c. * Wordt geschopt door Johan.

Het onderwerp wordt ook wel het *externe argument* genoemd en de verplichte complementen van het werkwoord de *interne argumenten*.

COMPLEMENTEN VAN VOORZETSELS (*P-hoofden*)

Net zoals werkwoorden, zo hebben voorzetsels meestal ook een complement nodig om een PP te kunnen vormen:

- (9) (a) [PP [P bij] **de UB**]
 (b) [PP [P naar] **haar fiets**]
 (c) [PP [P na] **u**]
 (d) [PP [P tot] **laat**]
 (e) [PP [P na] **hem koffie gegeven te hebben**]

Complementen van P-hoofden zijn vaak NPs (9a/b/c), maar bijvoorbeeld ook bijwoorden (9d) en beknopte bijzinnen (9e) kunnen als zodanig fungeren.

- P-hoofden hebben meestal verplicht een complement, maar sommige voorzetsels kunnen zonder complement voorkomen: *'hij zit achter / boven'*.

COMPLEMENTEN VAN SUBSTANTIEVEN en ADJECTIEVEN (*N- en A-hoofden*)

Zelfstandige naamwoorden en bijvoeglijke naamwoorden hebben meestal geen verplicht complement, dat wil zeggen, ze kunnen zonder complement een woordgroep vormen (zelfstandige naamwoorden willen dan wel vaak nog een determineerder hebben). Maar net zoals bij V-hoofden, hebben ze soms wel een sterkere band met bepaalde soorten aanvullingen. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking bij vaste voorzetsels waarmee prototypische betekenisframes worden gespecificeerd:

- (10) (a) [NP de [N vernietiging] **van de stad**]
 (b) [NP een [N verlies] **van 20 miljoen Euro**]
 (c) [NP de [N moeder] **van Claire**]

Het voorzetsel waarmee de nabepalingen van 'vernietiging', 'verlies' en 'moeder' beginnen, drukt een verband uit dat prototypisch bij het betekenisframe dat bij het betreffende naamwoord hoort. *Vernietigen* doe je een object (de *patiens*), als er sprake is van *verliezen* (in de zin van 'kwijt raken'), verlies je altijd iets, het hoort tot de definitie van *moeder* dat die een kind heeft, etcetera. Nabepalingen met een voorzetsel dat niet zo'n relatie aangeeft ('de vernietiging van de stad net voor het einde van WO II', 'een verlies op de beurs', 'de moeder in spé'), zijn veel losser geassocieerd met het betekenisframe van het substantief. De band wordt niet met een 'vast', maar met een 'variabel' voorzetsel aangegeven. Als het voorzetsel vast is, is de nabepaling een complement van N. Als het variabel is, dan gaat het om een adjunct van N.

Iets vergelijkbaars is te zien bij de complementen van adjectieven. Vergelijk de aanvullingen van 'goed' en 'trots' in (11a-c):

- (11) (a) [AP [A goed] **in rekenen**]

- (b) [AP [A goed] voor de lijn]
 (c) [AP [A trots] op zijn dochter]

Bij het betekenisframe van 'goed' waarom het in (a) gaat, is de relatie van 'goed' met 'in rekenen' heel anders dan bijvoorbeeld bij 'tot in groep 4'. Die laatste voorzetselgroep zou als adjunct fungeren, terwijl 'in rekenen' in een complement is.

De bijzondere positie van het complement (als het ware de gast waarvoor het hoofd een zitplaats aan tafel gereserveerd heeft), komt ook tot uiting in het gegeven dat NPs en APs maar één complement mogen hebben:

- (12) (a) * een [N verlies] van 20 Euro van een koffer
 (b) * [A trots] op zijn dochter op zijn auto

Tenslotte: complementen van N- en A-hoofden komen met name voor wanneer het hoofd deel is van een naamwoordelijk gezegde (13a-b), of wanneer het hoofd een element is van een werkwoordelijke uitdrukking (13b-c):

- (13) a. hij is [A trots] op zijn dochter
 b. ik ben niet [A bang] voor de buurman
 c. mijn buurvrouw [v heeft een hekel] aan bloemen

Wanneer adjectieven zoals 'tevreden' of 'trots' attributief gebruikt worden, kun je er geen complement aan toevoegen (14a); je kunt die relatie dan wel uitdrukken met een betrekkelijke bijzin waarin 'trots' wel weer predikatief gebruikt wordt (14b):

- (14a) * een [A tevreden over zijn dochter] vader
 (14b) een vader die tevreden is over zijn dochter

Andere voorbeelden van werkwoordelijke uitdrukkingen met een P-complement zijn 'geen hoge dunk hebben van ...', 'vertrouwen hebben in ...', 'korte metten maken met ...', 'goede sier maken met ...').

Samenvattend: EIGENSCHAPPEN VAN HOOFDEN

1. het hoofd levert de *betekeniskern* van de hele woordgroep
2. de woordsoort van het hoofd bepaalt de categorie van de woordgroep als geheel en daarmee hoe de hele woordgroep in een zin kan functioneren.
3. het hoofd is *verplicht* en mag gewoonlijk niet ontbreken.
*een catastrofaal __ van 20 miljoen Euro.
4. hoofden kunnen (soms) in hun eentje een woordgroep vormen (*bloemkolen, hij, Piet; lachen, ontploffen, vertrekken; trots, vrij, snel, slordig*)
5. het hoofd bepaalt welke afhankelijke elementen mogelijk zijn, bijvoorbeeld een zelfstandig naamwoord kan wel een bijvoeglijk naamwoord bij zich krijgen, maar geen bijwoord: * *hele gisteren bloemkolen*
* *in vlakbij*
6. hoofden bepalen het aantal en de soort van verdere verplichte onderdelen binnen de woordgroep, de *complementen*.
7. het hoofd kan de *grammaticale categorie* van afhankelijke elementen bepalen (congruentie). Bijvoorbeeld:
 - N-hoofden controleren oa de uitgangs-e van het bijvoeglijk naamwoord (zie hfst. 2 en het geslacht van lidwoord of van het betrekkelijke voornaamwoord ('het nieuwe huis dat ik zoek', 'de nieuwe buurman die hier net woont')
 - V- en P-hoofden controleren de naamval van persoonlijke voornaamwoorden (vergelijk 'ik bel *hem* net op' / *'ik bel *hij* net op'; of 'ik woon bij *haar*' / *'ik woon bij *zij*').

NB. Een uitzondering op EIGENSCHAP 3 (*het hoofd is verplicht en mag gewoonlijk niet ontbreken*) is **ellipsis**. De context bevat dan genoeg informatie om te bepalen wat het hoofd is:

- (15) a. Mijn buurman heeft hele grote tulpen, maar ik heb hele kleine ____
 b. Mijn buurman heeft hele grote tulpen, maar ik heb asters.

in (15a) is een voorbeeld van het weglaten van een hoofd in een ellipsis-constructie die *coördinatie-ellipsis* heet. Het ontbrekende element kan gereconstrueerd worden door te kijken wat er op dezelfde zinspositie staat in voorafgaande zin, de zin waarmee nevenschikkend gecoördineerd wordt. Merk op dat de ellipsisstruuk alleen werkt met betrekking tot het hoofd, het werkt niet zo bij het adjunct. In (15b) ervaren we geen lege plaats voor ‘asters’, en het tweede conjunct ‘*maar ik heb asters*’ impliceert op geen enkele manier dat mijn asters ook heel groot zijn. (16a-b) documenteren nog een paar andere ook voorbeelden van coördinatie-ellipsis, nu met weglating van een ander zinsdeel:

- (16) a. “*Hij ging naar de groenteboer en ____ kocht een bloemkool*”
 b. “*Ze ging naar de winkel en Jan ____ ook.*”

In de voorbeelden hieronder gaat het niet om coördinatie-ellipsis maar om **discourse-ellipsis**:

- (17) a. spreker A: “*Wat voor tulpen hebben ze daar?*” spreker B: “*hele kleine ____*”
 b. A: *hoe oud ben je?* B: *zeventien.*

Discourse ellipsis betreft het weglaten van elementen die op basis van de uiting van de vorige spreker adequaat geïnterpreteerd kunnen worden. In (17a) weet de vragensteller dat het om ‘hele kleine (tulpen)’ gaat, en (17b) interpreteert die het

antwoord "zeventien" niet als '17 kilo' of wat voor andere maateenheid dan ook, maar dat B '17 jaar' oud is.

3.3 ADJUNCTEN

- adjuncten zijn nooit verplicht
- het hoofd legt geen beperkingen op aan het aantal adjuncten

- (18) a. *de vriendelijke oude man die elke dag hier langs fietst*
 b. *Max scheert zich 's morgens tussen 10 en 11 uur zonder haast in de badkamer met een elektrisch scheerapparaat ...*

In NPs staan complementen dicht bij het hoofd dan adjuncten (zie 19a).

- (19) a. **de vriend uit Parijs van Jan*
 b. wel: de vriend **van Jan** *uit Parijs*

PS: In het Engels is dat zelfs ook altijd zo in VPs (zie 20):

- (20) a. **we met yesterday her*
 b. wel: *we met her yesterday*

Zulke volgordeverschijnselen zijn een aanwijzing dat de relatie met het complement belangrijker is dan die met adjuncten.

Recapitulatie verschil complement / adjunct

Er zijn dus drie soorten tests om te bepalen of een zinsdeel een *complement* is, of een *adjunct*:

1. Adjuncten zijn *herhaalbaar*. De werkwoordgroep (VP) in de zin hieronder bevat bijvoorbeeld verschillende soorten adjuncten (bijwoordelijke bepalingen van tijd, plaats, wijze):

(21) Fred [gaf net in het restaurant stiekem een toeter aan Jantje _{VP}]

2. Adjuncten zijn *optioneel*. De adjuncten in de VP hierboven kunnen weggelaten worden. De complementen van het hoofd van de VP echter niet (di-transitieve werkwoorden als *geven* of *leggen* hebben 2 complementen)
3. Complementen zijn *lexicaal sensitief*: In de voorbeeldzin hieronder selecteert het hoofd van de VP -- het werkwoord "verkopen" -- de complementen met de voorzetselhoofden "voor" en "aan", maar voor de PP-adjuncten met de voorzetsels "in" en "met" is dat niet het geval. Het naamwoord "directeur" selecteert "van", maar niet "in", "clause" selecteert "over":

(22) [De directeur van het bouwfonds in Noord-Holland _{NP}] [verkocht in 2007 de grond voor een laag prijsje aan een bevriende relatie met een geheime clause over winstdeling. _{VP}]

oefening

- ✓ Identificeer hoofd, adjunct en complement:
 - a. *de man achter de balie die ik gisteren zag*
 - b. *het bericht over het ontslag*
 - c. *uitzonderlijk gezond*

toepassing KRANTENKOPPEN en DIGITALE LINKS

Hieronder een tekst op Metro.nl die we al eerder gezien hebben (8 sept 08):

['Registreer abc-transacties'](#)

DEN HAAG (ANP) - De Vereniging van Institutionele Beleggers in...

>> [lees verder...](#)

[Onderzoek naar Friese koopvaardijgeschiedenis](#)

LEEWARDEN (ANP) - Een projectteam gaat een groot onderzoek doen naar...

>> [lees verder...](#)

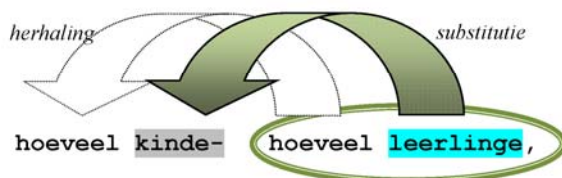
vragen:

- (a) Uitgaand van de structuur van woordgroepen, wat kun je dan over de positie van de >> [lees verder ...](#) links zeggen?
- (b) En wat valt er te zeggen over het gebruik van de structuur van woordgroepen in de koppen erboven?

toepassing GESPREKKEN

[LCJ/onderzoeksvraaggesprek] Interviewer:

hoeveel kinde- hoeveel leerlinge,
zitten 'r in je klas?

De uiting “hoeveel kinde- hoeveel leerlinge, zitten 'r in je klas?” werd letterlijk zo geproduceerd in een onderzoeksinterview. Het bevat een voorbeeld van een **zelfcorrectie**: de onderzoekster verbetert zichzelf nog tijdens haar beurt. De correctie is terugwaarts gericht: iets wat al gezegd is, wordt vervangen door iets anders. Opvallend is dat de spreker niet alleen het te corrigeren woord vervangt, maar verder teruggaat. Ze herhaalt ook een stukje van de omgeving van het gecorrigeerde woord. Het stuk dat de spreker verder teruggaat, heet het **retraceertraject**.²⁸

²⁸ Levelt 1979 heeft het over de ‘span of retrace’ (‘Monitoring and self-repair in speech’, *Cognition* 14, 41-101); zie verder Mazeland 2003, hoofdstuk 4 over de organisatie van *repair* in gesprekken (*Inleiding in de conversatieanalyse*. Bussum: Coutinho).

vraag

Wat bepaalt in de voorbeelden hieronder het beginpunt van het retraceertraject?

(a) [teamvergadering]

Leo: maar eh de- da- daar hebben ze
 'n mana- 'n soort management tool aangehange

(b) [telefoongesprek zussen]

Hetty: nou 'n eh 'n broek- 'n broekpak zeg maar

3.4 WOORDGROEPEN IN WOORDGROEPEN

Afhankelijke elementen (complementen en adjuncten) zijn zelf ook weer woordgroepen:

(23) [NP het [AP bijzonder onverwachte] verlies [PP van [NP haar collega]]]

De NP in (23) bevat een AP-adjunct en een PP-complement, terwijl het P-hoofd van die laatste woordgroep zelf weer een NP-complement heeft. Woordgroepen kunnen dus weer in andere woordgroepen ingebed worden. Elk niveau heeft zijn eigen structuur met een hoofd en afhankelijke elementen, en die structuur is alleen op dat niveau van toepassing. Bijvoorbeeld, het gegeven dat *'bijzonder'* in (23) een afhankelijk element is van het AP-hoofd *'onverwacht'*, is niet meer relevant als je het complement van het N-hoofd *'verlies'* bekijkt. In de structuur van de verschillende soorten woordgroepen zie je enerzijds steeds dezelfde architectuur terug – een hoofd selecteert een of meer complementen en kan adjuncten krijgen –, anderzijds

bepaalt het hoofd steeds wat voor soort elementen het vereist of verdraagt. Een N selecteert andersoortige complementen dan een V.

Vanuit een beschrijvingsperspectief dat nog steeds *bottom up* is, zijn woordgroepen een soort moleculen, die volgens een specifiek bouwschema uit elementen (woorden) opgebouwd worden. Zo kun je ook naar zinnen kijken, als een woordgroep met een *hoofd* en een aantal afhankelijke elementen. Zinnen bestaan dan uit verschillende soorten moleculen en moleculencombinaties die deels op een vergelijkbare manier in elkaar zitten, maar tegelijkertijd door de aard van het hoofd elk een specifieke bijdrage aan het geheel leveren. In een zin als (24)

(24) [De buurman] [[kocht [een [nieuwe] computer]] [voor [zijn zoon]] [gisteren]].

verwijzen de NPs ‘de buurman’, ‘een computer’ en ‘zijn zoon’ allemaal naar buitentalige entiteiten (personen en dingen), ze hebben een *referentiële functie*.²⁹ Met de VP ‘kocht een computer’ wordt een handeling uitgezgd over de entiteit die in het onderwerp geïntroduceerd is, de buurman. In zinnen hebben VPs primair een *predicatieve functie*. De AP ‘nieuwe’ en de AdvP ‘gisteren’ verwijzen niet naar buitentalige entiteiten, en ze beschrijven ook geen handelingen of processen daarvan. Ze hebben als primaire functie te modificeren en te specificeren door eigenschappen of kenmerken *toe te schrijven* aan entiteiten en de handelingen of processen die daarover geprediceerd worden. Dat zou je de *attributieve functie* kunnen noemen. Het andere adjunct in deze zin, de PP ‘voor zijn zoon’, bevat niet alleen een NP met een referentiële functie, maar door middel van het P-hoofd wordt het complement op een bepaalde manier aan de in de VP beschreven handeling gerelateerd. In zinnen en

²⁹ De passage over de specifieke primaire functies van woordgroeptypen is gebaseerd op A. Baker *et al.* (eds.) 2013. *Taal en taalwetenschap. Tweede editie*. Wiley-Blackwell, p.94-96.

binnen woordgroepen hebben PPs primair *een relationele functie*, ze relateren hun complement aan een ander zinsdeel:

<i>Type woordgroep</i>	<i>Primaire functie</i>	<i>Label</i>
nominale woordgroep	referentieel	NP
verbale woordgroep	predicatief	VP
adjectivische woordgroep	attributief binnen NP	AP
adverbiale woordgroep	attributief buiten NP	AdvP
prepositionele woordgroep	relationeel	PP

Tabel 2. *primaire functie woordgroeptypen in zinnen* (o.b.v. Baker *et al.* 2013, p.96)

Elk type molecuul of combinatie daarvan draagt als min of meer ondeelbare bouwblokken bij aan de betekenis en de structuur van zinnen. Daar kijken we in het volgende hoofdstuk wat gedetailleerder naar.

TAALKUNDE voor CIW

HOOFDSTUK 4: CONSTITUENTEN en ZINSSTRUCTUUR

4.0	constituenten	113
4.1	constituententests	118
4.2	zinsstructuren aangeven mbv boomdiagrammen	126
4.2.1	recursiviteit	133
4.3	intermediare projecties	139
4.3.1	het X-bar schema	143

4.0 CONSTITUENTEN

Vanuit een *bottom up* beschrijvingsperspectief – de invalshoek van hoofdstuk 3 –, kun je woordgroepen vergelijken met moleculen die op een bepaalde manier uit atomen opgebouwd zijn, en die op hun beurt als molecuul op bepaalde manieren met andere moleculen tot grotere eenheden kunnen combineren. Als we *top down* kijken naar hoe een woordgroep als een eenheid bijdraagt aan de structuur van een meer omvattend geheel, noemen we zo'n structuur-makende woordgroep een *constituent*. Een woord of groep woorden is alleen een constituent op het niveau van het geheel waarin het met een specifieke syntactische functie bijdraagt aan de structuur daarvan. Op zinsniveau gaat het om de *zinsdelen* die direct bijdragen aan de syntactische structuur van de zin als geheel, inclusief die van het gezegde (onderwerp en gezegde, en lijdend voorwerp en bijwoordelijke bepaling bijvoorbeeld). In (1a) hieronder bijvoorbeeld, zijn “ze” (onderwerp), “heeft een hond” (gezegde) en “een hond” (lijdend voorwerp) constituenten op zinsniveau:

(1a) [Ze] [heeft [een hond].]

(1b) [De vriendin van Jan] [heeft [een heel vervelende hond die de hele tijd blaft].]

In (1b) dragen de eenheden “de vriend van Jan” (onderwerp), “heeft een heel vervelende hond die de hele tijd blaft” (gezegde), en “een heel vervelende hond die de hele tijd blaft” (lijdend voorwerp) op dezelfde manier bij aan de structuur van de zin, die zijn dus in (1b) constituent op zinsniveau.

Maar zinsdelen bestaan vaak zelf ook weer uit eenheden die aan de structuur van het zinsdeel bijdragen en daarbinnen een zelfstandige syntactische functie hebben zonder dat zo'n eenheid effect heeft op de structuur op een meer omvattend niveau. In (1b) is dat bijvoorbeeld het geval voor “van Jan”. Deze voorzetselgroep draagt niet bij aan de structuur van de hele zin, maar wel aan de interne structuur van het zinsdeel “de vriendin van Jan”. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de bijvoeglijke naamwoordgroep “heel vervelende” en de betrekkelijke bijzin “die de hele tijd blaft” in het lijdend voorwerp:

(1c) de vriendin [van Jan]

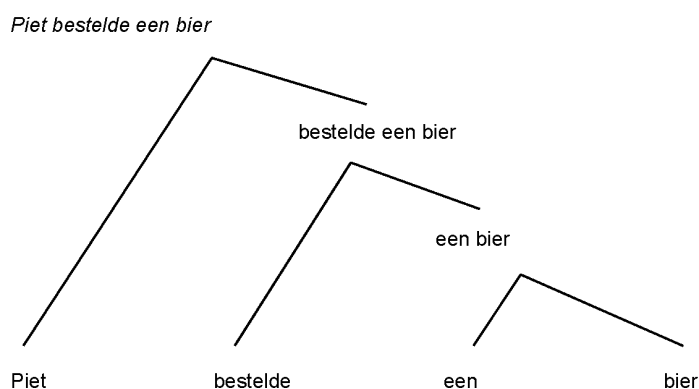
(1d) een [heel vervelende] hond [die de hele tijd blaft]

Deze adjuncten zijn constituent op het niveau van de naamwoordsgroep waar ze deel van uitmaken, ze zijn alleen binnen dat geheel structuur-makend. Buiten dat geheel fungeren ze niet als constituent. Voor de structuur van het meer omvattende niveau van de hele zin maakt het niet uit of de vriendin van Jan “een hond” heeft, of “een heel vervelende hond die de hele tijd blaft”.

Op de intermediaire structuurniveaus fungeert een woordgroep dus als constituent als die alleen bijdraagt aan de structuur van de eenheid waarvan we de structuur bekijken, en niet aan die van de meer omvattende niveaus. Op het ‘laagste’ niveau – waarop woorden alleen of in combinatie met een of meer andere woorden

structurele eenheden vormen – fungeren de afzonderlijke woorden als ‘*minimale*’ *constituenten*.

In hoofdstuk 4 en 5 zullen we het vooral hebben over constituenten op zinsniveau. De plaats die zinsdelen in de structuur van een zin ten opzichte van elkaar innemen, en de niveaus waarop een woord of een reeks woorden als constituent fungeert, kan met behulp van een *boomdiagram* gevisualiseerd worden. Bijvoorbeeld:

Je kunt dezelfde structuur ook met haakjes aangeven:

(2) [Piet [bestelde [een bier]]]

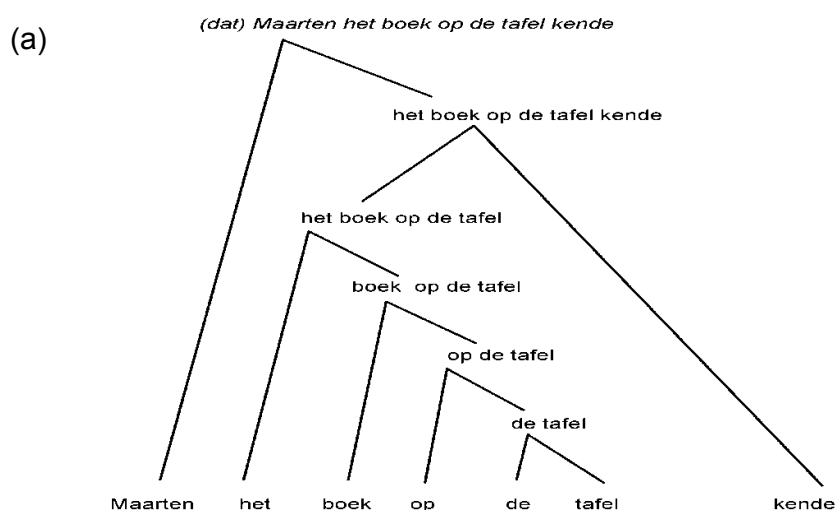
De afzonderlijke woorden – de ‘minimale constituenten’ – combineren op een beregelde manier tot eenheden met een specifieke syntactische functie op het onmiddellijk hogere niveau. Het lidwoord “een” combineert bijvoorbeeld samen met het naamwoord “bier” tot de eenheid “een bier”, maar “een” combineert niet met “bestelde” tot de eenheid “bestelde een”. “Een bier” is in het werkwoordelijk gezegde “bestelde een bier” een constituent, maar “bestelde een” is dat niet.

In zin (2) zijn “Piet”, “bestelde een bier” en “een bier” constituenten met een syntactische functie op zinsniveau (onderwerp, gezegde, en lijdend voorwerp). De afzonderlijke woorden “een” en “bier” zijn op dat niveau geen constituent.

Het antwoord op de vraag of een bepaalde reeks woorden een constituent is of niet, hangt af van de structuur van het meer omvattende geheel waarin die reeks voorkomt. De zinnen hieronder bevatten allebei dezelfde reeks woorden "het boek op de tafel", maar de constituentenstructuur verschilt per zin:

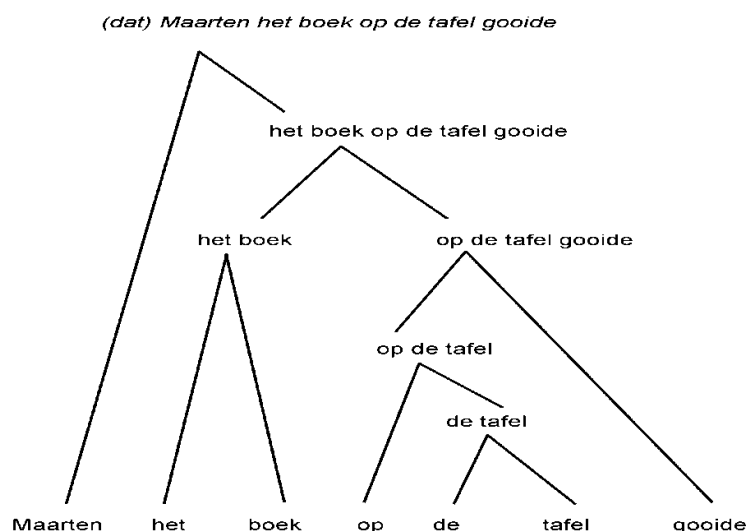
- (a) *(ik wist dat)* Maarten het boek op de tafel kende
 (b) *(ik zag dat)* Maarten het boek op de tafel gooide.³⁰

Met de nog vrij primitieve diagramtechniek die we hierboven gebruikt hebben, kunnen we de structurele verschillen tussen (a) en (b) als volgt in beeld brengen:

³⁰ Bij een aantal voorbeelden zal ik, als dat voor demonstratiedoeleinden beter uitkomt, de bijzinsvolgorde gebruiken (daarin komt de persoonsvorm achteraan in de zin). Het voegwoord “dat” blijft in die gevallen buiten de analyse.

(b)

Wanneer we de structuurverschillen met haakjes aangeven, ziet dat er als volgt uit:

(a) *(ik wist dat)* Maarten [het boek op de tafel] kende

(b) *(ik zag dat)* Maarten [het boek] [[op de tafel] gooide]

In (a) is de reeks “*het boek op de tafel*” een eenheid waarbinnen “*op de tafel*” een nabepaling is bij “*het boek*”. De reeks vervult alleen in zijn geheel een specifieke syntactische functie in de structuur van de hele zin (complement van V, lijdend voorwerp). Alleen op dat niveau is “*het boek op de tafel*” een constituent, terwijl “*op de tafel*” alleen op het lagere niveau van de naamwoordgroep een structuurmakende constituent is.

In (b) is “*op de tafel*” daarentegen niet afhankelijk van “*boek*”, en veel directer gekoppeld aan het werkwoord “*gooien*”. De PP is hier een zinsdeel dat als een verplichte bijwoordelijke bepaling van plaats fungeert. Die bepaling kan niet worden weggelaten zonder de zin incompleet te maken. De PP “*op de tafel*” heeft hier dus wel een zelfstandige syntactische functie en draagt bij aan de structuur van de hele zin. “*Het boek*” (onderwerp) en “*op de tafel*” (bijwoordelijke bepaling) zijn in (b)

daarom constituent op zinsniveau. De hele reeks “*het boek op de tafel*” is daarentegen juist geen constituent in (b), ze is in diagram (b) op geen enkel niveau als structuur-makende eenheid te zien.

Dezelfde reeks woorden kan dus een andere constituentenstructuur hebben in een zin met een andere structuur. We kunnen de analyse van constituentenstructuren hard maken met constituententests.

4.1 CONSTITUENTENTESTS

Er zijn verschillende soorten (syntactische) *tests* om aan te tonen, respectievelijk uit te sluiten of een groep woorden een constituent is:

- *isoleren* (testen of een eenheid geïsoleerd kan worden met een vraag)
- *verplaatsen* (naar de eerste zinsplaats, of in de focuspositie van een *cleft*-constructie)
- *vervangen* (door voornaamwoord, vraagwoord in een echovraag, of door niets)
- *coördinatie* (met een gelijkwaardige constituent, eigenlijk een variant van de isolatietest)

ISOLATIETEST

Als een reeks woorden een antwoord op een adequate vraagwoordvraag kan zijn, dan gaat het om een constituent:

(a) *Maarten kende het boek op de tafel*

(b) *Maarten gooide het boek op de tafel*

Voor (a-b) werkt de isolatietest als volgt (Q: vraag, A: antwoord):

- (a') Q: *Wat kende Maarten?* A: *het boek op de tafel*
 Q: *?Wat kende Maarten op de tafel?* A: *het boek*
 Q: **Waar(op) kende Maarten het boek?* A: *op de tafel*

Voor (a) isoleert “Wat kende Maarten?” “*het boek op de tafel*”, dat is een constituent in deze zin. Het is problematischer, respectievelijk niet mogelijk om hier “het boek” en “op de tafel” met een adequate vraagwoordvraag te isoleren.³¹

- (b') Q: *Wat gooide Maarten op tafel?* A: *het boek*
 → in zin (a) fungeert “*het boek*” als constituent
 Q: *Waar(op) gooide Maarten het boek?* A: *op de tafel*
 → in zin (a) fungeert “*op de tafel*” als constituent

Geen van deze vragen isoleert “*het boek op de tafel*” als antwoord, dat is geen constituent in deze zin.

Oefenvoorbeeld

(3) Jan was tussen vijf en zeven uur op zijn werk.

→ *Wanneer was Jan op zijn werk? ... “tussen vijf en zeven uur”*

→ *Waar was Jan tussen vijf en zeven uur? ... “op zijn werk”*

→ **Waar en wanneer was Jan ...?* Met zo'n meervoudige vraagwoordvraag vraag je naar twee constituenten, dus die is niet geschikt voor de test.

³¹ Als een van de voor (a) ‘afgekeurde’ vragen al acceptabel klinkt, dan is dat omdat er dan een zin met een andere structuur bevroegd wordt. Je kunt je bijvoorbeeld een versie van (a) voorstellen, waarin “op de tafel” als een aparte bijwoordelijke bepaling fungeert: ‘Op de tafel kende Maarten het boek’. “Op de tafel” heeft hier op een ander structuurniveau (dat van de hele zin) een andere syntactische functie.

→ In (3) zijn “tussen vijf en zeven uur” en “op zijn werk “ constituent, maar de reeks woorden “tussen vijf en zeven uur op zijn werk” is dat niet.

VERPLAATSINGSTEST

Kan de reeks woorden als een eenheid worden verplaatst?

- dat wil zeggen, kan die reeks als eenheid met dezelfde syntactische functie op verschillende plekken in een zin opduiken?

(a) *Maarten kende het boek op de tafel*

(b) *Maarten gooide het boek op de tafel*

verplaatsingstest:

(a') *Het boek op de tafel* kende Maarten

(a'') **Het boek* kende Maarten op de tafel

(a''') ?Op de tafel kende Maarten het boek

→ in (a) is “*het boek op de tafel*” wel een constituent (zie a'), maar “*het boek*” niet (zie a''). In (a''') verandert de functie van “op de tafel”, het is hier geen nabepaling bij “het boek”.

(b') *Het boek* gooide Maarten op de tafel

(b'') *Op de tafel* gooide Maarten het boek.

(b''') *Het boek op de tafel gooide Maarten

→ in (b) zijn “het boek” en “op de tafel” wel een constituent, maar “*het boek op de tafel*” is dat niet (b'''). Het is een kenmerk van de Nederlandse zin dat er op de eerste zinsplaats maar ruimte is voor één constituent.

Resultaat van de verplaatsingstest voor de zinnen (a) en (b):

→ in (a) is ‘het boek op de tafel’ een constituent, maar ‘het boek’ niet.

→ in (b) zijn ‘het boek’ en ‘op de tafel’ constituent, maar ‘het boek op de tafel’ niet.

Oefenvoorbeeld

(3) Jan was tussen vijf en zeven uur op zijn werk.

Verplaatsing “tussen vijf en zeven uur”:

Tussen vijf en zeven uur was Jan op zijn werk → “tussen vijf en zeven uur” is een constituent

Verplaatsing “tussen vijf en zeven uur op zijn werk”:

* Tussen vijf en zeven uur op zijn werk was Jan → “tussen vijf en zeven uur op zijn werk” is geen constituent in (3)

Variant verplaatsingstest: gekloofde zinnen

We kunnen de verplaatsingstest ook doen met zogenoemde ‘*gekloofde zinnen*’ (‘cleft’ constructies). In zo’n zin wordt de informatieve kern X (de ‘focus’) naar voren gehaald met behulp van een ‘*het is X die/dat ...*’-constructie. Zin (4) hieronder is een informatief meer neutrale variant, en in (4a/b) wordt een constituent (contrastief) focus gegeven door die met een kloofconstructie te isoleren:

(4) Jan kwam gisteren nog even langs.

(4a) Het was Ján die gisteren nog even langs kwam.

(4a) Het was éergisteren dat Jan nog even langs kwam.

Constituententest door verplaatsing naar de focuspositie in een gekloofde zin:

(a’) Het is het boek op de tafel dat Maarten kende

(a’’) * Het is het boek dat Maarten op de tafel kende

(b’) Het is het boek dat Maarten op de tafel gooide

(b’’) Het is op de tafel dat Maarten het boek gooide

(b'') *Het is het boek op de tafel dat Maarten gooide

Oefenvoorbeeld:

- (5) Ik heb gisteren de vriendelijke man die elke dag hier langsfietsst gezien.
 (5a) De vriendelijke man die elke dag hier langsfietsst heb ik gisteren gezien.
 (5b) Ik heb de vriendelijke man die elke dag hier langsfietsst gisteren gezien.
 (5c) *Het was de vriendelijke man die elke dag hier langsfietsst die ik gisteren heb gezien.*

Uit de tests in (5a-b) blijkt dat “de vriendelijke man die elke dag hier langsfietsst” op verschillende plaatsen in de zin kan voorkomen zonder die ongrammaticaal te maken. Uit (5c) blijkt dat dezelfde groep woorden in de focuspositie van een gekloofde zin geïsoleerd kan worden.

VERVANGINGSTEST

Met de vervangingstest probeer je uit of een groep woorden door een voornaamwoord of een vergelijkbare ‘pro-vorm’ kan worden vervangen:

- (a)** Maarten kende het boek op de tafel → Maarten kende *het*
(b) Maarten gooide het boek op de tafel → Maarten gooide *het* op de tafel

In zin (a) kan “het boek op de tafel” vervangen worden door “het” of “dat”. Wanneer je dat bij zin (b) doet, treedt er betekenisverlies op want “het” vertegenwoordigt dan alleen nog maar “het boek”. In (b) kun je “op de tafel” wel door “erop” vervangen:

- (b') Maarten gooide het boek *erop*³²

³² In (b) testen we de vervangbaarheid van de voorzetselgroep “op de tafel” met het voornaamwoordelijke bijwoord “erop”. Bij voorzetselgroepen wordt vervanging gedaan met een voornaamwoordelijk bijwoord, zie § 2.8.

In (b) zijn “het boek” en “op de tafel” dus wel constituenten, maar “het boek op de tafel” is in die zin geen constituent.

Oefenvoorbeelden

(6) Van Ojik noemde vanochtend ook een andere reden.

Vervangingstest “vanochtend”: Van Ojik noemde toen ook een andere reden.

(7) Hij staat terecht vanwege het aanzetten tot moord op tegenstanders in zijn periode als president.

Vervangingstest onderstreepte deel: Hij staat terecht daarom op tegenstanders ... / Hij staat daarom terecht op tegenstanders ... → onderstreepte deel is geen constituent in (7).

variant vervangingstest

Zinsdeelstukken – woordgroepen die binnen een zinsdeel als **adjunct** fungeren –, zijn weglaatbaar (= vervanging door niks):

(8a) Je hebt de vriendelijke jongeman die hier elke dag langsfietsst ontmoet.

→ *Je hebt de vriendelijke jongeman __ ontmoet.*

→ *Je hebt de __ jongeman die hier elke dag langsfietsst ontmoet.*

(8b) Ik was vanwege een griepje de hele dag thuis

→ *"de hele dag" en "vanwege een griepje" kunnen weggelaten worden.*

(8c) Het erg slechte cijfer dat je hebt gekregen was geen verrassing"

→ *"erg slechte" en "dat je hebt gekregen" zijn weglaatbaar.*

De eenheden die weggelaten kunnen worden zonder dat dat consequenties heeft voor de structuur van de zin als geheel zijn constituenten op het niveau van het zinsdeel. Hoofden zijn niet weglaatbaar, de weglatingstest werkt daar niet. Je kunt bijvoorbeeld in (8c) “het erg slechte cijfer dat je hebt gekregen” wel vervangen door

“dat”, maar daarmee heb je alleen aangetoond dat de groep *als geheel* een constituent op zinsniveau is.

Vervanging in een echovraag

(9) Gisteren had de man die hier altijd langsfiets al handschoenen aan.

(9a) Gisteren had **wie** al handschoenen aan?

(9b) Gisteren had **wie** die hier altijd langsfiets al handschoenen aan?

In (9a) is te zien dat de vervangingstest met een voornaamwoord ook de vorm kan krijgen van een *echovraag* waarin de vervanging gedaan wordt met een vraagwoord op de positie van de constituent. (9b) maakt duidelijk dat de test met de echovraag verschilt van die met de vraagwoordvraag in de isolatietest. Met de isolatietest kun je constituenten (zinsdelen) op zinsniveau isoleren, met een echovraag isoleer je alleen voor het onmiddellijk-hogere structuurniveau. Met (9a) laat je zien dat de hele NP een constituent op zinsniveau is, met (9b) laat je alleen zien dat “de man” aan de structuur van die NP bijdraagt.

COÖRDINATIE TEST

Bij de coördinatietest test je of een woordgroep een constituent is door die met een voegwoord te combineren (= coördineren) met een constituent die hetzelfde hoofd heeft (dus van een NP test je of die als constituent fungeert, door die te coördineren met een andere, gelijkwaardige NP (zoals in 10-11), een VP door die te coördineren met een VP (zoals in 12), etcetera. Coördineren doe je met een nevenschikkend voegwoord (*en, maar, of, ...*; § 2.9). Nevenschikkende voegwoorden combineren gelijkwaardige constituenten, vandaar de bruikbaarheid als test:

(10) Teun dronk thee

(10a) Teun dronk [**thee**] en [koffie]

→ 'thee' is een constituent

(11) Teun dronk slappe thee

(11a) Teun dronk [**slappe thee**] maar [sterke koffie]

→ 'slappe thee' is een constituent

(12) Teun dronk thee → Teun [**dronk thee**] en [at koekjes]

→ "dronk thee" is een constituent.

Overigens, met de coördinatietest in (12) laat je eigenlijk tegelijkertijd ook zien dat het onderwerp "Teun" een constituent is. Onderwerpen kunnen bij coördinatie van het gezegde met een gelijkwaardig gezegde weggelaten worden (zie verder de opmerkingen over *coördinatie-ellipsis* in § 3.2 en in § 5.2).

Oefenvoorbeelden

(6) Van Ojik noemde vanochtend ook een andere reden.

Coördinatietest "vanochtend": Van Ojik noemde vanochtend en gisteren ook al ook een andere reden.

(7) Hij staat terecht vanwege het aanzetten tot moord op tegenstanders in zijn periode als president.

Coördinatietest onderstreepte deel: *Hij staat terecht vanwege het aanzetten tot moord en vanwege diefstal van miljarden op tegenstanders in zijn periode als president.

Coördinatietest voor de voorbeeldzinnen

(a') Maarten kende [**het boek op de tafel**] en [**de man die erbij stond**] ook

(a'') *Maarten kende [het boek] en [de schrijver ervan] op de tafel

(b') Maarten gooide [**het boek**] en [**zijn pen**] op de tafel

(b'') *Maarten gooide [het boek op de tafel] en [zijn pen]

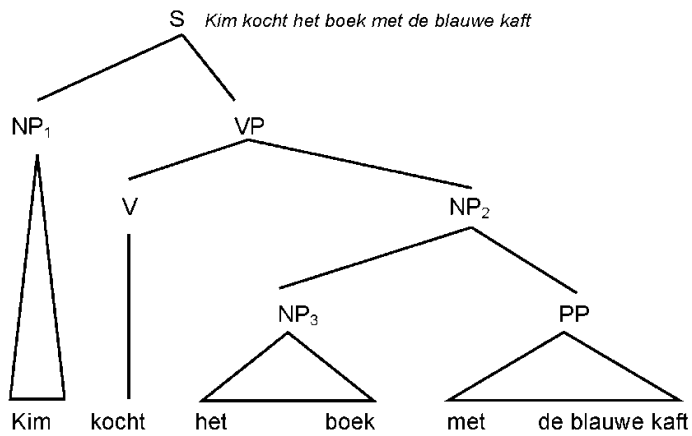
In de voorbeeldzinnen met “het boek op de tafel” kun je wel zeggen (a) “Maarten kende het boek op de tafel en de man die erbij stond ook”, maar niet * “Maarten kende het boek en de schrijver ervan op de tafel”. En je kunt wel zeggen (a) “Maarten gooide het boek en zijn pen op de tafel”, maar niet * “Maarten gooide het boek op de tafel en zijn pen”. Recapitulerend zien we dat alle besproken tests (verplaatsen, isoleren, vervangen, coördineren) plausibel maken dat de reeks woorden “*het boek op de tafel*” een constituent is in (a), maar niet in (b). In (b) zijn “het boek” en “op de tafel” constituenten op zinsniveau.

Niet alle testen hoeven tegelijkertijd geschikt / toepasbaar te zijn. Als een test bij een zin met een bepaalde syntactische structuur niet werkt / past, dan kan een van de andere tests wel geschikt zijn om voor dat type zin als *proof procedure* te fungeren.

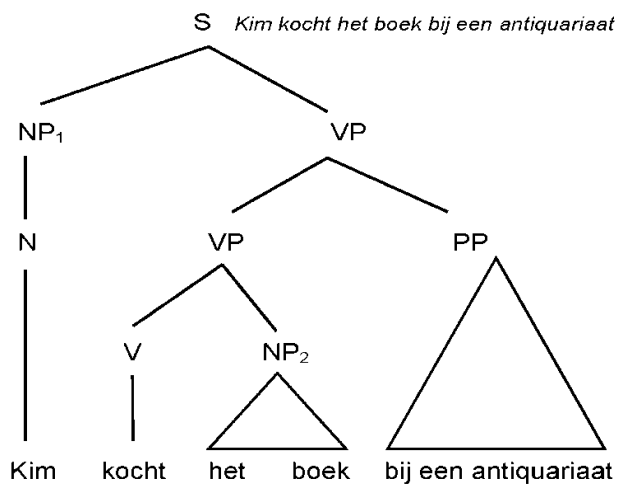
4.2 ZINSSTRUCTUREN AANGEVEN mbv BOOMDIAGRAMMEN

Nadat je de constituenten van een zin hebt geïdentificeerd met behulp van constituententests, kun je vervolgens de relaties tussen constituenten in de structuur van de zin als geheel gaan beschrijven. Om zo'n structuur zichtbaar te maken, wordt een veel preciezer soort *boomdiagrammen* gebruikt dan aan het begin van dit hoofdstuk. Vergelijk de diagrammen hieronder, waarin het verschil tussen twee zinnen structureel zichtbaar wordt gemaakt:

(13)

(14)

In de diagrammen zie je meteen dat in zin (13) de constituent "het boek met de blauwe kaff" in een andere zinsstructuur staat dan "het boek" dat Kim 'in een antiquariaat' koopt in (14). In (13) is de PP een een adjunct van de NP in

objectpositie. In (14) is de PP een adjunct van de VP, een bijwoordelijke bepaling van plaats.

Een belangrijk verschil met de boomdiagrammen die we eerder hebben gezien, is dat de knopen in het diagram *labels* hebben (VP, NP, PP, etc). Die labels geven aan wat voor soort constituent deze knoop samen bindt.

NB De driehoeken in (13-14) fungeren als een samenvatting van de structuur van de betreffende constituent (NP, PP, ...). Om een diagram niet gedetailleerder te maken dan voor de lopende argumentatie nodig is, wordt de structuur van delen die voor de analyse op dat moment minder relevant zijn, niet 'en detail' uitgewerkt maar samengevat in een driehoek.

het principe van **BINAIRE VERTAKKING**

Merk op dat in de diagrammen hierboven elke knoop maximaal 2 takken heeft. Dat is gebaseerd op de (methodologische) aanname dat de structuur van zinnen het beste (het eenvoudigste, het eenduidigste en het meest economisch) beschreven kan worden door ervan uit te gaan dat zinnen opgebouwd worden door stapsgewijs steeds maximaal twee elementen tot één nieuw element te combineren (waardoor een knoop zich dus steeds hoogstens in 2 takken kan opsplitsen):

TECHNISCHE TERMEN

- *takken*: alle lijnen in een boomdiagram
- *knoop*: het 'hogere' uiteinde van een tak dat een label krijgt
- *labels*: beschrijven de syntactische categorie van de eenheid die onder een knoop staat, bijvoorbeeld woordgroepen (VP, NP, PP, ...), of hoofden zoals V, N, of P.

De labels op het onderste niveau heten '*lexicale knopen*' of '*eindknopen*'. Een lexicale knoop staat meestal voor een woord (een 'minimale constituent').

Termen voor familierelaties tussen knopen in een boomstructuur

- *zusters*: 2 knopen die op gelijk niveau in de afleiding staan, en verbonden zijn door één andere knoop (de *moederknoop*)
- de zusters zijn *dochters* van die moeder.

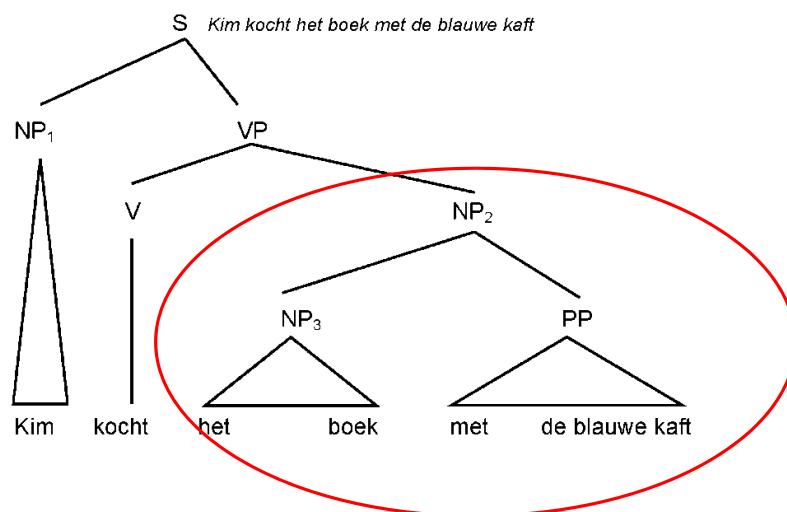
Termen voor het beschrijven van invloedssferen:

- *domineren*: elke knoop *domineert* alle knopen die eronder staan, dat wil zeggen alle knopen waar je bij kunt komen door vanaf die knoop omlaag te gaan.
- *onmiddellijk domineren*: een knoop domineert knopen alleen *onmiddellijk* wanneer die er direct onder staan (→ dochters dus).

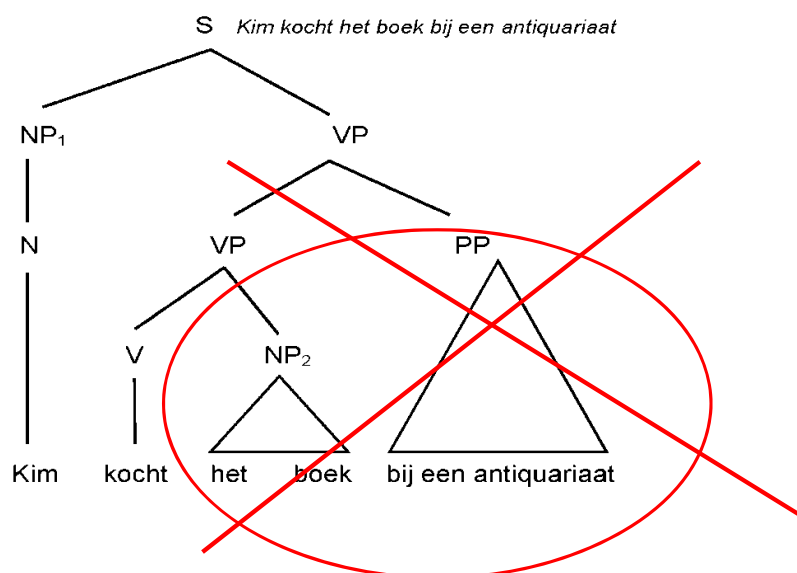
Definitie van een constituent in een boomdiagram

Een knoop vormt *een constituent* op het structuurniveau waardoor die *onmiddellijk* gedomineerd wordt. De verzameling van eindknopen die uitsluitend door deze knoop gedomineerd wordt, bepaalt de omvang van de constituent.

Deze definitie maakt het mogelijk om in een boomdiagram de resultaten zichtbaar te maken van de constituententests uit § 4.1:

(14)

In het plaatje voor zin (14) is er geen knoop die uitsluitend "het boek bij een antiquariaat" domineert → in deze zin is de combinatie [NP₂ + PP] geen constituent.

PS de doorgestreepte cirkel in het onderste plaatje zegt niet dat het boomdiagram fout is (dat is adequaat), maar alleen dat de reeks "het boek met een boekenbon" hier geen constituent is.

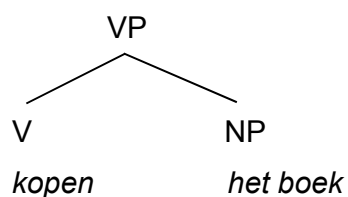
stappen

Hoe achterhaal je nu de structuur van een zin zodat je die in een boomdiagram kunt weergeven? Hoe zijn we bijvoorbeeld aan de structuur van zin 14 gekomen ('Kim kocht het boek bij een antiquariaat')? Om zo'n structuur stapsgewijs op te bouwen, begin je steeds bij het hoofdwerkwoord omdat dat de semantische kern van de zin is. In (14) is "kopen" het hoofdwerkwoord:

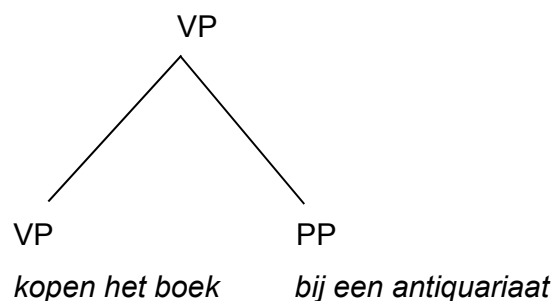
stap 1: uitgangspunt is het **hoofdwerkwoord**, de semantische kern van de zin:

V = kopen

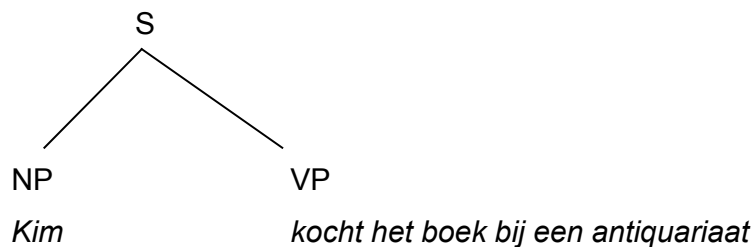
stap 2: 'kopen' is een transitief werkwoord. In het lexicon heeft het een argumentstructuur met een *patiens*, en in zinnen projecteert het een complement waarin dat argument gerealiseerd wordt (het lijdend voorwerp). 'Kopen' is dus een hoofd dat met zijn complement samengevoegd kan worden tot een VP:

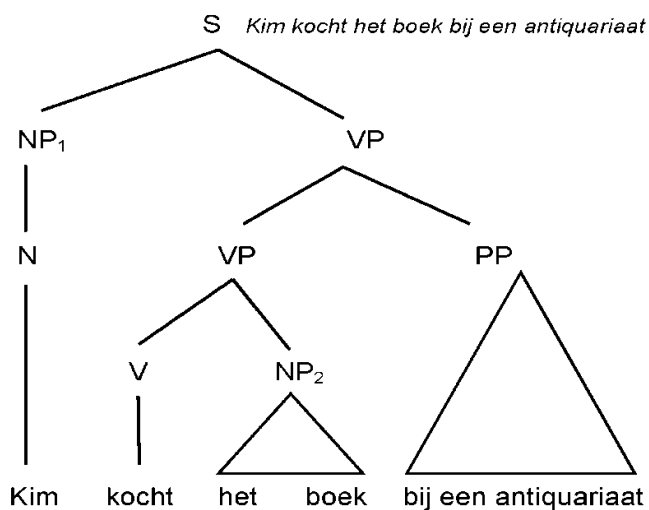
stap 3: we voegen VP samen met het adjunct "bij een antiquariaat" (een PP):

stap 4: we voegen VP samen met de subject-NP tot S (= 'sentence' / de hele zin):

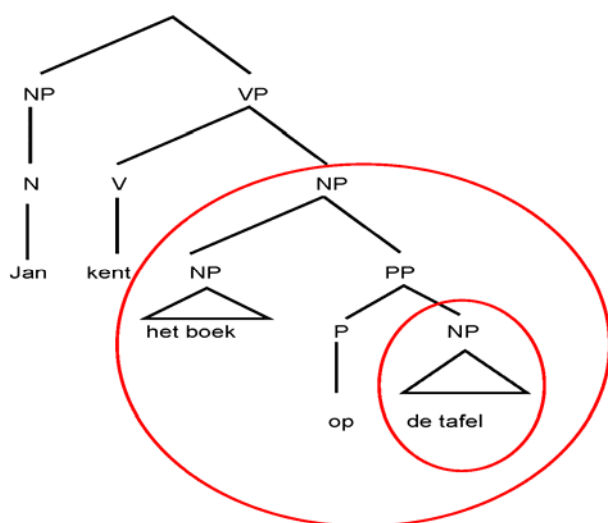
De stappen 1 t/m 4 resulteren in het diagram voor zin (14), dat hieronder nog een keer herhaald wordt:

4.2.1 RECURSIVITEIT

In een zin als 'Jan kent het boek op tafel' komt een NP-constituent voor die zelf ook weer deel is van een NP. Wanneer een structuurtype op een meer ingebed niveau nog een keer voorkomt binnen diezelfde structuur, spreken we van *recursie* ('nog een keer voorkomen'):

(15) Jan kent [het boek [op [de tafel]]]

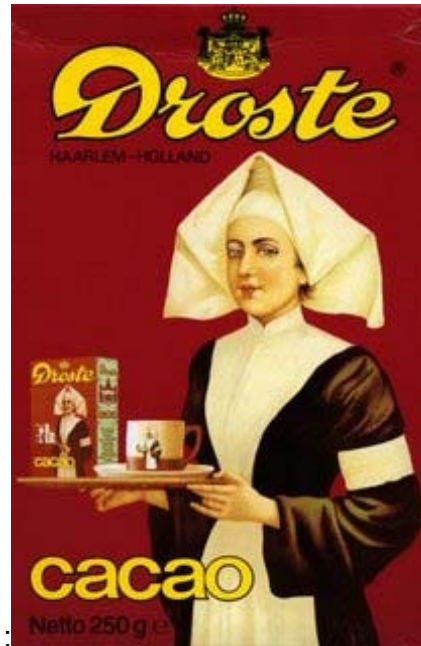
Je kunt de regels voor deze vorm van recursie als volgt schrijven:

NP → NP + PP

PP → P + NP

Dat wil zeggen: een constituent met een NP-structuur kan zelf weer bestaan uit een NP met een PP nabepaling. En een van de regels waarmee PP gespecificeerd kan worden, is dat een voorzetselhoofd (P) een NP complement heeft.

NP kan/mag dus een structuur van een NP met een PP-nabepaling **genereren**. En PP *genereert* P + NP. Dus op een lager niveau in de structuur komt nog weer een NP voor.

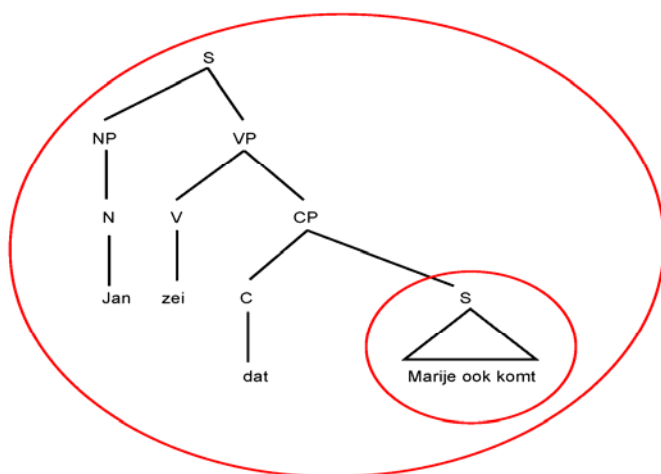

Recursie: de structuur van het geheel keert terug in de structuur van de delen. Zoiets kan ook in een afbeelding, zoals op de verpakking van Droste cacao (uit 1904). Dit procedée wordt daarom ook wel het *Droste-effect* genoemd.

Recursie is een centrale eigenschap van menselijke taal. Er zijn taalkundigen en cognitiewetenschappers die stellen dat het vermogen tot recursie niet alleen typisch is voor de menselijke taal, maar ook voor de cognitieve vermogens die nodig zijn om überhaupt de menselijke taal te kunnen (ontwikkelen en) gebruiken.

Herschrijfregels zoals die voor de NPs in (15) hierboven, beschrijven grammaticaal acceptabele constructies door te specificeren hoe ze 'gegenereerd' kunnen worden. Vandaar de naam: **generatieve grammatica**, de grammaticale theorie die de afgelopen halve eeuw met name onder invloed van het werk van de Amerikaanse taalkundige **Noam Chomsky** ontwikkeld is. Ook zinstructuren kunnen terugkomen op een lager niveau (als zinsdeel dus). Vergelijk een zin als

(16) Jan zei dat Marije ook komt

(**CP**: complementizer phrase)

De rompzin » *Jan zei* ___ « heeft een complement dat ook weer een zin is:
 » (*dat*) *Marije komt* «

De *herschrijfregels* voor de recursie in (16) zouden er als volgt uit kunnen zien:

S → NP VP

VP → V CP

CP → C S

S: sentence / zin; VP: Verb Phrase; CP: Complementizer Phrase;

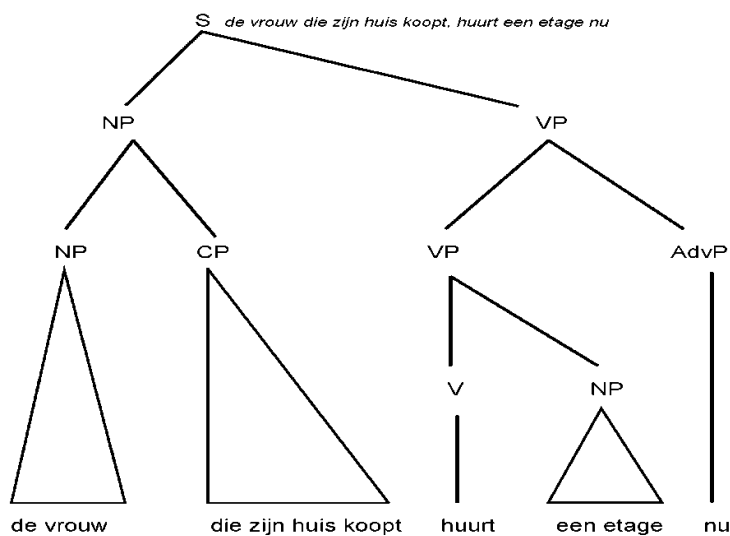
C: Complementizer. CP is een aanduiding voor deelzinnen ("clause")

een eerdere situatie gezegd heeft. Een zin met een bijwoordelijke bijzin (zoals ‘*toen ik wegging*, was Jan er nog niet’) stelt een spreker in staat om in de bijzin achtergrond te leveren en die op een bepaalde manier – hier als een bepaling van tijd -- in verband te brengen met de situatie die hij in de hoofdzin meedeelt. Etcetera.

De mogelijkheid om zinnen in te bedden in een meer omvattende zinsstructuur verklaart waarom we in staat zijn om complexe zinnen te maken (en te begrijpen). Andere belangrijke voorbeelden van S-recursie in het Nederlands zijn:

- *afhankelijke vraagzinnen*
 'Jan vroeg **wanneer / of Marije komt**'
- *bijwoordelijke bijzinnen ('adverbial clauses')*
 ' **toen ik weg ging**, was Jan er nog steeds niet.'
 '**als hij dat doet**, dan doe ik de rest.'
 'ze komt op tijd **als ze nu vertrekt**.'
- *betrekkelijke bijzinnen*
 'de vrouw **die zijn huis koopt**, huurt een etage nu'
- *beknopte bijzinnen (met een non-finiete VP)*
 'Jan beloofde **om morgen langs te komen**'
 'Jan vroeg Piet **om bij hem te komen**'

In hoofdstuk 6 ga ik nog verder in op de samenhang tussen hoofd- en bijzinnen en hoe de woordvolgorde van hoofdzinnen verschilt van die van bijzinnen (§ 6.3). Hieronder zullen we bij wijze van illustratie alleen nog ingaan op hoe *betrekkelijke bijzinnen* ('relatiefzinnen') ingebed zijn. Het diagram hieronder laat de structuur zien van een zin met een ingebedde betrekkelijke bijzin:

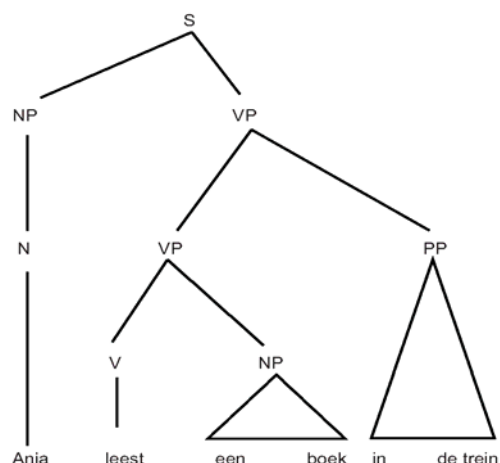
De NP waarin de betrekkelijke bijzin een nabepaling is ("de vrouw"), laat twee keer een knoop met een NP zien. De diepst ingebedde NP ("de vrouw") wordt hoger in de boom met een CP ("die zijn huis huurt") gecombineerd, en die combinatie levert nog steeds een NP op (de CP heeft dus de status van een adjunct).³⁴

³⁴ Merk op dat in dit boomdiagram de knoop voor de betrekkelijke bijzin in een driehoek is samengevat. Eerder hebben we de CP "dat Marije ook komt" uitgesplitst in een *complementizer* "dat" die combineert met de S "Marije komt morgen ook". Het betrekkelijke voornaamwoord "die" neemt in de betrekkelijke bijzin een andere positie in dan de *complementizer*. Het voert te ver om dat hier verder uit te werken, vandaar de provisorische oplossing om de hele bijzin wat globaler weer te geven.

4.3 INTERMEDIAIRE PROJECTIES

Het boomdiagram hieronder geeft de structuur aan van een simpele declaratieve hoofdzin waarin de VP een transitief werkwoord als hoofd heeft:

(19) Anja leest een boek in de trein

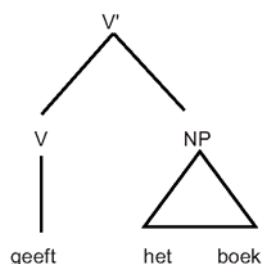

Het hoofd V selecteert de NP ‘een boek’ als complement. De bijwoordelijke bepaling “*in de trein*” is een PP-adjunct bij de VP. Deze constituent wordt dus niet geanalyseerd als een complement van het werkwoord, en combineert daarom ook niet met het hoofd maar met de VP als geheel (“*leest een boek*”). Net zoals eerder in de boom voor de NP met een relatieve bijzin (“*de vrouw die zijn huis huurt*”), wordt het adjunct aan de hele woordgroep toegevoegd door de PP met VP te combineren tot een constituent die dan nog steeds een VP blijft. We kunnen zo laten zien dat de PP tot de VP hoort (een adjunct daarvan is), maar ook dat die constituent niet zo sterk met het hoofd V verbonden is als het NP-complement “het boek” (het lijdend voorwerp). Maar wat doen we met een zin als (20)?

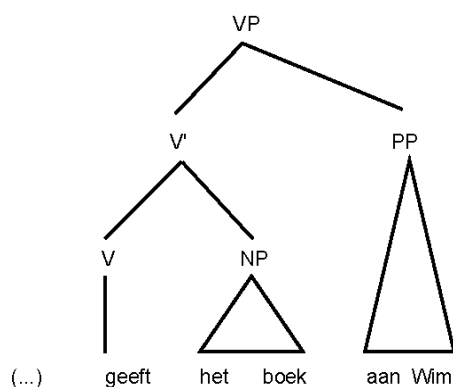
(20) Piet geeft het boek aan Wim

In “Piet geeft het boek aan Wim” is ‘geven’ een di-transitief werkwoord (net als ‘verkoppen’, ‘vertellen’, ‘leren’, ‘toesturen’, ‘overschrijven’, zetten, leggen, etc.). In hoofdstuk 2 (§ 2.7) hebben we gezien dat dit type transitief werkwoord 2 complementen heeft, een direct object (hier “het boek”, het lijdend voorwerp) en een indirect object (hier het meewerkend voorwerp “aan Wim”). De PP “aan Wim” is hier geen adjunct (zoals de bijwoordelijke bepaling “in de trein” in (19)), maar een ‘situatierol’ die tot het betekenisframe van het werkwoord hoort: een persoon (*agens*) *geeft* iets (*patiens*) aan iemand (*recipient*).

Om het verschil van de structuur van de VP in (20) met die in (19) in het boomdiagram te laten uitkomen, heb je dus een iets subtieler schema nodig. We lossen dat provisorisch volgt op. In lijn met het in § 4.2 beschreven stappenmodel, combineren we werkwoord V “geven” eerst het met lijdend voorwerp “het boek” (dat is de complement-NP die het nauwst met V verbonden is). De knoop van die twee geven we het label V’ (V’ spreken we uit als “V-bar”, ik leg die term zo uit):

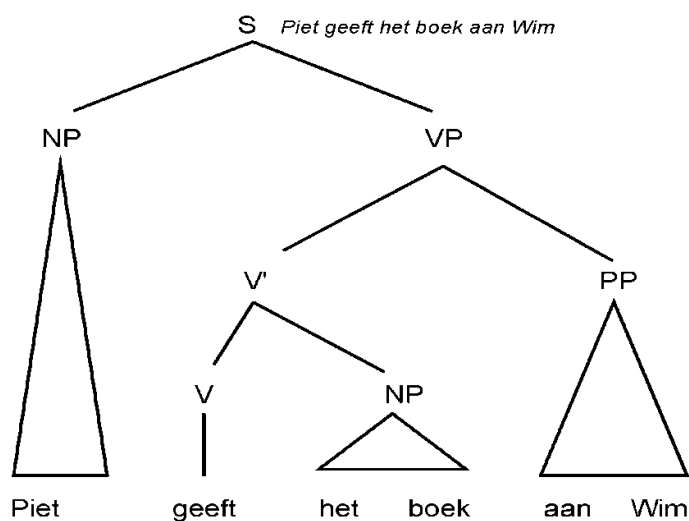

Met het V'-label laten zien dat het om een soort mini-VP³⁵ gaat (een 'intermediaire projectie' van V), maar daarvan zeggen we tegelijkertijd dat het om een voorlopige VP gaat die nog geen 'maximale projectie van V is. De complete VP krijgen we pas door de mini-VP nog een keer te combineren met het meewerkend voorwerp "aan Wim", – het andere complement van het di-transitieve werkwoord waarvanuit we de structuur opbouwen:

V' en het PP-complement "aan Wim" leveren in dit geval pas samen een complete VP op: V' *geeft het boek* ... is onvoldoende, voor het betekenisframe van het werkwoord "geven" hebben we nóg een complement nodig, namelijk dat waarin de recipiënt van de activiteit 'geven' wordt geëxpliciteerd. Uiteindelijk levert dat voor zin (20) de volgende boom op:

³⁵ De term 'een soort mini-NP' komt van J-W. Zwart, hij gebruikt die in zijn syllabus voor het college Zinsleer om X-bar structuren uit te leggen.

Het verschil met (19) is duidelijk: daar hebben we de (optionele) bijwoordelijke bepaling (het PP-adjunct “in de trein”) toegevoegd aan VP, terwijl we in (20) het PP-complement “aan Wim” beschrijven als een aanvulling waarmee de nog incomplete V' (V-bar) compleet gemaakt kan worden. We krijgen zo een VP die voldoet aan de eisen die de argumentstructuur van het di-transitieve werkwoord “geven” stelt.

We hebben het probleem hoe we de verschillen in zinsbouw van de zinnen (19) en (20) in een boomdiagram kunnen aangeven, opgelost door tussen de eindknoop VP een intermediair niveau in te voegen, met het X' label (in dit geval: V'). We hadden zo'n tussenniveau nodig omdat het hoofdwerkwoord dat de argumentstructuur van deze zin bepaalt (het di-transitieve werkwoord ‘geven’), twee argumenten nodig heeft (‘projecteert’).

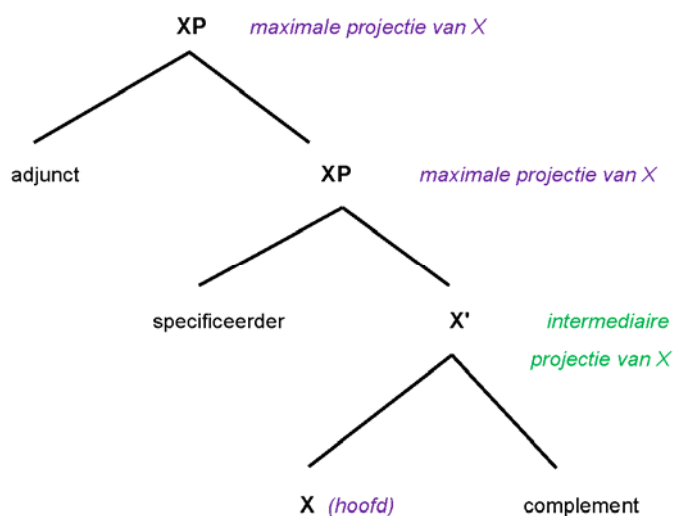
Zo'n intermediair niveau noemen we X-bar: in (6) is dat dus V-bar (V'). Het niveau dat alle complementen omvat die X projecteert, noemen we pas de complete XP, –

in in (6) de VP dus. *Bar-constituenten* (X') zijn intermediaire projecties die al wel op de vorming van een mini-woordgroep wijzen, maar waarvoor we nog een andere constituent nodig hebben om de XP compleet te maken.

NB: De naam X-bar (Engelse uitspraak!) is ontstaan doordat zulke intermediaire analyseniveaus aanvankelijk als een "X" met een streepje (= 'bar') erboven geschreven werden: "X̄". Maar omdat dat typografisch niet zo handig was, wordt dat nu als X' (X-accent) geschreven.

4.3.1 HET X-BAR SCHEMA

Om constituenten zo consistent mogelijk te beschrijven, gaan taalkundigen die in het kader van de generatieve grammatica werken, ervan uit dat woordgroepen allemaal een vergelijkbare structuur hebben. Daarin vormt het *hoofd* van een woordgroep X samen met zijn (eventuele) *complement* een X-bar constituent (X'). Daar komt nog een *specificerderspositie* bij voor met name grammaticale informatie. De *specificerder* maakt X' compleet – de maximale projectie van het hoofd –, zodat XP in een omvattender zinsdeel ingebed kan worden. Aan XP kunnen een of meer *adjuncten* aangehaakt worden, op de manier zoals we hierboven gezien hebben. Schematisch ziet dat er zo uit:

Figuur 3. X-bar schema

Afhankelijk van de informatie die in het lexicon is opgeslagen met betrekking tot de argumentstructuur van het hoofd, projecteert dat een constituent met een bepaalde structuur. Bijvoorbeeld een di-transitief werkwoord projecteert een VP met twee complementen (zie de vorige §), terwijl een intransitief werkwoord juist geen object-complement projecteert. Een P-hoofd (voorzetsel) projecteert meestal een NP-complement, een N zoals ‘vernietiging’ projecteert een optioneel PP-complement waarin de patiënt beschreven kan worden, etcetera.

Zolang de constituent nog niet voldoende gecomplementeerd en/of gespecificeerd is, zijn we in de structuurbeschrijving nog niet bij een *maximale projectie* van dat hoofd aangeland, en moeten we tussenliggende niveaus in het leven roepen, de *intermediaire projecties* die met X'-labels voorzien zijn. Zo'n intermediaire projectie van een hoofd X, heet dan *X-bar*, – bijvoorbeeld N-bar (N'), V-bar (V'), ...

Specificeerders worden niet altijd als een apart woord gerealiseerd, en wat precies als SPEC fungeert, is een nogal complexe theoretische constructie, en valt buiten de scope van dit college.

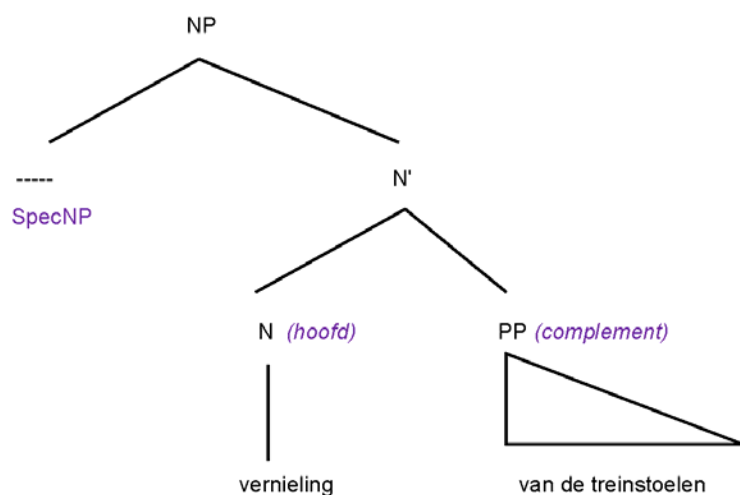
De *maximale projectie* van X is XP, het resultaat van de samenvoeging van X' met de specificerder van het hoofd X. Voor een N-hoofd is de maximale projectie dus NP, een V-hoofd projecteert VP, etcetera. XP kan (optioneel) uitgebreid worden met een of meer *adjuncten*. Het resultaat van die uitbreiding(en) wordt ook weer XP genoemd, omdat het dan nog steeds om een maximale projectie van X gaat: een NP met een attributief adjectief is nog steeds een NP, een VP met een bijwoord is nog steeds een VP.

Samenvattend. Met het X-bar model kun je als volgt structuur rond een *hoofd* bouwen:

- een *hoofd* selecteert (eventueel) een *complement*
- [X-hoofd + complement] levert de *maximale projectie* van het hoofd op → XP
- XP kan één of meer *adjuncten* krijgen
- X' (X-bar) kan *gespecificeerd* worden met een XP
- deze structuur komt op alle XP-niveaus in een zin terug (dat wil zeggen alle constituenten zijn zo opgebouwd).

Voor NPs (*noun phrases*) kan de X-bar structuur – nog steeds versimpeld – als volgt geschetst worden:

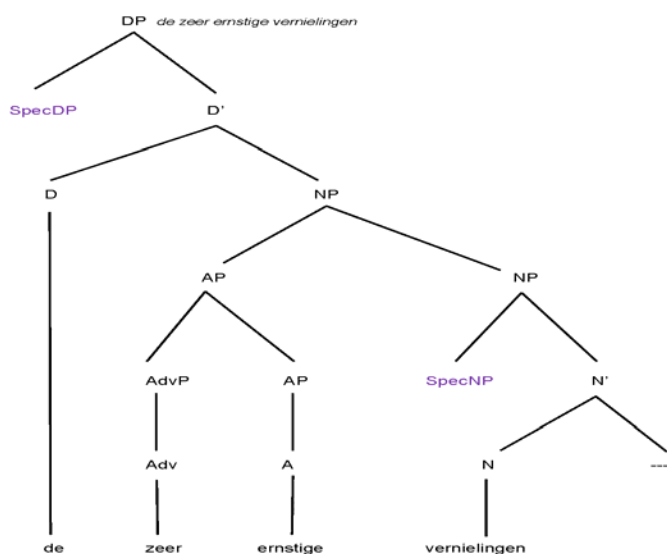
(21) ... vernieling van de treinstoelen

Een naamwoord zoals “vernietiging” kan als hoofd van de NP met een PP-complement gecombineerd worden tot een N' (N-bar). De complete NP heeft een specificieerder die de zuster van N' is. In de positie van de specificieerder wordt grammaticale informatie in verband met de NP gecodeerd die ook hoger in de structuur waarin NP wordt ingebed, van belang is.

Een NP zoals ‘vernietiging van treinstoelen’ kan meestal alleen als constituent in een zin voorkomen wanneer er een lidwoord of een ander soort determineerder bij staat (vgl. § 2.3). In de X-bar theorie is een lidwoord het *functionele* hoofd van een ‘determiner phrase’ (DP). DPs selecteren een NP als complement. De structuur van (22) ziet er dan als volgt uit:

(22) *de zeer ernstige vernietigingen*

De naamwoordgroep in (22) wordt als een ‘*determineerderszinsdeel*’ geanalyseerd dat een NP als complement heeft. De inbedding in de DP zorgt ervoor dat de spreker de discourse-status van de NP kan aangeven (of die *bepaald* of *onbepaald* is, vgl. § 2.3), waardoor de DP ingebed kan worden in een meer omvattende zinsstructuur (zoals in 22a; 22b heeft een andere betekenis):

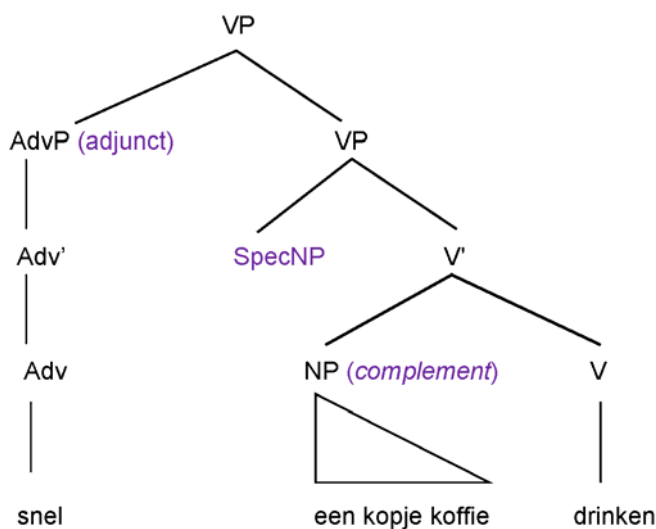
- (22) a. De conducteur ergerde zich aan de vernieling van de treinstoelen.
 b. De conducteur ergert zich aan vernieling van de treinstoelen.

In (22) is het attributief gebruikte adjectief (‘ernstige’) een adjunct van NP, het bijwoord ‘zeer’ een adjunct van AP. Deze beide constituenten projecteren verder geen structuur.³⁶

³⁶ Als het X-bar principe in het diagram voor (22) consequent was doorgevoerd, dan hadden ook de AP en de AdvP een structuurniveau met A', respectievelijk Adv' moeten bevatten (vgl. 23).

Voor VPs (*verb phrases*) ziet de X-bar structuur er als volgt uit:

(23) (*Kim wou*) snel een kopje koffie drinken

Wanneer je de specifieke volgordes en morfologie van een bepaalde taal in een X-bar schema wilt integreren, dan worden deze structuren veel complexer dan de voorbeelden die we hierboven gezien hebben. De constituenten met **lexicale hoofden** (zoals N, A, P of V) worden op hun beurt weer ingebed in constituenten waarin *grammaticale categorieën* 'geprojecteerd' worden (zoals *bepaaldheid*, *tijd* en *congruentie*).

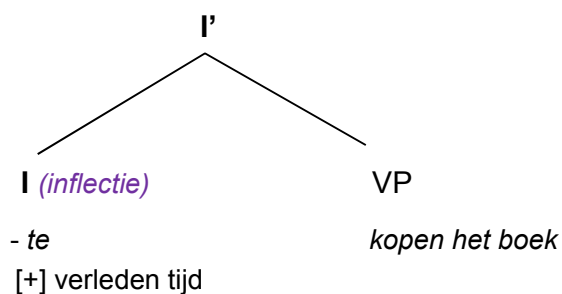
De hoofden van zulke primair grammaticaal gemotiveerde constituenten worden ook wel **functionele hoofden** genoemd, ter onderscheiding van de constituenten met *lexicale hoofden*. De constituenten met functionele hoofden hebben eveneens een X-bar structuur. Voorbeelden zijn DP (*Determiner Phrase*), IP (*Inflection Phrase*) en CP (*Complementizer Phrase*).

De voorstellen die op dit niveau in het onderzoek van generatieve taalkundigen gemaakt worden, gaan te ver voor dit college. Ik zal hier alleen voor zogenoemde IPs (*Inflection Phrases*), illustreren hoe bij de samenvoeging van constituenten tot zinnen ook informatie met betrekking tot grammaticale categorieën in de structuur wordt meegenomen.

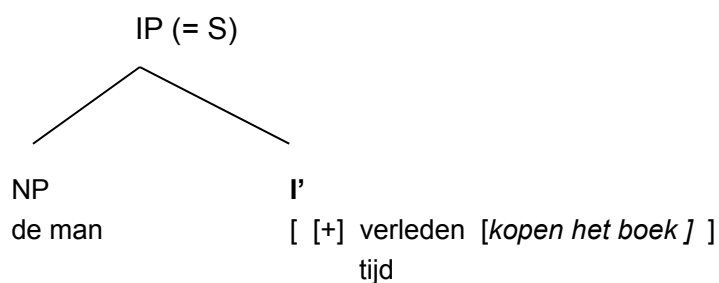
In de paragraaf § 4.2 werd een aantal stappen beschreven die je kunt volgen om een boomdiagram te maken (voorbeeld: *Kim koopt het boek met een boekenbon*). In stap 3 werd daar opeens over 'koopt' gesproken (in plaats van 'kopen'), een vervoegde werkwoordsvorm die onder andere voor de grammaticale categorie *tijd* gecodeerd is (en verder ook voor de *persoon* en het *getal* van het zinsonderwerp, 3^e persoon enkelvoud). Daar is toen niet moeilijk over gedaan, maar als je een theorie wilt ontwikkelen hoe dat beregeld wordt, dan kan dat met behulp van het X-bar schema. Stel dat we uiteindelijk een zin in de verleden tijd hadden willen genereren, dan zou de werkwijze er vanaf stap 4 als volgt uit hebben kunnen zien:

(24) De man *kocht* het boek.

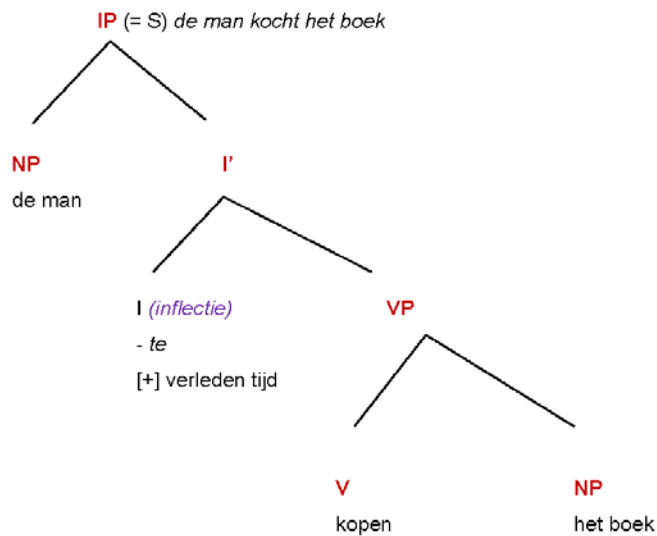
stap 4: Aan de vorm 'kocht' is te zien dat het hoofdwerkwoord in dit geval ook de (verleden) tijd van VP codeert. Het is een 'finiete werkwoordsvorm' (de *persoonsvorm*) die als de 'tijdsdrager' van het gezegde fungeert. In stap 4 voegen we de VP uit stap 3 daarom samen met I ('inflectie'), dat is een functioneel hoofd met de tijdsinformatie van de zin. Deze samenvoeging resulteert in I' (I-bar).

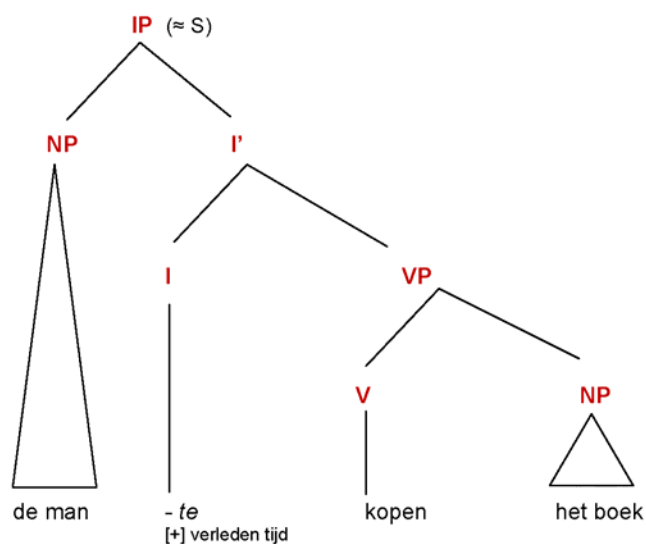
stap 5: we voegen I' (I-bar) vervolgens samen met de subject-NP tot **IP** (en dat niveau fungeert hier als S = 'sentence' / de hele zin):

Het resultaat van de stappen 1 t/m 5, ziet er nu als volgt uit:

Uiteindelijke versie boomdiagram zin (24):

In een volgende bewerkingsronde zou de I-aanwijzing “verleden tijd” gerelateerd moeten worden aan het hoofdwerkwoord “kopen”, en dat zou dan in de morfologisch correcte vorm “kocht” moeten resulteren. Het V-hoofd “kopen” moet dus worden samengevoegd met de informatie in I. Hoe dat er technisch uit ziet, valt eveneens buiten de scope van dit college, maar hopelijk geeft deze bespreking al wel een idee hoe functionele grammaticale informatie in de X-bar beschrijving verwerkt wordt.

De stappen 4 en 5 – de constructie van I' en IP –, zijn eigenlijk niet goed te begrijpen als je niet het hele verhaal krijgt. Maar misschien kan de aanname van een apart niveau voor het functionele hoofd “inflectie” begrijpelijker gemaakt worden door daar

meer inhoudelijk naar te kijken, dat wil zeggen, naar wat taalgebruikers op dit niveau van de zin doen.³⁷

Inflection (I) is een soort “*linker*”, een *linking device*. De spreker legt een verband tussen het subject en de situatie die in het predikaat beschreven wordt. In “*de man kocht het boek*” is dat een koppeling tussen de *tijd* van de handeling die in het predikaat beschreven wordt, en de referent van het subject. De spreker geeft met de verleden tijd ‘*kocht*’ aan dat de beschreven situatie op een eerder tijdstip slaat dan het spreekmoment. Dus in *I(nflectie)* geeft een spreker vooral informatie over wanneer en hoe de relatie tussen subject en predikaat geldt:

- (24) a. de man **koopt** het boek
 b. de man **kocht** het boek
 c. de man **zal** het boek kopen

Door in **I** aan te geven **wanneer** de in de zin beschreven situatie geldt, *valideert* de spreker de relatie tussen subject en predikaat. In de *tegenwoordige tijd* geldt de beschreven situatie in een periode die compatibel is met het moment waarop de zin wordt geuit. In de *verleden tijd* gold die situatie in een periode die voorafgaat aan het spreekmoment. En met de *toekomstige tijd* wordt aangegeven dat de betreffende situatie later dan het spreekmoment plaats vindt. Op het niveau van de IP worden dus grammaticale details geregeld (zoals hier voor de grammaticale categorie *tijd*), terwijl op de niveaus daaronder de relaties tussen de lexicale categorieën V, N, P en A beschreven worden.

³⁷ Ik volg hier Haegeman 2006, *Thinking syntactically: A guide to argumentation and analysis*. Blackwell. Vgl. ook Sybesma 2002, met name hoofdstuk 7.

Een ander voorbeeld van het soort werk dat een spreker op het niveau van de IP doet, hebben we in hoofdstuk 2 gezien bij de bespreking van de *modale hulpwerkwoorden*. In (25a-b) geeft de spreker met de werkwoorden "kunnen" en "moeten" haar eigen inschatting aan van de waarschijnlijkheid van de situatie die ze beschrijft (25a), en van de manier waarop ze aan haar kennis over die situatie gekomen is (25b):

- (25) a. Jan **kan** wel eens langs komen ('het is mogelijk dat Jan ...')
- b. *Zijn auto staat er dus ...* Jan **moet** thuis zijn
(de spreker heeft het niet zelf gezien maar trekt de conclusie 'Jan is thuis')

Ook dit soort karakterisering van de (mate van) waarschijnlijkheid waarin de in een zin beschreven situatie opgaat, respectievelijk van de manier waarop de spreker aan zijn kennis gekomen is, zou ondergebracht kunnen worden in de inflectiepositie. Je creëert zo in de beschrijving van de structuur van zinnen een niveau waarop situatie-validerende en kwalificerende aanwijzingen terecht komen die in het finitiële werkwoord (de persoonsvorm) gecodeerd worden, zoals tijd en modaliteit. Kortom: in het functionele hoofd I(nflectie)

- (i) **koppelt** een spreker subject en predikaat ("linker")
- (ii) **valideert** (de **tijd** van het finitiële werkwoord) en/of (iii) **kwalificeert** (modale hulpwerkwoorden) de spreker de situatie die in de zin gerepresenteerd wordt.

Samenvattend zou je kunnen zeggen dat het X-bar schema een beschrijvingsmodel is waarmee functionele grammaticale informatie steeds als een theoretische schil om structuren met lexicale hoofden heengebouwd wordt. Dat biedt inzicht hoe grammaticale relaties en processen op de uiteindelijke vormgeving van een zin uitwerken, en misschien worden die zo ook al een beetje verantwoord.

TAALKUNDE voor CIW

HOOFDSTUK 5: FUNCTIES van CONSTITUENTEN IN DE ZIN

5.1	inleiding	154
5.2	het subject	156
5.3	subject, object en passiefconstructie	164
5.3.1	krijgen-passief	171

In het vorige hoofdstuk hebben we bekeken hoe groepen woorden en clusters van woordgroepen als *constituenten* van zinnen structurele verbanden aangaan. Daarna zijn we nagegaan hoe zo'n structuur beschreven kan worden in een boomdiagram.

Die structuurbeschrijvingen waren behoorlijk abstract, dat wil zeggen, relaties tussen constituenten werden getypeerd met behulp van structuuraanduidingen zoals *hoofd*, *complement*, *adjunct* en/of *specificeerder*, of als relaties tussen knopen in een boomdiagram. In dit hoofdstuk gaan we relaties tussen constituenten eerst bekijken op een manier zoals waarschijnlijk ook werd gedaan bij ontleden op de middelbare school (onderwerp, lijdend voorwerp, meewerkend voorwerp, ...).

5.1 INLEIDING

Naamwoordgroepen (NPs) kunnen in zinnen verschillende *functies* vervullen, met name:

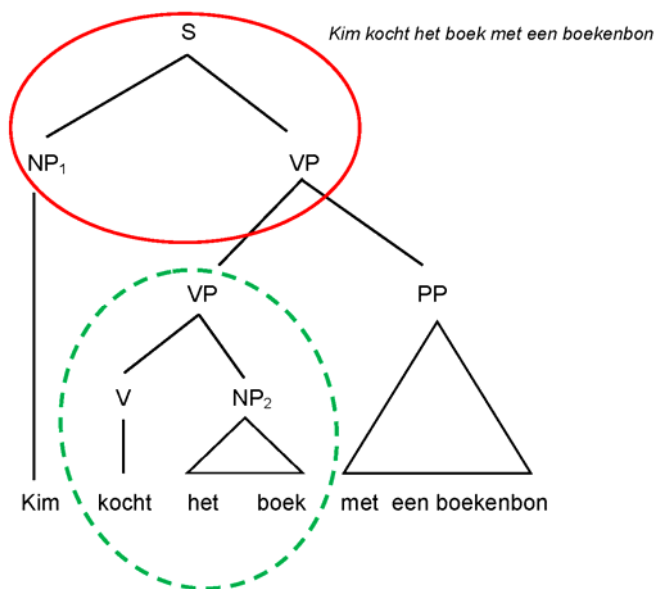
- **subject** (onderwerp)
- **[direct] object** ([lijdend] voorwerp)
- **indirect object** (meewerkend, belanghebbend of ondervindend voorwerp)

- (1) a. *Wietze geeft Nynke het boek*
 b. *Zij schonk ons een borrel in*
 c. *Het spijt me*

Het subject hoeft niet per se een NP te zijn. Ook andere soorten constituenten kunnen die functie hebben:

- (2) a. [Dat Jan er niet is] verbaast me
 b. [Nieuwe kleren kopen] is leuk
 a. Ik wil [dat je nieuwe kleren gaat kopen] (*object*)

Je kunt via de structuur van een zin zoals die in een boomdiagram afgebeeld wordt (vorige hoofdstuk), aangeven wat het subject, en wat het object is. In (3) is NP1 het *subject*, dat is de NP die onmiddellijk door S gedomineerd wordt, en zo VP controleert. En het *object* is NP2, dat is de NP die V direct controleert in VP:

Maar met een structurele, technische definitie in termen van relaties tussen knopen in het boomdiagram weten we nog niet echt wat een **subject** of een **object** is. Daar

gaan we nu naar kijken. Wat voor eigenschappen hebben subjecten en directe en indirecte objecten?

oefening

Wat is in de zinnen hieronder het zinsonderwerp?

- a. Lange dagen maken ze daar nooit
- b. De afgelopen dagen vielen door het slechte weer drie slachtoffers
- c. Jan viel het weer erg mee
- d. Het vriest één graad

5.2 HET SUBJECT

De Nederlandse term *onderwerp* is een leenvertaling van *subject*. In die notie zit een niet toevallige dubbelzinnigheid in. Het onderwerp van een zin is vaak ook het *gespreksonderwerp* (de entiteit waar het over gaat: het 'topic'). Maar we zullen nog zien dat het gespreksonderwerp niet hoeft samen te vallen met het grammaticale onderwerp (het zinsonderwerp). Over het zinsonderwerp wordt iets gezegd in de rest van de zin, het *predikaat*. Vaak verwijst het subject naar iemand/iets die/dat *actief* handelt en/of een situatie onder zijn controle heeft (de *agens*):

- (3) a. *Selma at de appel op*
- b. *Selma gaf Louise het manuscript*
- c. *Selma kocht het huis*

Maar het subject hoeft niet per se een actief handelende 'agens' te zijn:

- (4) a. *Selma mag Mulisch*

- b. *Parijs is de hoofdstad van Frankrijk*
- c. *De orkaan vernielde de windmolens*

Subjecten controleren de eigenschappen van andere NPs in de zin:

- (5) a. *Max ziet hem*
- a'. **Hem ziet Max*
- b. *Max ziet zichzelf*
- b'. **Zichzelf ziet Max*
- c. *Jij ziet jezelf*
- c'. **Jijzelf zie je*

→ het subject kan de *interpretatie* van objecten bepalen, maar niet omgekeerd.

EIGENSCHAPPEN VAN SUBJECTEN

➤ *eerste zinsplaats*

In de zinnen (5) kon je al zien dat het onderwerp in het Nederlands in hoofdzinnen vaak vooraan in de zin staat, op de zogenaamde '*eerste zinsplaats*'. Vergelijk ook:

- (6) a. ***Ik** regel mijn stage liefst zo snel mogelijk*
- b. ***Doke** is verliefd op Kim*

Maar ook dat hoeft niet altijd zo te zijn:

- (7) a'. ***Mijn stage** regel **ik** liefst zo snel mogelijk*
- a''. ***Morgen** regel **ik** mijn stage*
- b'. ***Op Kim** is **Doke** verliefd*
- b''. ***Op Vlieland** werd **Doke** verliefd op Kim*

De volgorde met het subject op de eerste zinsplaats, is in het Nederlands in hoofdzinnen de normale, *ongemarkeerde* volgorde. Het grammaticale onderwerp

van de zin valt in die gevallen meestal samen met het topic van de uiting. Met de *gemarkeerde* volgorde, waarin het subject niet op de 1^e zinsplaats staat (*'topicalisering'* wordt dat ook wel genoemd), legt een spreker meer nadruk op de constituent die in plaats daarvan vooraan in de zin wordt gezet.

➤ *subject verplicht*

In het Nederlands moeten zinnen met een finiete werkwoords-vorm -- dwz met een 'persoonsvorm' --, een subject hebben (uitzondering: imperatief, zie hoofdstuk 2). In het Italiaans hoeft dat bijvoorbeeld niet:

- (8) a. **Hou van je* (maar Italiaans: *ti amo*)
 b. **Regent* (maar Italiaans: *piove*)

Zelfs als er zoals in de zinnen (9) hieronder inhoudelijk eigenlijk geen subject is, moet er een vervanger op de subjectpositie staan (*'expletief subject'*, *'loos'* of *'dummy onderwerp'*); *het* en *er* kunnen daarvoor gebruikt worden:

- (9) a. *het regent*
 b. *het wordt donker*
 c. *er wordt gezongen*

Overigens, in *beknpte bijzinnen* (dat zijn ingebedde bijzinnen met een infinitiefconstructie of met een deelwoord) wordt het subject in het Nederlands juist verplicht weggelaten:

- (10) (a) *Hij belooft dat hij morgen zal komen*
 (a') *Hij belooft [(om) morgen te komen]*
 (b) *Toen hij thuiskwam, ging hij meteen naar bed.*
 (b') *[Thuisgekomen], ging hij meteen naar bed*

- (c) *Terwijl hij luid lachte, schonk hij zich een borrel in*
 (c') *[Luid lachend], schonk hij zich een borrel in*

Het weggelaten subject in dit soort constructies wordt het *geïmpliceerde onderwerp* genoemd. Je kunt het afleiden uit de zin waarin de beknopte bijzin is ingebed, en hier werkt dat dus ook als een soort test voor de grammaticale functie van de constituent "hij".

Maar dit werkt niet altijd zo, want het geïmpliceerde onderwerp hoeft niet per se het onderwerp van de inbeddende zin te zijn, vergelijk (11b):

- (11) a. *Teun vroeg Jan of hij mee ging*
 b. *Teun vroeg Jan [om mee te gaan]*

➤ *congruentie*

Subjecten controleren de vorm van de persoonsvorm (het vervoegde werkwoord) doordat er *congruentie* is tussen subject en persoonsvorm m.b.t. persoon en getal:

(12) a.	<i>Ik ben mijn stage aan het regelen</i>	1 ^e persoon enkelvoud
b.	<i>Hij is zijn stage aan het regelen</i>	3 ^e persoon enkelvoud
c.	<i>Wij waren onze stage aan het regelen</i>	1 ^e persoon meervoud
d.	<i>Jullie waarschuwen mij nooit!</i>	2 ^e persoon meervoud

➤ *onderwerpsnaamval persoonlijke voornaamwoorden*

De status 'subject' wordt in het Nederlands zichtbaar in de *naamval* van de mannelijke en vrouwelijke persoonlijke voornaamwoorden: *ik, jij, hij, wij, zij* zijn onderwerpsvormen, terwijl *mij (me), jou, hem, ons, hen* objectsvormen zijn.

Die markering van het subject dmv naamval levert een **test** om *subject* en *objecten* te onderscheiden. Wanneer je de NP door een persoonlijk voornaamwoord vervangt, zie je aan de naamval welke constituent de functie van onderwerp heeft:

- (13) a. *Piet is een ongeluk overkomen*
 b. *Hem is een ongeluk overkomen*
 c. **Hij is een ongeluk overkomen*

→ *Piet* is geen subject want de vervangingstest laat zien dat het persoonlijk voornaamwoord in deze zin niet in de onderwerpsvorm kan voorkomen.

- (14) a. *Het overleg duurt de nieuwe baas te lang*
 b. *Het duurt hem te lang*
 c. **Het overleg duurt hij te lang*

NB. De onderscheiding van subject en object met een naamval is misschien (deels) aan het verdwijnen:

» *hun durven niet in het vak van de F-side te komen* «

Dat geldt ook voor het verschil tussen *hen* en *hun*:

- '*hen*' voor directe objecten en na voorzetsels (15a), en
- '*hun*' voor indirecte objecten (15b):

- (15) a. *Ik zie hen in de tuin lopen*
 b. *Ik schenk hun een borrel in*

Er is een tendens alleen '*hen*' -- of informeler: '*ze*' -- te gebruiken. Overigens, het verschil tussen *hen* en *hun* is in de 19^e eeuw door grammatici normatief

voorgeschreven om het verschil tussen *datief* en *accusatief* in talen zoals het Latijn of het Duits na te bootsen (*prescriptief*, niet *descriptief*).

➤ **coördinatie**

Wanneer twee zinnen samengevoegd worden met een nevenschikkend voegwoord, kan een identiek ('co-referentieel') subject in de tweede zin worden weggelaten (*ellipsis*, vgl. § 3.2), terwijl dat bij een identiek object niet kan:

- (16) a. Max kocht een zoute haring en ___ at 'm meteen op
 b. * Max kocht een zoute haring en hij at ___ meteen op
 c. Jan belde Marieke en vroeg haar mee uit
 d. *Jan belde Marieke en hij vroeg mee uit.
 e. Caesar: "*ik kwam, zag en overwon*"

Samenvattend, tests om te bepalen wat het subject is

- plaats in hoofdzin:
- hoofdzin, ongemarkeerde volgorde *eerste zinsplaats* (SVO volgorde: *Subject Verb Object*)
 - bijzinsvolgorde: SOV
 - j/n-vraagzin: VSO
- congruentie subject / persoonsvorm (getal)
- vorm van gepronominaliseerde NP (subjects- / voorwerpsvorm, bijvoorbeeld *hij* vs. *hem*, *wij* vs. *ons*)
- ellipsis bij coördinatie (subject kan weggelaten worden)

Met deze tests zijn we in staat om de intuïties die we bij de oefenzinnen aan het begin van dit hoofdstuk hadden, theoretisch te onderbouwen:

- a. *Lange dagen maken ze daar nooit*
- b. *De afgelopen dagen vielen door het slechte weer drie slachtoffers*
- c. *Jan viel het weer erg mee*
- d. *Het vriest één graad*

test 1: volgorde (1e zinsplaats)

- a) - **Ze** maken daar nooit lange dagen (SVO)
- Ik weet dat **ze** daar nooit lange dagen maken (bijzin, SOV)

test 2: congruentie subject / persoonsvorm

- a) - Lange dagen maakt hij daar nooit
- Ze maken een lange dag.
- c) - De reis en het weer vielen Jan erg mee
- d) - Het vriest twee graden.

test 3: vorm gepronominiseerd subject

- b) - *ze vielen door het slechte weer*
- *hun/hen vielen door het slechte weer
- c) - het weer viel *hem* mee → *Jan* is geen subject
- **het** viel hem mee³⁸

³⁸ De zin “Jan viel het weer erg mee” is eigenlijk ambigue want “weer” kan ook als een bijwoord gelezen worden, in de zin van ‘*dat viel weer mee.*’

test 4: ellipsis bij coördinatie

- a) zij maken lange dagen en gaan laat naar huis
- d) het vriest en ijzelt al drie dagen aan een stuk

test 5: het subject verdwijnt als je de zin deel van een grotere zin maakt door er een beknopte bijzin van te maken:

- a) Ze gaan er niet naar toe [om daar lange dagen te maken]
- d) Het zou [één graad vriezen]

De tests 1 t/m 5 tonen dus aan dat in de voorbeeldzinnen de onderstreepte constituent het onderwerp is:

- a. *Lange dagen maken ze daar nooit*
- b. *De afgelopen dagen vielen door het slechte weer drie slachtoffers*
- c. *Jan viel het weer erg mee*
- d. *Het vriest één graad*

Afhankelijk van de grammaticale structuur van een zin, is een test meer of minder geschikt. De tests werken niet allemaal tegelijkertijd voor één en dezelfde zin. Dus als een bepaalde test niet goed toepasbaar is, moet je uitproberen of een van de andere beter past bij die zin.

Testen die vaak werken zijn de nummers 2 en 3 (congruentie met de PV met betrekking tot getal, en vervanging van het subject door een persoonlijk voornaamwoord met de onderwerpsnaamval).

NB. Bij het **tentamen** moet je tenminste 3 verschillende tests toepassen om argumenten te geven waarom een groep woorden wel of niet subject is. Geef ook voor elke test aan, wat je daarvan het resultaat is.

5.3 SUBJECT, OBJECT en de PASSIEFCONSTRUCTIE

Zinnen hebben verplicht een subject, ze kunnen een object hebben (in het geval van een transitief hoofdwerkwoord), en eventueel zijn er ook nog *indirecte objecten* zoals het meewerkend voorwerp. Het is verleidelijk om te stellen dat subject en objecten *inhoudelijk*, wat betreft hun rol in de situatie die in de propositionele inhoud van de zin beschreven wordt, verschillen:

- *subjecten* slaan op actieve entiteiten die de situatie beheersen
- *directe objecten* slaan op entiteiten die door de situatie beïnvloed worden en/of daardoor veranderd worden.
- *indirecte objecten* (meewerkend voorwerp bijvoorbeeld) slaan op participanten die niet direct betrokken zijn, maar effecten ondervinden van de situatie, bijvoorbeeld een voordeel of nadeel daarvan hebben.

Vergelijk: (17) a. *Kim gaf me een boek*
 b. *Piet schonk me een borrel in*

Dat samenvallen van rol in de situatie en de grammaticale functie is echter eerder een tendens. Het is juist cruciaal dat situatierol en grammaticale functie kunnen verschillen. Bij de voorbeeldzinnen in (4) was al te zien dat het grammaticale subject niet de handelende persoon hoeft te zijn. Het verschil tussen de grammaticale codering van een constituent in de zin en de rol in de beschreven situatie, is goed te zien wanneer je de bedrijvende vorm van een zin vergelijkt met de lijdende vorm van dezelfde zin:

- (18) a. *Jantje schopt Piet*
 b. *Piet wordt geschopt door Jantje*

De a-zin beschrijft dezelfde situatie als de b-zin, alleen vanuit een ander perspectief. Een situatie kan dus op verschillende manieren talig gecodeerd worden zonder dat de situatie die beschreven wordt, verandert:

- (19) a. *Jantje schopt Piet*
 b. *Piet wordt geschopt door Jantje*

- ✓ In de situatie die de a-zin beschrijft, is de Jantje de handelende instantie (de **agens**), terwijl de constituent “Jantje” *grammaticaal* de functie *onderwerp* vervult.
- ✓ In de b-zin is Jantje nog steeds de handelende persoon, maar nu is “Piet” – de participant die de handeling ondergaat (de **patiens**) – het grammaticale onderwerp.

Er is dus een verschil tussen de *deelnemersrollen* die je in een situatie kunt onderscheiden (zoals *agens* en *patiens*), en de manier waarop we die rollen grammaticaal coderen in constituenten-functies zoals *onderwerp*, *lijdend voorwerp* en *handelend voorwerp*. Vergelijk:

(19a)	Jantje schopt Piet
situatierol:	AGENS PATIENS
grammaticale functie:	<i>onderwerp</i> <i>lijdend voorwerp</i>

(19b)	Piet wordt geschopt door Jantje
	PATIENS AGENS
	<i>onderwerp</i> <i>door-bepaling</i>
	(<i>‘handelend voorwerp’</i>)

Ondanks dat de rollen van de participanten in beide zinnen gelijk zijn, vervullen de constituenten die naar die participanten verwijzen andere grammaticale functies.

Andere voorbeelden:

- (20) a. - **Piet** nodigde ook zijn buren uit voor het feest
- De buren werden ook (**door Piet** uitgenodigd)
- b. - **Mijn vader** hielp **ons** er weer bovenop
- **We** werden er bovenop geholpen (**door mijn vader**)
- c. - De kunstdieven stalen twee Rembrandts
- **Twee Rembrandts** werden gestolen (door de kunstdieven).

onderwerp en topic

Door een bepaalde participant uit de beschreven situatie tot *grammaticaal onderwerp* van de zin te maken, maakt een spreker of schrijver die rol ook tot het *topic* van de uiting, dat wil zeggen, tot de referent waarover de mededeling gaat. Zin (19a) gaat over 'Jantje', zin (19b) gaat over 'Piet'. De *topic-referent* is vaak al onder de aandacht van de lezer of luisteraar, en door het tot zinsonderwerp te maken en het op de eerste zinsplaats te zetten, kan er in de rest van de zin 'nieuwe' informatie over dat topic geleverd worden. (Vgl. verder hoofdstuk 8).

oefening.

uit **"GELUKKIG IS KANKER IN EEN VROEG STADIUM ONTDEKT"**

KWF voorlichtingsadvertentie, *GEZINSBODE* 16 sept 2009, zie hfst 4

Hieronder een passage uit de voorlichtingsadvertentie die we al eerder bekeken hebben. Het is een alinea waarin een medisch specialiste eerst voorlichting geeft over dikkedarmkanker, en daarna adviseert hoe deze vorm van kanker ontdekt kan worden. De (B) versie is op een stijlkenmerk gemanipuleerd:

Dikkedarmkanker is, in tegenstelling tot andere vormen van kanker, in een vroeg stadium op te sporen en dan goed te behandelen. Dikkedarmkanker kent namelijk een voorstadium, de zogenaamde poliepen.

(A) Deze poliepen kunnen meestal via een andoscoop, dus zonder een operatie, verwijderd worden. Hoe vroeger de ontdekking van dikkedarmkanker, hoe groter de overlevingskans. Bij Piet werd kanker in een vroeg stadium vastgesteld, waardoor we de poliepen en de kanker nog goed konden verwijderen.

(B) We kunnen deze poliepen meestal via een andoscoop, dus zonder een operatie, verwijderen. Hoe vroeger we dikkedarmkanker ontdekken, hoe groter de overlevingskans. We hebben de kanker bij Piet in een vroeg stadium vastgesteld, waardoor we de poliepen en de kanker nog goed konden verwijderen.

Waar zit 'm het verschil in tussen de versies (A) en (B)?

toelichting stijl en perspectief

In de hele advertentie gebruikt de tekstschrijver maar een paar keer de lijdende vorm. De bewerkte versie -- waarin de lijdende vorm door de bedrijvende vorm vervangen is -- levert aanwijzingen waarom die stijlkeuzes gemaakt zijn.

(A) Deze poliepen kunnen meestal via een andoscoop, dus zonder een operatie, verwijderd **worden**. Hoe vroeger de ontdekking van dikkedarmkanker, hoe groter de overlevingskans. Bij Piet **werd** kanker in een vroeg stadium vastgesteld, waardoor **we** de poliepen en de kanker nog goed konden verwijderen.

Door het gebruik van de lijdende vorm (en door de nominalisering “de ontdekking” in de tweede zin) kan de schrijver het perspectief van de tekst in eerste instantie vanuit de ziekte(-symptomen) opzetten, waardoor de participant “de artsen” pas in de allerlaatste zin van de alinea expliciet op de voorgrond treden.

De (B)-versie is daarentegen helemaal vanuit het perspectief van de artsen geschreven. Daardoor kan de scheiding tussen de meer zakelijke instructie over de ziekte en het meer persoonlijke verhaal van Piet minder effectief gemaakt worden.³⁹

[einde oefening](#)

³⁹ Zie verder M. Onrust, A. Verhagen en R. Doeve (1993). *Leren formuleren*.

Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.

GRAMMATICALE KENMERKEN VAN DE PASSIEF

- Het oorspronkelijke subject verdwijnt of wordt vermeld in een optionele *door-*bepaling (het 'handelend voorwerp'): *degradatie*
- Het oorspronkelijke object wordt het nieuwe subject: *promotie*

De passief wordt in het werkwoord gemarkeerd:

- *worden* wordt als *hulpwerkwoord* gebruikt (met de tijd van het oorspronkelijke werkwoord)
- deze vorm van *worden* wordt dus de nieuwe persoonsvorm
- het oorspronkelijke werkwoord krijgt de vorm van een voltooid deelwoord
- er is nu *congruentie* tussen het nieuwe subject en de nieuwe persoonsvorm

De promotie van het oorspronkelijke object tot subject in passieve zinnen kun je als een *verplaatsing* beschouwen:

- objecten zijn onderdeel van de werkwoordgroep
- subjecten staan buiten de werkwoordgroep

Door een passiefconstructie te gebruiken, verplaatst de spreker het object buiten de VP. Alleen constituenten mogen worden verplaatst, dus een groep van woorden in een actieve zin die in de passieve versie subject kan worden, is een constituent. Grammaticale processen zoals *passivering* kunnen daarom als een *constituententest* worden gebruikt, want alleen constituenten mogen zo'n proces ondergaan:

21.
 - a. *Jan zag de man met de verrekijker*
 - b. *[De man met de verrekijker] werd gezien*
 - c. *[De man] werd met de verrekijker gezien*
22.
 - a. *Jan zag de man met de haviksneus*

- b. [De man met de haviksneus] werd gezien
- c. *[De man] werd met de haviksneus gezien

→ *de man* is geen constituent in (22c), maar wel in (21c).

Aan het rijtje tests om te bepalen wat het subject is, kunnen we dus de passief toevoegen.

test 6. Passief maken zin: het onderwerp wordt een optionele *door*-bepaling, en het lijdend voorwerp promoveert naar de subjectpositie. Vergelijk:

- a) Lange dagen worden daar nooit gemaakt (door hun).
 - lijdend voorwerp → subject
 - onderwerp → optionele *door*-bepaling

herhaling + update tests voor het bepalen subjectstatus

1. plaats in hoofdzin: *eerste zinsplaats*
2. congruentie subject / persoonsvorm
3. vorm van gepronominaliseerde NP (subjects- / voorwerpsvorm, bijvoorbeeld *hij* vs. *hem*, *wij* vs *ons*)
4. ellipsis bij coördinatie (subject kan weggelaten worden, object niet)
5. weglaten subject beknopte bijzinsconstructie
6. passief maken zin (subject wordt optionele *door*-bepaling)

5.3.1 KRIJGEN-PASSIEF

De *krijgen*-passief is een grammaticaal proces dat betrekking heeft op *indirecte objecten*

(23) a. *Ali stuurt Jan de brief op*

a'. *Jan krijgt de brief (door Ali) opgestuurd*

b. *Wietze schenkt het boek aan Jantien*

b'. *Jantien krijgt het boek (door Wietze) geschonken*

- het subject van de oorspronkelijke (actieve) zin wordt gedegradeerd tot een *door*-PP of weggelaten
- het indirect object van de oorspronkelijke zin wordt gepromoveerd tot subject
- het werkwoord van de oorspronkelijke zin wordt een voltooid deelwoord, het hulpwerkwoord *krijgen* wordt persoonsvorm
- Nota bene: bij "geven" wordt het oorspronkelijke subject een *van*-PP, en wordt het voltooid deelwoord weggelaten:

(24) a. *Ella geeft Jan een boek*

b. *Jan krijgt een boek (van Ella)*

c. **Jan krijgt een boek van Ella (gegeven)*

HOOFDSTUK 6: ZINSTYPEN en WOORDVOLGORDE

6.1	woordvolgorde en zinsplaatsen	172
6.2	pragmatische principes woordvolgorde	190
6.2.1	gegeven en nieuwe referenten (given/new)	
6.2.2	<i>topic / comment</i> en links/rechts-principe	191
6.2.3	het complexiteitsprincipe	196
6.2.4	discourse-organisatie en de 1 ^e zinsplaats	198
6.2.5	samenvattend: vier functies woordvolgorde	200
6.3	zinnen en deelzinnen	202
6.3.1	hoofdzinnen en bijzinnen	205
6.3.2	neven- en onderschikking	208
6.4	constituentenvolgorde	210

6.1 WOORDVOLGORDE en ZINSPLAATSEN

In de voorafgaande hoofdstukken hebben we zinsstructuren hiërarchisch beschreven, – dat wil zeggen, we hebben de relaties tussen zinsdelen als dominantierelaties beschreven. Het boomdiagram laat die hiërarchische structuur goed zien. Er zijn echter ook grammaticale benaderingen die de verhoudingen tussen zinsdelen minder hiërarchisch en meer lineair beschrijven. De gangbaarste benadering is de invalshoek die de ANS (*Algemene Nederlandse Spraakkunst*) kiest, het perspectief van de *topologische velden*, – zinnen worden als invullingen van een abstract positieschema gezien waarin de structuur van een zin beschreven wordt op

basis van **volgorde**-kenmerken.⁴⁰ Een zin is een reeks elementen die elk een positie innemen die op basis van volgorde gekarakteriseerd kan worden. Dat is mogelijk doordat er uit wordt gegaan van de observatie dat de persoonsvorm in de Nederlandse zin steeds op twee vaste posities voorkomt. In gewone mededelende hoofdzinnen staat de persoonsvorm altijd op de *tweede zinsplaats* ('verb second'), vergelijk:

- Marijke **dronk** thee gisteren.
- Gisteren **dronk** Marijke thee.
- Thee **dronk** Marije gisteren ook.

En in *bijzinnen* staat de persoonsvorm meer aan het einde van de zin:

- (*ik hoor*) dat Marijke thee **drinkt**.

Door deze twee vaste posities als uitgangspunt te nemen, kunnen de posities van de andere zinsdelen ten opzichte daarvan bepaald worden. Het ene referentiepunt (de tweede zinsplaats in hoofdzinnen) noemen we de *eerste pool*, en de plaats waar de persoonsvorm van bijzinnen staat (achteraan in de bijzin), noemen we de *tweede pool*:

	1 ^{ste} pool		2 ^{de} pool
<i>Marijke</i>	dronk	<i>thee</i>	
	dat	<i>Marijke het liefst thee</i>	drinkt

De *polen* dienen als vaste oriëntatiepunten voor de plaatsing van andere elementen in de zin. Ze staan als een soort 'tang' om een deel van die andere elementen heen:

⁴⁰ In deze paragraaf leun ik sterk op de beschrijving in de ANS.

- (1) a. Zijn broer *heeft* altijd al graag een glas bier *gedronken*
 b. (Het blijkt) *dat* hij door iedereen als een autoriteit
gezien wordt

De polen vormen een soort vaste coördinaten, abstracte posities met behulp waarvan we een woordvolgordeschema van Nederlandse zinnen kunnen maken:

	1 ^{ste} pool		2 ^{de} pool
Z'n broer	<i>heeft</i>	<i>altijd al graag een glas bier</i>	<i>gedronken</i>
Z'n broer	<i>heeft</i>		<i>gedronken</i>
--	<i>Heb</i>	<i>jij dat bericht</i>	<i>gelezen?</i>
(Het blijkt)	<i>dat</i>	<i>hij door iedereen als een autoriteit</i>	<i>beschouwd wordt</i>

SCHEMA 1. de polen van Nederlandse zinnen (schema 21.1 in de ANS 1997, p. 1227)

Schema 1 laat overigens ook al zien dat in mededelende hoofdzinnen alleen de persoonsvorm op de positie van de 1^e pool staat, de andere werkwoordelijke elementen ('*gedronken*', '*gelezen*') staan op de positie van de 2^e pool. Ook die topologische distributie pleit dus voor de aanname van de 2^e pool-positie.

Met behulp van de polen kan de positie van andere zinsdelen relatief ten opzichte van dat coördinatenstelsel gedefinieerd worden. De positie tussen de 1^e en de 2^e pool is het *middenstuk*, de positie voorafgaand aan de 1^e pool is de *eerste zinsplaats*, die na de 2^e pool is de *laatste zinsplaats*:

eerste zinsplaats	1 ^{ste} pool	middenstuk	2 ^{de} pool	laatste zinsplaats
<i>Hij</i>	<i>zal</i>	<i>zich waarschijnlijk toch nog steeds</i>	<i>verzetten</i>	<i>tegen dat voorstel</i>
--	<i>Heb</i>	<i>jij dat boek al</i>	<i>gelezen</i>	<i>over ABN?</i>

SCHEMA 2. het positieschema van de Nederlandse zin (schema 21.2, ANS p.1228)

De positie van de andere zinsdelen kan met behulp van dit schema eenduidig beschreven worden. In de eerste voorbeeldzin in het schema hierboven staat het onderwerp ‘*hij*’ op de eerste zinsplaats (de positie vóór de 1^e pool), het voorzetselvoorwerp ‘*tegen dat voorstel*’ staat op de laatste zinsplaats (meteen na de 2^e pool), en in het middenstuk komen we in dit geval afgezien van het wederkerende voornaamwoord ‘*zich*’ enkel een cluster van bijwoorden tegen.

In de tweede voorbeeldzin, staan zowel het onderwerp (‘*jij*’) als het lijdend voorwerp (‘*dat boek*’) in het middenstuk. Maar merk op dat het complement van de NP die als lijdend voorwerp fungeert (‘*dat boek [over ABN]*’) uit het middenstuk gehaald is, en op de laatste zinsplaats staat. Een deelconstituent (‘zinsdeelstuk’) van een constituent uit het middenstuk kan dus na de 2^e pool gerealiseerd worden. Wanneer zinsdelen zoals een voorzetselgroep of een bijzin (vgl. 2) op de laatste zinsplaats staan, heet dat technisch **extrapositie**:

- (2) Hij heeft heel lang gehoopt *dat ze bij elkaar zouden blijven*. (extrapositie)

eerste zinsplaats	1 ^{ste} pool	middenstuk	2 ^{de} pool	laatste zinsplaats
<i>Hij</i>	<i>heeft</i>	<i>heel lang</i>	<i>gehoopt</i>	<i>dat ze bij elkaar zouden blijven</i>
<i>Dat ze bij elkaar zouden blijven</i>	<i>heeft</i>	<i>hij heel lang</i>	<i>gehoopt</i>	

De term *extrapositie* suggereert dat de zinsdelen in de laatste zinsplaats uit het middenstuk verplaatst zijn naar de laatste zinsdelen. Maar een bijzin als die in (2) kan

in het Nederlands eigenlijk niet in het middenstuk voorkomen. Zulke bijzinnen kunnen wel op de eerste zinsplaats voorkomen:

(2a) *Dat ze bij elkaar zouden blijven* heeft hij lang gehoopt (topicalisering)

Wanneer een ander zinsdeel dan het subject op de eerste zinsplaats staat, spreekt men wel van **topicalisering** (dwz, een andere constituent dan het onderwerp wordt tot topic gemaakt, zie verder § 6.2 over pragmatische principes van woordvolgorde):

- Gerard wil vanmiddag misschien langs komen.
- *Vanmiddag* komt Gerard langs. (topicalisering)
- *Heel misschien* komt Gerard vanmiddag langs. (topicalisering)

Het abstracte positieschema kan aan de randen nog uitgebreid worden met posities die meestal met de inbedding van zinnen in gesprekken en teksten te maken hebben. In de **aanloop** voor de eerste zinsplaats kan bijvoorbeeld met een naamwoordgroep een nieuw topic geïntroduceerd worden ('z'n broer' in het eerste voorbeeld van schema 3 hieronder), of de naam waarmee de gesprekspartner aangesproken wordt ('Jan', in de tweede voorbeeldzin hieronder). In de **uitloop** wordt bijvoorbeeld uitgelegd wat de referent is van een voornaamwoord in de voorafgaande zin ('*dat nieuwe boek van Oek de Jong*' in de tweede voorbeeldzin), of wordt een referent die daar genoemd wordt, nog eens apart geëvalueerd ('*die zeurpiet*' in de derde voorbeeldzin):

aanloop	eerste zinsplaats	1ste pool	middenstuk	2de pool	laatste zinsplaats	uitloop
<i>Z'n broer</i>	<i>die</i>	<i>heeft</i>	<i>altijd al graag een glas bier</i>	<i>gedronken</i>	--	--
<i>Jan,</i>	<i>heb</i>	<i>jij</i>	<i>dat al</i>	<i>gelezen?</i>		<i>dat nieuwe boek van Oek de Jong?</i>

--	<i>Hij</i>	<i>zal</i>	<i>zich steeds weer</i>	<i>verzetten</i>	<i>tegen dat voorstel</i>	<i>die zeurpiet.</i>
----	------------	------------	-----------------------------	------------------	-------------------------------	----------------------

SCHEMA 3. het positieschema uitgebreid met *aanloop* en *uitloop* (schema 21.3, ANS p.1229)

De elementen in de aanloop en uitloop maken geen deel uit van de syntactische structuur van de zin, maar ze zijn er vaak grammaticaal wel mee geassocieerd. Op ‘*z’n broer*’ in de aanloop van de eerste voorbeeldzin in het schema hierboven wordt bijvoorbeeld – anaforsch – teruggerepen met het aanwijzende voornaamwoord ‘die’ op de eerste zinsplaats. De volledige naamwoordgroep en het voornaamwoord zijn co-referentieel. En ‘*dat nieuwe boek van Oek de Jong*’ in de uitloop van de tweede zin is eveneens co-referentieel met het voornaamwoord ‘dat’ in het middenstuk van de voorafgaande zin.⁴¹

Op grond van de volgordeprofielen die het positieschema in kaart brengt, worden drie soorten zinsvolgorde voor het Nederlands onderscheiden:

(1) ZINNEN MET DE PERSOONSVORM OP DE 1STE POOL

(1a) zinnen waar de persoonsvorm in de 1ste pool het tweede zinsdeel is (de eerste zinsplaats is bezet). Het prototypisch voorbeeld is de mededelende zin met hoofdzinsvolgorde:

- Ik heb een afspraak met Gerard gemaakt

⁴¹ Die grammaticale band tussen constituenten in *aanloop* of *uitloop* is in een taal als het Duits morfologisch beter te zien, omdat daar de naamval van een nominale constituent in de aanloop of uitloop correspondeert met die van het voornaamwoord in de eigenlijke zin waarmee het naamwoord co-referentieel is, – vergelijk “*Den* Wolfgang, hast du *den* noch mal gesehen?”

(1b) zinnen waar de persoonsvorm in de 1ste pool het eerste zinsdeel is en waar niks op de eerste zinsplaats kan komen. Het prototypische voorbeeld is de ja/nee-vraagzin (met *inversie* – omkering – van persoonsvorm en subject):

- *Heb jij morgen een afspraak met Gerard?*

(2) ZINNEN MET DE PERSOONSVORM OP DE 2DE POOL

In dit schema, blijven de posities vóór de 1^e pool-positie niks staan, dit type zinnen kan ook geen aanloop hebben. Dat is ook logisch want deze positie wordt juist gebruikt om bijzinnen op een gepaste manier in een hoofdzin in te bedden. Het prototypische voorbeeld is de (complements-) bijzin met het onderschikkende voegwoord *dat* als bindterm:

- (*Ik heb gehoord*) dat je een afspraak met Gerard hebt gemaakt

	eerste zinsplaats	1 ^{ste} pool	midden-stuk	2 ^{de} pool	laatste zinsplaats
(1a)		<i>voor-pv (verb-second)</i>		<i>overige werkwoords- vormen</i>	
(1b)		<i>voor-pv (verb-second)</i>		<i>overige werkwoords- vormen</i>	
(2)		<i>bindterm</i>		<i>alle werkwoords- vormen</i>	

SCHEMA 4. Zinstype 1a, 1b en 2 (schema 21.4; p.1230 ANS)

ZINNEN MET HOOFDZINSVOLGORDE (1a/b)

✚ Type 1a. De persoonsvorm in de 1ste pool is het tweede zinsdeel

Het prototype voor deze volgorde is de mededelende zin:

- gisteren, toen **heeft** Maarten me een verhaal verteld over een prins
- als het regent, dan **komen** we niet

Maar ook vraagwoordvragen (a-zinnen), bevestigingsvragen met declaratieve woordvolgorde (b-zinnen), uitroepende zinnen (c-zinnen) en bepaalde typen meer idiomatische wenszinnen (d-zinnen) laten een volgorde zien waarin de persoonsvorm in de 1^e pool na een ander zinsdeel op de eerste zinsplaats komt:

- (a) Wanneer **gaat** Els terug? Naar welke school **ga** je?
- (b) Je **heet** Johnny? Jij **gaat** gauw op vakantie dan?
- (c) Wat **is** het hier warm. Wat **ben** je mooi.
- (d) Het **ga** je goed. Lang **leve** de koningin!

Voor zowel type (1a) als voor (1b) geldt dat wanneer de persoonsvorm geen hulpwerkwoord is, de 2^e pool niet ingevuld wordt:

- 1a. Zijn broer *drinkt* graag een glas bier
- 1b. *Heb* je nog steeds diezelfde vriend? (type 1b, zie volgende paragraaf)

	1 ^{ste} pool		2 ^{de} pool
Z'n broer	drinkt	<i>graag een glaasje bier</i>	--
--	Heb	<i>je nog steeds diezelfde vriend?</i>	--

De 2^e pool hoeft niet bezet te zijn. Polen zijn een soort abstracte zinsplaatsen. Ze zijn er, taalgebruikers oriënteren zich erop bij het ontwerp van zinnen, maar met name de 2^e pool-positie wordt niet altijd gebruikt.

Nevenschikkende voegwoorden op zinsniveau (*en, maar, want, of*) vallen overigens buiten het schema. Dus in zin (i) hieronder staat '*maar*' noch op de eerste zinsplaats, noch in de aanloop. Het voegwoord verbindt de zin als geheel met de vorige zin of met zijn context, maar is geen deel van de syntactische structuur. De zinnen (ii)-(iv) geven argumenten voor dit standpunt:

- (i) *Maar je was in ieder geval op tijd?*
- (ii) *Maar morgen ben ik op tijd.* (bijwoordelijke bepaling 'morgen' verdringt subject van 1^e zinsplaats, gaat naar middenstuk)
- (iii) *Maar ik was gisteren op tijd.* ('maar' heeft geen consequenties voor invulling van de eerste zinsplaats)
- (iv) *Maar gisteren, toen was je op tijd?* ('maar' komt voor de aanloop)

✚ Type 1b. De persoonsvorm in de 1ste pool is het eerste zinsdeel

Het prototypische voorbeeld is de *ja/nee*-vraagzin, waarin de eerste zinsplaats niet ingevuld is, de zin begint met de pv, en het subject op de pv volgt (inversie):

- *Is Jan thuis?*

Maar ook imperatiefzinnen hebben een volgorde waarin de pv op de 1^e pool het zinsbegin vormt:

- ***Luister** even goed en **begin** me nou niet meteen tegen te spreken*
- ***Moet** je eens goed naar me luisteren* (omschrijving van imperatief met *moeten*)

Verder zijn er nog andere, minder vaak voorkomende zinstypen die deze volgorde vertonen, zoals een bepaald type retorische vragen (a-zinnen), aansprekende zinnen en dergelijke met *laten* (b-zinnen), of uitroep- en wenszinnen (c-zinnen):

- (a) *Heeft het niet lang genoeg geduurd? Heb je nou je zin?*
- (b) *Laten we dat maar doen. Laat ik nou net van plan zijn je te bellen.*
- (c) *Doe 'm dat maar 's na. Had ik maar naar haar geluisterd.*

Bij zinstypen met dit soort woordvolgorde is de eerste zinsplaats geblokkeerd, en is de persoonsvorm in de 1^e pool ook het eerste zinsdeel. Er kunnen wel zinsdelen in de aanloop staan, en de uiting kan voorafgegaan worden door een nevenschikkend voegwoord:

- *En Jan, is die thuis? Jan, blijf 's even staan.* (aanloop gevuld)
- *Maar ga eerst 's even rustig zitten.* (nevenschikkend voegwoord)

ZINNEN MET BIJZINSVOLGORDE

Type 2. Zinnen met de persoonsvorm in de 2de pool

In bijzinnen vormt de persoonsvorm samen met alle andere werkwoordelijke elementen de 2^e pool. Op de 1^e pool staat een onderschikkend voegwoord (*dat*, *omdat*, *toen*, etcetera) dat als *bindterm* ('complementizer') fungeert:

- *(Hij dacht) dat hij veel te laat zou komen.*
- *Zodra hij erbij komt, *(gaat het fout.)**

De beknopte bijzin vertoont dezelfde volgorde:

- *(Het is de bedoeling) dat we daar volgend jaar mee beginnen.*
- *(Het is de bedoeling) om daar volgend jaar mee te beginnen *(beknopte bijzin)**

eerste	1ste pool	middenstuk	2de pool
	dat	<i>hij veel te laat</i>	zou komen
	om	<i>daar volgend jaar mee te</i>	beginnen

- In **bijzinnen** is de 1ste pool het *absolute zinsbegin*. Dit type zinnen kent geen eerste zinsplaats, en ook geen aanloop.
- De persoonsvorm vormt samen met **alle** andere werkwoordelijke elementen de 2^e pool.
- De **1ste pool van bijzinnen** wordt verplicht ingenomen door voegwoorden (*complementizers*)

De 1^e pool kan ook door een vraagwoord (of door een constituent met een vraagwoord) ingenomen worden waarmee een afhankelijke vraagzin wordt ingebed (a-zinnen), of door een betrekkelijk voornaamwoord dat een relatieve bijzin inleidt (b-zinnen):

- (a) (ik weet niet) *wie dat zo mooi gemaakt heeft / welke jongen dat gedaan heeft*
- (b) (de man) *die mijn auto gekocht heeft, / waarvan ik een auto gekocht heb, (is ...)*

Wanneer we **bijzinnen** apart beschouwen, zien we af van de hoofdzin (tussen haakjes) en wijzen we de zinsdelen van de bijzin een plaats toe in het ANS-schema:

eerste zinsplaats	1 ^{ste} pool	middenstuk	2 ^{de} pool	laatste zinsplaats
(<i>ik hoorde</i>)	<i>dat</i>	<i>hij graag een biertje</i>	<i>mag drinken</i>	

Maar wanneer je een bijzin vanuit de structuur van de hoofdzin bekijkt, staat die gewoon op een bepaalde plaats in het schema van de hoofdzin:

eerste zins-plaats	1 ^{ste} pool	middenstuk	2 ^{de} pool	laatste zinsplaats
<i>ik</i>	<i>hoorde</i>	<i>dat hij graag een biertje mag drinken</i>		
<i>ik</i>	<i>heb</i>	<i>gisteren van Jan</i>	<i>gehoord</i>	<i>dat hij graag een biertje drinkt</i>
<i>dat hij graag een biertje drinkt</i>	<i>heb</i>	<i>ik al wel vaker</i>	<i>gehoord</i>	<i>de laatste tijd</i>

In de bovenste vijf rijen van de tabel hieronder beschrijven we de topologische structuur van de zin op het niveau van de hoofdzin, in de onderste drie focussen we op de structuur van de bijzin:

aanloop	eerste zinsplaats	1 ^{ste} pool	middenstuk	2 ^{de} pool	laatste zinsplaats
	<i>ik</i>	<i>heb</i>	<i>die CD</i>	<i>gekocht</i>	<i>toen ik in Berlijn was verleden week</i>
	<i>hij</i>	<i>dacht</i>	<i>dat hij veel te laat zou arriveren op de receptie</i>		
	<i>hij</i>	<i>heeft</i>	<i>de hele tijd</i>	<i>gedacht</i>	<i>dat hij veel te laat zou komen</i>
<i>als je dat doet</i>	<i>dan</i>	<i>hoef</i>	<i>ik niet meer langs</i>	<i>te komen</i>	<i>morgen</i>
	<i>als je dat doet</i>	<i>hoef</i>	<i>ik niet meer langs</i>	<i>te komen</i>	<i>morgen</i>
<i>(ik heb die CD gekocht)</i>		<i>toen</i>	<i>ik in Berlijn</i>	<i>was</i>	<i>verleden week</i>
<i>(hij dacht)</i>		<i>dat</i>	<i>hij veel te laat</i>	<i>zou arriveren</i>	<i>op de receptie</i>

<i>als</i>	<i>je dat</i>	<i>doet</i>	<i>(dan hoef ik niet meer langs te komen)</i>
------------	---------------	-------------	---

SCHEMA 5. Focus verschuift van structuur hoofdzin naar die van bijzin

De rompzin links van de 1^e pool kun je niet analyseren als invulling van de aanloop van de bijzin, net zoals de hoofdzin in de onderste rij niet op de laatste zinsplaats van de bijzin staat.

VOORBEELDEN zinstype 1a (Schema 21.5 ANS 1997, p.1232-1234)

aanloop	eerste zinsplaats	1ste pool	middenstuk	2de pool	laatste zinsplaats	uitloop
	<i>Dat</i>	<i>vertelde</i>	<i>Maarten me gisteren</i>			
<i>Gisteren,</i>	<i>toen</i>	<i>heeft</i>	<i>Maarten me een verhaal</i>	<i>verteld</i>	<i>over de boze wolf</i>	
	<i>De zoon</i>	<i>is</i>	<i>arts.</i>			
	<i>Henk z'n broer</i>	<i>is</i>	<i>nog altijd ziek</i>			
	<i>Hij</i>	<i>heeft</i>	<i>nu toch eindelijk</i>	<i>besloten</i>	<i>om naar Groningen te verhuizen</i>	
	<i>ik</i>	<i>heb</i>	<i>je al eerder gezegd</i>	<i>gezegd</i>	<i>dat je het niet zo moet doen</i>	
	<i>Dat</i>	<i>heb</i>	<i>ik je al eerder</i>	<i>gezegd</i>		<i>dat het zo niet moet</i>
	<i>Zodra hij erbij komt</i>	<i>gaat</i>	<i>het fout.</i>			
	<i>Het</i>	<i>gaat</i>	<i>fout</i>		<i>zodra hij erbij komt.</i>	
	<i>Het</i>	<i>heeft</i>	<i>grote indruk op mij</i>	<i>gemaakt</i>	<i>dat hij zijn fout toegaf</i>	

aanloop	eerste zinsplaats	1 ^{ste} pool	middenstuk	2 ^{de} pool	laatste zinsplaats	uitloop
	<i>Er</i>	<i>is</i>	<i>een ernstig ongeluk</i>	<i>geweest</i>	<i>waardoor het verkeer uren gestremd was</i>	
<i>(en) laatst</i>	<i>toen</i>	<i>zag</i>	<i>ik zijn adres bij pizza express</i>		<i>omdat hij zich had opgegeven</i>	<i>hè?</i>
<i>Als 't regent,</i>	<i>dan</i>	<i>gaan</i>	<i>we morgen niet</i>			<i>hoor.</i>
	<i>Als 't regent,</i>	<i>gaan</i>	<i>we morgen niet</i>			<i>denk ik.</i>
	<i>Waar aan</i>	<i>heb</i>	<i>ik dit bezoek</i>	<i>te danken?</i>		
	<i>Wanneer precies</i>	<i>willen</i>	<i>ze naar huis</i>	<i>gaan</i>	<i>volgende week?</i>	
	<i>Je</i>	<i>zult</i>	<i>ze meer water</i>	<i>moeten geven</i>	<i>voortaan,</i>	<i>die planten</i>
	<i>De jongen die jou gebeld heeft,</i>	<i>is</i>	<i>toch niet</i>	<i>komen opdagen</i>	<i>gisteren,</i>	<i>helaas.</i>

Bij zinstype 1a gaat het vooral om *mededelende hoofdzinnen* en *vraagwoord-zinnen*.

VOORBEELDEN zinstype 1b (Schema 21.5 ANS 1997, p.1232-1234)

aanloop	eerste zinsplaats	1 ^{ste} pool	middenstuk	2 ^{de} pool	laatste zinsplaats	uitloop
		<i>Heeft</i>	<i>hij jou de fiets</i>	<i>gegeven</i>	<i>met dat mandje aan het stuur?</i>	
<i>Op 16 april,</i>		<i>is</i>	<i>Peggy dan niet jarig?</i>			
<i>Morgen,</i>		<i>kan</i>	<i>hij dan ook</i>	<i>komen?</i>		
<i>Zo'n rekening</i>		<i>kan</i>	<i>ik die ook</i>	<i>gebruiken</i>	<i>om over te boeken?</i>	
		<i>Zou</i>	<i>jij d'r even op</i>	<i>willen letten,</i>		<i>op mijn dochtertje?</i>
		<i>Zijn</i>	<i>die zinnen</i>	<i>gegroepeerd</i>	<i>volgens dit schema?</i>	
<i>Peter,</i>		<i>wil</i>	<i>je ons met rust</i>	<i>laten</i>	<i>als we werken?</i>	
<i>Hee!</i>		<i>hadden</i>	<i>jullie het verhaal al</i>	<i>gehoord</i>	<i>dat Jan vertelde?</i>	
		<i>Zwijg!</i>				
		<i>Houd</i>	<i>je mond!</i>			
		<i>Beseft</i>	<i>hij dat nou nog niet?</i>			
		<i>Had</i>	<i>nou maar meer</i>	<i>gewerkt!</i>		

Bij zinstype 1b gaat het vooral om *ja/nee-vraagzinnen* en *imperatiefzinnen*.

VOORBEELDEN zinstype 2 (Schema 21.5 ANS 1997, p.1232-1234)

	1 ^{ste} pool	middenstuk	2 ^{de} pool	laatste zinsplaats	uitloop	
(Wil je ons even met rust laten)	als	we	aan het werken zijn?			
(Had je 't nieuws al gehoord)	dat	Jan gisteren	vertelde?			
(Hij moet niks van die man hebben)	omdat	die 'm al een paar keer	belazerd heeft.			
	Voordat	hij eraan	begon,	--	aan zijn werk,	(dronk hij wat melk)
(Ze durfde hem niet te vragen)	bij welk hoofdstuk	ze	moest beginnen	in dat boek		
(Weet iemand)	waarmee	je het	kunt doen?			
	Wie	je het ook	vraagt,	--		(niemand kan je helpen)
(Ken je de man)	die	nu het woord	neemt?			
(Dat is bij de brug)	waar	ik elke dag langs	rijd.		toch?	
(Ik zal hem vragen)	(om)	dat niet meer	te doen.			
(hij ontkent)	dat	hij zich schuldig	gemaakt heeft	aan fraude		
(hij ontkent)	--	zich schuldig	gemaakt te hebben	aan fraude		
(hij ontkent)	--	schuldig	te zijn	aan fraude		
	Dat	je zoiets	kunt zeggen!			

Bij zinstype 2 gaat het vooral om bijzinnen.

Bij een beschrijving van de structuur van zinnen volgens het zinsplaatsenschema karakteriseer je zinsdelen door de positie ervan te bepalen. Anders dan bij een beschrijving met een boomdiagram, probeer je niet om de hiërarchische structuur te reconstrueren. Voorzover hiërarchische relaties een rol spelen, zullen die deels geformuleerd moeten worden in termen van plaatsingseigenschappen. Bijvoorbeeld dat een adjunct van een naamwoord dat zelf als V-complement fungeert, op de laatste zinsplaats kan komen (zoals de betreffende bijzin in (a) hieronder). De hele constituent kan daar echter niet voorkomen (vergelijk (b)), het hoofd van de NP moet in zo'n zin in het middenstuk staan:

- (a) Ik heb toen maar een boek gekocht waarvan ik zeker wist dat hij het niet had.
 (b) *Ik heb toen maar gekocht een boek waarvan ik zeker wist dat hij het niet had.

eerste zinsplaats	1 ^{ste} pool	middenstuk	2 ^{de} pool	laatste zinsplaats
<i>ik</i>	<i>heb</i>	<i>toen maar een boek</i>	<i>gekocht</i>	<i>waarvan ik zeker wist dat hij het niet had</i>
<i>*ik</i>	<i>heb</i>	<i>toen maar</i>	<i>gekocht</i>	<i>een boek waarvan ik zeker wist dat hij het niet had</i>

De beschrijving in een topologische benadering is platter waardoor lineaire aspecten van taalgebruik goed in beeld gebracht kunnen worden, – zoals het lezen van een

zin van links naar rechts bij geschreven teksten, en het horen van een uiting in tijd in mondeling taalgebruik.

Een voorbeeld is de beschrijving van de manier waarop gespreksdeelnemers een complete zin toch weer kunnen uitbreiden met een bijwoordelijke bepaling die als het ware toegevoegd wordt aan de laatste zinsplaats (vgl. de regels 3 en 5 in het gespreksfragment hieronder):

(1) tafelgesprek stel met bezoeker (vriend van studiegenootje). Kees werkt bij een baggerbedrijf.

1. Kees: daarom hebben ze onze boot ook goed verkocht.
2. 0.8
3. → begin dit jaar.
4. (.)
5. Jan: → jah omdat ze dus wel werk hebben.
6. (.)
7. Kees: d'r is wel werk zat ja.

In regel 3 breidt Kees de al afgesloten zin uit de vorige beurt uit met een bijwoordelijke bepaling van tijd (een NP), en in regel 5 doet de gesprekspartner hetzelfde met een bijwoordelijke bepaling van reden (een bijzin). In beide gevallen wordt aan de zin in regel 1 nog een constituent toegevoegd op de laatste zinsplaats. Zo'n uitbreiding waarin een spreker of de gesprekspartner de vorige beurt 're-completeert' door daar nog een zinsdeel aan toe te voegen dat nog binnen de grammaticale structuur van die zin past, wordt in de gespreksanalyse een

'*increment*' genoemd.⁴² De voortzetting is qua vorm en wat betreft interpretatie afhankelijk van de grammaticale structuur van de voorafgaande zin, en door die voortzetting zo 'parasitair' vorm te geven geeft een spreker ook een specifieke, context-gevoelige communicatieve functie aan zijn bijdrage.

6.2 PRAGMATISCHE PRINCIPES van WOORDVOLGORDE⁴³

In deze paragraaf worden met name woordvolgordeverschijnselen besproken waarmee sprekers en schrijvers de informatiestructuur van zinnen vormgeven, maar ik schenk ook aandacht aan de relatie tussen woordvolgde en *discourse structuur*.

6.2.1 Gegeven en *nieuwe* referenten (*given/new*)

(111) Gisteren ben ik even in Arnhem gaan winkelen. Daar kwam ik op de markt mijn buurvrouw tegen. Die had een viool gekocht. Die wil ze aan haar dochter Wilma geven.

Taalgebruikers geven meestal heel precies aan of datgene waarover ze spreken of schrijven bekend is aan de recipiënt. Met het gebruik van een eigennaam (zoals "Arnhem" in (111)), of een bepaalde naamwoordgroep (zoals "de markt", "mijn

⁴² Vergelijk E. Schegloff 1996. 'Turn organization: One intersection of grammar and interaction' In: E. Ochs *et al.* (eds.) *Interaction and grammar*. Cambridge University Press, p. 52-133; E. Couper-Kuhlen and T. Ono 2007. "'Incrementing" in conversation: a comparison of practices in English, German and Japanese.' In: *Pragmatics* 17/4, p. 513-552; M. Huiskes, 2010. *The role of the clause for turn-taking in Dutch conversations*. Utrecht: LOT.

⁴³ Paragraaf 6.2 is deels gebaseerd op de ANS (§ 21.1.2); M. Onrust, A. Verhagen en R. Doeve (1993). *Leren formuleren*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum; Mazeland 1992, *Vraag/antwoord-sequenties* (§ 3.1.1); Halliday & Hasan 1976, *Cohesion in English*.

buurvrouw” en “haar dochter”) signaleert een spreker aan te nemen dat de referent bekend of identificeerbaar is, – dat wil zeggen, dat het om een *gegeven* referent gaat (vgl. § 2.2 en 2.3). Met het gebruik van een voornaamwoord claimt een spreker een heel specifiek type van *gegevenheid*, – namelijk dat de referent al *beschikbaar* is in de context (zoals “daar”, “mijn”, “die”, “ze” en “haar” in (111); vgl. § 2.7), of in de situatie (zoals “ik”).

Aan de andere kant worden *nieuwe* referenten juist niet voornaamwoordelijk maar met een expliciete, onbepaalde naamwoordgroep geïntroduceerd (zoals 'een viool'): met het onbepaalde lidwoord laat de spreker zien aan te nemen dat de gesprekspartner nog niet weet om welke viool het precies gaat. De lexico-syntactische codering van de gekendheidsstatus van referenten wordt in de literatuur meestal in termen van het *given/new*-onderscheid besproken.

6.2.2 *Topic / comment* en links/rechts-principe

Naast de signalering van *gegevenheid*, geven taalgebruikers met behulp van rangschikking (volgorde), en in gesproken taal ook met accentuering aan wat het punt is dat ze met een uiting willen maken. Op dit niveau van informatiestructurering is het *topic/comment*-onderscheid van belang. Het *topic* is datgene waarover een uiting gaat (het aanknopingspunt op uitingsniveau), en het *comment* is de informatie die daaraan toegevoegd wordt. In de eerste zin in (111) is “even in Arnhem gaan winkelen” het *comment*, en de verteller (“ik”) het *topic*.⁴⁴ In zin 2 is “daar” het topic, en in 3 is dat

⁴⁴ Zinnen waarmee een vertelling begonnen wordt, hebben ook de functie een aanknopingspunt daarvoor te vestigen. Je zou er daarom over kunnen twisten of zin 1 van de vertelling in (111) echt een topic heeft. In “Gisteren ben ik even in Arnhem gaan winkelen” wordt met “gisteren” een wereld afgebakend waarover die vertelling zal gaan, en met “ik” wordt meteen een van de protagonisten daarvan geïntroduceerd. De ANS noemt zulke uitingen “*nieuwszinnen*”, dat wil zeggen, zinnen die

“die”. Het comment in zin 2 is 'kwam ik op de markt mijn buurvrouw tegen', en in zin 3 “een viool gekocht”, etcetera. Het topic valt regelmatig samen met het grammaticale onderwerp van een zin (het subject, vgl. § 5.2), maar dat hoeft niet. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat in zin 2 de bijwoordelijke bepaling “daar”, en in zin 4 het lijdend voorwerp “die” ('de viool') als topic fungeert.

Topic-informatie wordt bij voorkeur als *gegeven* informatie geformuleerd, – vaak met voornaamwoordelijke vormen (zin 1 “ik”, zin 2: “daar”, zin 3 en 4: “die”). De informatieve kern van het comment wordt daarentegen regelmatig als nieuwe informatie vormgegeven (zoals “een viool” in zin 3), maar ook dat is best vaak niet zo. In zin 4 is “haar dochter” bijvoorbeeld deel van het comment, maar die referent is talig geformuleerd als *'given'*.

het links/rechts-principe

Datgene wat het aanknopingspunt is, komt gewoonlijk vooraan in de uiting op de eerste zinsplaats, en dat wat informatief zwaarder weegt komt dan daarna. Dit zogenoemde *links/rechts-principe* lijkt ergens wel logisch: er wordt begonnen met iets waarmee je aanknoopt bij de kennis van de gesprekspartner, en daarna wordt daar informatie aan toegevoegd die de kern van de boodschap in de betreffende zin vormt; andersom is meestal onhandiger.

De informatiestructurering van de zinnen in het tekstje in (111) is helemaal volgens het links/rechts-principe georganiseerd. Het topic staat steeds vooraan (links in de zin), en de rechterkant van deze zinnen is steeds de informatie-zware kant, met het comment waarin de relevante informatie geleverd wordt waarin het verhaal zich

iets meedelen wat nog niet aan de orde is geweest (§ 21.1.2.1). De ‘*er was eens ...*’-zin waarmee sprookjes beginnen, is een prototypisch voorbeeld van zo’n nieuwszin. .

ontwikkelt.⁴⁵ Onderstaand berichtje in een advertentie uit een huis-aan-huiskrant illustreert de oriëntatie op het links/rechts-principe nog eens met een 'real-life' voorbeeld:

In vergelijking met andere Europese landen worden de ogen van kinderen in Nederland veel minder gecontroleerd. Dit blijkt uit onderzoek van het Europese bureau voor marktonderzoek Ipsos. Het aantal kinderen dat een bril of contactlenzen draagt ligt 30% lager dan het Europese gemiddelde. Het percentage kinderen dat regelmatig de ogen laat controleren ligt in Nederland 50% lager dan in andere Europese landen. (...)

(Eerste alinea uit een advertentie van Ebbing Optiek in de Bosche huis-aan-huiskrant *Het Klaverblad*, 21 oktober 2009)

⁴⁵ Wanneer je informatiestructurering aanduidt met de ruimtelijke onderscheiding 'links/rechts', ga je uit van de volgorde van een geschreven tekst (bij Arabische teksten zou je van het 'rechts/links-principe' moeten spreken). De ruimtelijke terminologie is typerend voor een manier van nadenken over taalgebruik waarin uitgegaan wordt van het beeld dat geschreven teksten opleveren. Voor gesproken taal zou het adequater zijn om over een 'eerder/later-principe' te spreken: informatie waarmee de voortgang van een tekst- of gesprekseenheid op zinsniveau gerealiseerd wordt, volgt temporeel gezien op topic-informatie. Overigens, in het semantiek-deel zullen we nog zien dat dit gebruik van het begrippenpaar 'links/rechts' een voorbeeld is van *metonymisch* taalgebruik (§ 8.3.2).

Afgezien van zin 1 – waarin het kader voor het bericht wordt gegeven –,⁴⁶ komt bekende, tekstueel al toegankelijke informatie links aan het begin van de zin (het topic). De belangrijke informatie komt steeds rechts, meer in het laatste deel van de zin (het comment). Onrust e.a. noemen deze volgorde het *kettingpatroon*.⁴⁷ Informatie uit het *comment* van de vorige zin wordt weer opgepakt in het *topic* van de daaropvolgende zin, en in de volgende zinnen gaat dit zo door.

omkering van de links/rechts-volgorde

Informatiestructurering volgens het links/rechts-principe is het ongemarkeerde patroon. Door daarvan af te wijken kan een spreker of schrijver bijzondere stilistische effecten bereiken. Wanneer de tekst in (111) als volgt vormgegeven was geweest:

(111.a) Gisteren was ik in Arnhem. Daar kwam ik mijn buurvrouw tegen. Een viool had die gekocht! Terwijl ze zo muzikaal is als een kraai, (...),

dan wordt in zin 3 het nieuws van Marie's aankoop juist vooraan op de topicpositie gezet. Die afwijkende informatieleveringspositie is gemarkeerd, zo kan de saillantheid van het informatieve zwaartepunt uitvergroot worden door volgordeverwachtingen te exploiteren. In de fragmenten hieronder uit een kranteninterview is dat ook mooi te zien:

⁴⁶ In plaats van “nieuwszin” (zie voetnoot 40) zou je hier ook van ‘*topiczin*’ kunnen spreken: daarin wordt de kern van de alinea samengevat (vgl. Onrust e.a. 1993).

⁴⁷ Vgl. M. Onrust et al. (1993). *Leren formuleren*.

(a) Dat schrijft ze toe aan haar fanatieke, dagelijks sportregime van boksen en spinning. Heil zocht ze vorig jaar met haar gezin in Los Angeles. Ze wilde een jaar liedjes schrijven in een andere omgeving. (...)

(b) Ze richt zich op haar andere *tour de force* dit jaar: Symphonica in Rosso – drie keer vult ze stadion de GelreDome in Arnhem. Het liedje *Birds* en de andere liedjes op haar stemmige cd (...) lenen zich perfect voor een uitvergroting met een symfonisch orkest. Druk is ze met de repetities. Met dergelijke grote shows heeft ze een haat-liefde verhouding. (...)

(c) De arrangementen komen van haar Zweedse producer Martin Gjerstad. Veel wil ze er niet over onthullen; ze gaat van ingetogen naar uitbundig, ...

Interview met Anouk, Amanda Kuiper NRC Handelsblad 14 oktober 2013

De zinnen waarvan het begin gemarkeerd is, zijn mededelende zinnen. In dat type (hoofd-)zinnen staat het subject gewoonlijk op de eerste zinsplaats (vgl. § 9.3). Dat is hier niet het geval, een andere constituent verdringt het subject van die positie (in § 5.2 hebben we dat *'topicalisering'* genoemd). In alledrie deze gevallen gaat het om comment-informatie. In plaats van aan het eind van de zin komt het comment hier dus steeds vooraan. De werkwijze om af te wijken van de standaardvolgorde is allereerst een techniek om nieuwe informatie gemarkeerd te introduceren door die focus te geven op een positie waarop normaliter het topic staat. Maar er is hier tegelijkertijd ook nog een ander patroon te zien. De schrijver gebruikt topicalisering als een techniek om gemarkeerd topicverschuivingen tot stand te brengen. In (a) van hoe het nu met Anouk gaat naar de moeilijke tijd daarvoor. In (b) van de liedjes waarmee ze in een stadion gaat optreden, naar hoe ze zich daarover voelt; en in (c) van de arrangementen naar de stijl van de liedjes. Verderop zal ik verder ingaan op dit soort discourse-organisatorisch gebruik van de eerste zinsplaats.

6.2.3 Het complexiteitsprincipe

De werking van de oriëntatie op het links/rechtsprincipe wordt nog verder bijgestuurd door wat de ANS het ‘complexiteitsprincipe’ noemt (§ 21.1.3). In Engelse grammatica’s wordt dit treffend– maar moeilijk vertaalbaar – ‘*the principle of end weight*’ genoemd: hoe zwaarder informatie weegt, hoe sterker de neiging om die meer aan het eind van de zin te zetten. Daarbij wordt het ‘gewicht’ van informatie niet alleen in termen van relevantie gewogen, maar ook in termen van gegevenheid en complexiteit. Wanneer een spreker een referent bijvoorbeeld met een voornaamwoord formuleert, dan claimt hij daarmee dat die referent al beschikbaar is voor de gesprekspartner (‘given’, zie § 6.2.1). Op grond van die oriëntatie kan (112a) wel, en (b) niet:

- (112) a. ik heb ‘t ‘m gisteren al gegeven.
 b. *ik heb gisteren al ‘t ‘m gegeven.
 c. ik heb gisteren al het boek aan Jan gegeven.

Constituenten die als gegeven informatie geformuleerd zijn, komen ten gevolge van de oriëntatie op het complexiteitsprincipe aan het begin van het middenstuk meteen na de eerste pool. Informatie die als nieuwe informatie gepresenteerd wordt (‘new’), zoals de onbepaalde naamwoordsgroep “een boek” in (113), komt juist eerder aan het eind van het middenstuk:

- (113) a. Ik heb ‘m gisteren een boek gegeven
 b. ?Ik heb een boek gisteren aan hem gegeven

Een tweede effect van de oriëntatie op het complexiteitsprincipe heeft te maken met de neiging om het middenstuk niet al te ingewikkeld te maken. Daardoor worden nabepalingen (114a) en bijzinnen (114b/c) vaak niet in het middenstuk geleverd, maar pas op de laatste zinsplaats:

- (114) **a.** (*ze vertelt*) dat ze een fantastische *herinnering* heeft aan die paar weken in Malmö. (Interview met Anouk, NRC 14-10-2013)
- b.** Ik heb gisteren die man nog ontmoet die we toen op vakantie hebben leren kennen.
- c.** Ik heb een *bericht* ontvangen dat ik geld terugkrijg. (www.belastingen.nl)

In (114a) komt de voorzetselbepaling “aan die paar weken in Malmö” niet meteen na het naamwoordelijke hoofd “herinnering” in het middenstuk, maar wordt na de 2^e pool op de laatste zinsplaats geplaatst. In (114b) geldt hetzelfde voor de betrekkelijke bijzin bij “die man”, en in (114c) voor het bijzinscomplement van “bericht”. De technische naam voor deze ‘verplaatsing’ uit het middenstuk is *extrapositie*.

Adjunct-bijzinnen kunnen ook in het middenstuk staan (vgl. (114b’), complement-bijzinnen staan verplicht op de laatste zinsplaats (vgl. 114c’):⁴⁸

- (114) **b.** Ik heb die man die we toen op vakantie hebben leren kennen nog ontmoet.
- c.** *? Ik heb een *bericht* dat ik geld terugkrijg ontvangen.

De – niet verzonnen (!) – zinnen in (115a/b) illustreren iets extremer hoe het complexiteitsprincipe helpt om een informatief overladen middenstuk te vermijden ((115a) voor een nabepaling van een NP uit het middenstuk, (115b) voor een complementsbijzin):

- (115) **a.** De door vijftien vrijwilligers gerunde kinderboerderij is winnaar geworden van de Facebook-actie van de enige Nederlandse producent van houdbare kindermelk Globemilk uit Boxmeer.

(foto-onderschrift De MaasDriehoek, 15 oktober 2013)

⁴⁸ Vgl. J-W. Zwart, 2011, p.#

b. (De) grootste troost ... is toch wel dat de schrijvers tot de verrassende conclusie komen dat armoede niet het gevolg is van slechte beslissingen (...)

(Emma Brunt, Kattenbrokjes of Vanillevla, *De Groene* 16 oktober 2013).

6.2.4 Discourse-organisatie en de 1^e zinsplaats

In het kettingpatroon wordt de eerste zinsplaats gebruikt om *comment*-informatie uit de vorige zin te gebruiken als *topic* voor de huidige zin. Maar dat is niet de enige manier waarop de eerste zinsplaats gebruikt wordt. In § 6.2.4 hebben we al een voorbeeld gezien hoe een schrijver de eerste zinsplaats zo kan invullen dat daarmee een specifiek discourse-organisatorisch effect wordt bereikt. In dat geval ging het om vooropgeplaatste comment-informatie waarmee ook een topic-verschuiving gemarkeerd werd. In deze paragraaf wil ik nog een voorbeeld van het discourse-organisatorische gebruik van de eerste zinsplaats laten zien, namelijk hoe daarmee een bepaald type tekststructuur aangegeven en voortgezet kan worden.

Het kettingpatroon is natuurlijk niet de enige tekststructuur die zo talig gemarkeerd kan worden. Vergelijk bijvoorbeeld onderstaande tekst (een fragment uit een artikel in de NRC van 15 okt 2010):

De turner Yuri van Gelder is in een steeds groter isolement geraakt sinds de bekendmaking. Eerst werd hij uit de WK-ploeg gezet. Daarna werd zijn contract opgezegd door hoofdsponsor De Lotto. Gisteren beëindigde zijn managementsbureau House of Sport ook nog eens met onmiddellijke ingang de samenwerking.

In de eerste zin (de *topiczin*), wordt op de topicpositie een nieuwe entiteit geïntroduceerd: “de turner Yuri van Gelder” (vormgegeven als een ‘*recognitional*’, een voor de lezer herkenbaar geachte turner). In de zinnen daarna, wordt de eerste

zinsplaats steeds ingevuld met tijdsbepalingen die het tijdstip 'sinds de bekendmaking' (zin 1) als uitgangspunt nemen: 'eerst', 'daarna', en 'gisteren'. Door de eerste zinsplaats van de zinnen 2 tot en met 4 zo te gebruiken, krijgt dit deel van de tekst een *lijststructuur* (of, om een meer visuele metafoor te gebruiken: een *vorkstructuur*). De samenvatting van het nieuws in de topiczin wordt in een opsomming in een aantal temporeel geordende stappen gespecificeerd.

Merk overigens op dat de topic-entiteit ('de turner Yuri van Gelder') in die vervolgzinnen nu aan het begin van het middenstuk (ANS-schema) gepresenteerd wordt. Nog steeds aan de informatie-lichte kant van de uiting, maar toch iets naar 'rechts' opgeschoven omdat het begin van de zin steeds voor tekststructureringsdoeleinden gebruikt wordt.⁴⁹

In de tekst hieronder (uit een artikel in Trouw), is opnieuw te zien hoe een auteur de eerste zinsplaats gebruikt om een lijststructuur te creëren. Deze keer is de lijst echter niet temporeel geordend, maar item-gebaseerd. De voorzetselbepalingen op de eerste zinsplaats specificeren hier de lijst van 'direct betrokken partijen' die Trouw toestemming moesten geven om zittingen voor de kinderrechter bij te wonen:

⁴⁹ Een ander interessant vormgevingsaspect dat zowel met informatiestructurering als met de organisatie van discoursestructuur te maken heeft, is de *passief*-constructie in de zinnen 2 en 3. Die wordt gebruikt om een vorm van topic-continuïteit te creëren waarin het accent ligt op datgene wat Yuri van Gelder overkomt. Zonder die passiefconstructies had de schrijver in de zinnen 2 en 3 op de 1^e zinsplaats steeds een nieuwe entiteit moeten introduceren, en was het perspectief van de tekst daardoor veel meer van-de-hak-op-de-tak gaan verspringen: van Yuri (zin 1), naar de turnbond (zin 2), en tenslotte naar de hoofdsponser (zin 3).

0. Tegen deze achtergrond kreeg Trouw van de rechtbank alle ruimte om een aantal willekeurige zittingen bij te wonen, mits de (...) direct betrokken partijen hiermee instemden.

a. Bij zaken over het onder toezicht stellen van kinderen, de jeugdbeschermingszaken, lag dit meestal moeilijk.

b. Ook bij de jeugdstrafrechter was een pottenkijker van de media zelden welkom.

c. Bij leerplichtzaken, vooral jongeren die zich wegens spijbelen voor de rechter moesten verantwoorden, was de gevoeligheid aanzienlijk minder en stond de deur doorgaans open.

Interview met kinderrechter Noor Engbers door Adri Vermaat, Trouw 7 oktober 2013.

De manier waarop de lijst gemarkeerd wordt – in het Yuri van Gelder fragment met tijdsbepalingen, in het fragment hierboven met voorzetselbepalingen waarin de relevante betrokken partijen genoemd worden –, verschilt, maar het principe blijft hetzelfde. De eerste zinsplaats – dat wil zeggen, de positie in de huidige zin die het dichtst grenst aan het eind van de vorige zin –, is niet alleen topicpositie, maar ook en bij uitstek de positie waarop discourse-organisatorische verbanden gemarkeerd worden.

6.2.5 Samenvattend: vier functies van woordvolgorde

In het Nederlands heeft *woordvolgorde* op zijn minst de volgende functies:⁵⁰

1. aanwijzing grammaticale functie (onderwerp, lijdend vw, ...),
2. aanduiding zinstype (mededelende zin, vraagzin, bijzin),
3. middel tot informatiestructurering (links/rechts-principe),

⁵⁰ Vgl. Janssen & Verhagen 2002.

4. middel voor het aangeven van coherentie-relaties tussen de opeenvolgende uitingen in een tekst.

1. Allereerst gebruiken we woordvolgorde als een aanwijzing om de grammaticale functie van constituenten te bepalen (onderwerp, lijdend voorwerp; vgl. § 5.2)

(115) a. Het Spaanse team versloeg Oranje gemakkelijk

b. Het Spaanse team versloegen de Nederlanders gemakkelijk

De default-lezing voor de (a) zin is dat "het Spaanse team" onderwerp is, alleen wanneer we er een sturende context bij verzinnen wordt een interpretatie waarbij het onderwerp niet op de 1^e zinsplaats staat plausibeler:

(115) c. Met de Portugezen had Nederland het moeilijk,

maar het Spaanse team versloeg Oranje gemakkelijk.

2. In de tweede plaats gebruiken we woordvolgorde als een aanduiding voor het zinstype en de daarmee geassocieerde communicatieve functie (zie § 9.3):

(116) a. Het Spaanse team versloeg Oranje gemakkelijk

b. Versloeg het Spaanse team Oranje gemakkelijk?

c. Maar hoe gemakkelijk versloeg Spanje Oranje!

d. Win van Spanje! (*dan redden we het nog*).

3. Ten derde, gebruiken we woordvolgorde voor de *informatiestructurering* van uitingen (§ 6.2.1 t/m 5)

(117) a. De bank ontslaat de werknemers van 50 jaar en ouder

b. De werknemers van 50 jaar en ouder worden door de bank ontslagen

4. En tenslotte, gebruiken we woordvolgorde ook om de discourse-organisatorische plaats aan te geven die de betreffende zin in de meer omvattende tekst- of

gesprekseenheid heeft (§ 6.2.6). Je zou dat de *cohesieve functie* van woordvolgorde kunnen noemen (vgl. Halliday & Hasan 1976).

6.3 ZINNEN en DEELZINNEN

Met name voor de zinnen (c-d) hieronder kun je je afvragen of we met één of meer *deelzinnen* te maken hebben:

- (1) a. *Ik houd zo van net geplukte kersen.*
 b. *Ik kwam je tegen. Jij was verlegen.*
 c. *Zeg me dat het niet zo is.*
 d. *Ik ging naar Bommel om de brug te zien.*

Hoe worden deelzinnen geïdentificeerd en van elkaar onderscheiden? Vaak zijn er geen *leestekens* om grenzen te laten zien:

- (2) a. *Ik zie de man over wie we het gisteren hadden*
 b. *Ik zie Piet, over wie we het gisteren hadden*

Syntactisch: per *deelzin* ('clause') is er één *predicaat* (en meestal één *subject*):

- (3) a. *Ik vroeg me af of ze wel wilden dat Hans zou solliciteren*
 b. *We bestelden nog een bier voordat het begon te regenen*
 c. *Ik besloot het aanbod nog eens te overwegen*

Een zin als (3a) kun je in de volgende deelzinnen opdelen:

- omvattende deelzin:

Ik vroeg me af of ze wel wilden dat Hans zou solliciteren.

subject: *ik*

predicaat: *vroeg me af of ze wel wilden dat Hans zou solliciteren*

- meest omvattende deelzin daarbinnen:

of ze wel wilden dat Hans zou solliciteren

subject: ze

predicaat: *wel wilden dat Hans zou solliciteren*

- deelzin daarbinnen:

dat Hans zou solliciteren

subject: Hans

predicaat: *zou solliciteren*

Dus de structuur van (3a) is:

[Ik vroeg me af [of ze wel wilden [dat Hans zou solliciteren]]]

(3b) kun je in de volgende deelzinnen opdelen:

- omvattende deelzin:

We bestelden nog een bier voordat het begon te regenen

subject: we

predicaat: *bestelden nog een bier voordat het begon te regenen*

- deelzin daarbinnen:

voordat het begon te regenen

subject: het

predicaat: *begon te regenen*

Dus de structuur is:

[We bestelden nog een bier [voordat het begon te regenen]]

Derde voorbeeld (3c): [*Ik besloot [het aanbod nog eens te overwegen]]*

Kortom: Zinnen zijn *reeksen van één of meerdere deelzinnen*.

De deelzin ('*clause*') als syntactische eenheid bestaat uit een predicaat en (meestal) een subject. Deelzinnen kunnen *onafhankelijk* zijn, of *afhankelijk*.

- ✓ *Onafhankelijke zinnen* kunnen in hun eentje staan: *hoofdzinnen*
- ✓ *Afhankelijke zinnen* staan nooit in hun eentje, ze zijn altijd onderdeel van een *groter geheel*:

(*gewone*) *bijzinnen*

- (4)
- a. *Ik verwacht [dat je me helpt]*
 - b. *We waren er [voordat er überhaupt iets gebeurde]*
 - c. *Ik probeer [(om) hem over te halen]*
 - d. *Ik verwacht [er tegen negen uur te zijn]*
 - e. *[Piet te zien] is het mooiste [wat je kan gebeuren]*

betrekkelijke *bijzinnen* ('*relatiefzinnen*')

- (5)
- a. *de man [die Piet zag]*
 - b. *de man, [die een oude vriend van mij is]*
 - c. *alles [wat je maar wilt] (kun je me vragen)*
 - d. *de man [met wiens zus Piet een relatie heeft]*
 - e. *iemand [om van te dromen]*

Finietheid

Afhankelijke deelzinnen kunnen *finiet* (met een vervoegd werkwoord: persoonsvorm) of *infiniet* zijn. Finiete deelzinnen hebben twee kenmerken

- er is *congruentie* tussen persoonsvorm en subject (wat betreft getal en persoon)

- de persoonsvorm drukt een bepaalde *tijd* uit. De persoonsvorm kan een *lexicaal* werkwoord zijn (het hoofdwerkwoord), of een hulpwerkwoord (zie hoofdstuk 2).

6.3.1 HOOFDZINNEN en BIJZINNEN

Bijzinnen zijn *deelzinnen die in andere deelzinnen zitten*

- (6) a. *Max beweerde dat de aarde een schijf is*
 b. *We probeerden de top te bereiken*

Hoofdzinnen zijn *geen onderdeel van een ander deelzin*, ze kunnen een bijzin bevatten maar dat hoeft niet.

Voorbeeld 1: één hoofdzin en twee bijzinnen:

- (7) *Ik weet niet of hij verwacht dat het gaat lukken*

Voorbeeld 2: één hoofd- en twee bijzinnen

- (8) *Dat de aarde geen schijf is, is een geruststellende gedachte, omdat je er anders vanaf zou kunnen vallen*

Er zijn verschillen tussen hoofd- en bijzinnen die je ook als test kunt gebruiken:

- in bijzinnen staat de *persoonsvorm achteraan*

(9) a. *(ik zie) dat Jan het boek leest*
 b. **Jan het boek leest*
 c. ** (ik zie) dat Jan leest het boek*

In eenvoudige hoofdzinnen staat de persoonsvorm overigens ook soms achteraan, maar dan kan er geen materiaal tussen subject en persoonsvorm ingevoegd worden:

- (10) a. *Max glimlacht*
 b. **Max fijntjes glimlacht* (als hoofdzin)

c. (*ik zie*) *dat Max fijntjes glimlacht*

- het is alleen in bijzinnen mogelijk dat alle werkwoorden *infiniet* zijn:

(11) a. *Jan is van plan om Piet de tuin te helpen opruimen*

b. **Jan Piet de tuin (te) helpen opruimen*

- **onderschikkende voegwoorden** (dat, of, omdat, als, hoewel, zodat, nadat, voordat, sinds, mits) leiden bijzinnen in:

(12) a. *Ik denk dat we het maar moeten proberen*

b. **dat/of Jan leest een boek*

- in bijzinnen kan de persoonsvorm *nooit vóór het subject* komen:

(13) a. *De kránt leest Jan*

b. *Leest Jan een boek?*

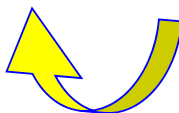
c. **Ik vraag me af of leest Jan wel eens een boek*

EXCURS betrekkelijke bijzinnen

Betrekkelijke bijzinnen vormen een bijzondere klasse van bijzinnen:

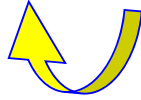
- ze zijn *adjuncten* van zelfstandige naamwoorden, die dus hun hoofden zijn.
- ze worden ingeleid door een *betrekkelijk voornaamwoord* ('*relatiefpronomen*') zoals *die, dat, waar, (van) wie*.
- ze bevatten een *open positie* (gat: 'gap') dat naar het betrekkelijke voornaamwoord en dus ook naar het hoofd verwijst (vgl. hoofdstuk 4).

Voorbeeld 1: *de man* [die ik zag]
 de man die [ik ____ zag]

De bijzin in voorbeeld 1 heeft een 'gat' voor het object. Het gaat erom wat de spreker ziet: *de man die ik zag* → de spreker ziet de man.

Voorbeeld 2: *de man* [die mij zag]
 de man die [____ mij zag]

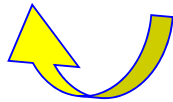

De bijzin heeft een 'gat' voor het subject: de man ziet de 'ik'.

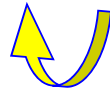
Als een betrekkelijke bijzin maar één naamwoordgroep heeft, kan deze groep onderwerp *of* voorwerp zijn, en dat is ook de reden waarom (14) ambigue is:

(14) *de man die Piet zag*

lezing 1: Piet zag iemand
 de man die [Piet ____ zag]

lezing 2: Piet werd gezien
 de man die [____ Piet zag]

NB Met name in schrijftaal is het belangrijk om met interpunctie aan te geven of een betrekkelijke bijzin *beperkend* ('*restrictief*') is, of *uitbreidend* ('*non-restrictief*')

- beperkende relatiefzinnen hebben een referentieel beperkende functie (15a), en dan staat er nooit een komma tussen hoofd en adjunct
- uitbreidende relatiefzinnen fungeren als een toelichting die ook weggelaten had kunnen worden (15b). Hier is de komma tussen hoofd en adjunct verplicht:

(15) a. *de man die daar staat, is een oude vriend van mij*
 b. *de man, die een oude vriend van mij is, staat daar*

6.3.2 NEVEN- en ONDERSCHIKKING

Er zijn twee manieren om zinnen *samen te voegen*:

✓ **nevenschikking (coördinatie)**: deelzinnen staan naast elkaar en worden aan elkaar gekoppeld met een nevenschikkend voegwoord (en, of, maar, want):

- (16) a. *Doe wel en zie niet om*
b. *Het regent of het regent niet*

✓ **onderschikking (subordinatie)**: deelzinnen zitten in elkaar:

- (17) a. *Ik vraag me af of er nog iets gaat gebeuren*
b. *Ik wil proberen het examen meteen de eerste keer te halen*
c. *Jan kan nog meedoen als hij op tijd is vertrokken*

Zowel hoofd- als bijzinnen kunnen (nevenschikkend) worden gecoördineerd:

- (18) a. *Hans is wakker en Maria slaapt*
b. *Max beweert dat de aarde een schijf is en dat de zon om de aarde draait*

Onafhankelijke deelzinnen blijven in geval van coördinatie *onafhankelijk*.

voorop- versus achteraanplaatsing van bijzinnen

Vooropgeplaatste bijzinnen -- vooral het type bijzinnen dat met een onderschikkend voegwoord begint (*terwijl, als, omdat, hoewel, ...*) – worden ook wel *bijwoordelijke bijzin* genoemd ('*adverbial clause*'). Door middel van die vooropplaatsing leveren ze achtergrond-informatie en vormen dan een soort kader voor de interpretatie van de daaropvolgende hoofdzin. Deze volgorde komt verhoudingsgewijs vaak voor in bepaalde geschreven genres.

Bijwoordelijke bijzinnen die op de hoofdzin volgen leveren vaak nieuwe informatie, dat wil zeggen, informatie waarmee de recipiënt (luisteraar, lezer) minder vertrouwd is. Omdat uitingen qua *informatiestructuur* vaak verdeeld zijn in een deel aan het zinsbegin waarin informatie geleverd wordt waarmee de recipiënt al bekend is (het '*topic*' van de zin), vullen deze bijzinnen dan juist de positie van het '*comment*' van de uiting, dat wil zeggen het deel tegen het eind van de zin waarin juist de belangrijkste, communicatief meest saillante informatie geleverd wordt (zie het eind van dit hoofdstuk). Voor bijwoordelijke bijzinnen is deze volgorde waarschijnlijk de meest voorkomende gebruikswijze (vgl. Chafe 1984).

De opdeling in hoofd- en bijzin is overigens niet altijd even vanzelfsprekend. Met name bij rompzinconstructies met *ik denk dat ...* of *ze zei dat ...* – waar de ingebedde zin syntactisch als object van 'ik denk', respectievelijk 'ik zei' fungeert –, gaat het semantisch en pragmatisch primair om datgene wat in de ingebedde zin wordt meegedeeld, en fungeren de rompzinconstructies bijna als een soort fragmenten waarmee de spreker de context en/of het kader van een citaat of van een gedachte aangeeft.⁵¹

⁵¹ Vgl. Thompson 2002. "Object complements" and conversation. Towards a realistic account" In: *Studies in Language*, Vol. 26/1, 2002. p.125-164

2.4 CONSTITUENTENVOLGORDE

Er zijn *drie volgordes* in het Nederlands:

- *bijzin* (gewoon of relatief): persoonsvorm *aan het eind*
- (19) a. *(dat) Marijke thee dronk*
 b. *(ik vroeg haar) of ze misschien wist wie thee dronk*
- *ja/nee-vraagzin* ('y/n-interrogative') persoonsvorm *aan het begin* (*inversie* van het subject en het finiete werkwoord):
- (20) a. *Dronk Marijke thee?*
 b. *Wil je thee?*
- *hoofdzin of w-vraag*: persoonsvorm op de *tweede plaats*
- (21) a. *Marijke dronk thee*
 b. *Thee dronk Marijke*
 c. *Wie dronk thee?*
 d. *Waar dronk Marijke thee?*

Vanwege de volgorde in de hoofdzin worden talen zoals het Nederlands en het Duits die de persoonsvorm op de *tweede plaats* hebben, **V2** of '*verb-second*' genoemd.

Algemener: De veel striktere constituentenvolgorde in het Engels wordt wel getypeerd als een '*SVO-volgorde*' (Subject - Verb - Object):

- *I love you*
- *John likes candies*

De meeste talen hebben als basisvolgorde SVO of SOV, zo'n 80 à 90 % van de talen van de wereld. Z'n 9 tot 12 % heeft VSO (→ VOS 3%)

Omdat de SVO-volgorde -- met *verb-second* ('V2') -- in het Nederlands beperkt voorkomt (namelijk alleen bij finiete werkwoorden in onafhankelijke declaratieve zinnen), en omdat het werkwoord verder eigenlijk altijd achter het object komt, zowel bij alle *niet-finiete werkwoorden* (deelwoorden en infinitief):

Teun heeft thee gedronken

Teun wil thee drinken

als bij finiete werkwoorden in bijzinnen:

(ik zag) dat Teun thee dronk

zou je het Nederlands misschien het best kunnen beschouwen als een taal met een OV-volgorde: **Object - Verb** (*OV - volgorde*). Sybesma (2002: 152) stelt het nog iets genuanceerder: het Nederlands is een OV-taal met *verb-second* eigenschappen. Zwart (2011: 6) karakteriseert het Nederlands als een SO – dat wil zeggen, de ongemarkeerde volgorde is dat het subject voorafgaat aan het object –, waarbij V afhankelijk van het zinstype in alle drie mogelijke posities kan voorkomen: SOV in bijzinnen, SVO in declaratieve hoofdzinnen, en VSO in bijvoorbeeld ja/nee-vraagzinnen.

TAALKUNDE voor CIW

DEEL III: MORFOLOGIE: DE STRUCTUUR VAN WOORDEN

hfst 2-6:	syntaxis
hfst.7:	MORFOLOGIE
week 8-10:	semantiek

HOOFDSTUK 7: MORFOLOGIE

7.1	morfeem, allomorf	214
7.2	de bouw van woorden	218
7.2.1	derivatie en inflectie	224
7.3	samenstellingen	229
7.3.1	andere typen van woordvorming	233

In het deel over woordsoorten (hfst. 2) hebben we gezien dat het Nederlands *gesloten* en *open woordklassen* heeft (corresponderend met het onderscheid tussen *inhouds-* en *functie-*woorden). Voornaamwoorden, hulpwerkwoorden, voegwoorden, tussenwerpsels, voorzetsels en lidwoorden zijn gesloten woordklassen. Deze klassen hebben niet alleen steeds een beperkt aantal leden, maar ook de vormvariatie is beperkt (geen of inflectie). Deze woordsoorten dienen vooral om relaties tussen inhoudswoorden aan te geven zodat we er uitspraken over de wereld van kunnen maken en er communicatieve handelingen mee kunnen doen.

De inhoudswoorden zijn *open woordklassen* (werkwoorden, bijvoeglijke en zelfstandige naamwoorden en van bijvoeglijke naamwoorden afgeleide bijwoorden). Dit zijn de woordsoorten waarin we de inhoudelijke concepten van onze wereld vormgeven. En omdat die werelden in principe oneindig veel concepten en relaties

daartussen bevatten, voortdurend veranderen en afhankelijk van kennisstand en kennisinteresse ook steeds anders gekend worden, zijn dit woordsoorten die een steeds veranderend assortiment hebben. Afhankelijk van de communicatieve behoeften komen daar steeds woorden bij en raken andere in onbruik. De flexibiliteit en uitbreidbaarheid van de klassen van inhoudswoorden corresponderen met de ontwikkeling van de cultuur van de betreffende taalgemeenschappen. Wanneer in een cultuur nieuwe zaken, werkwijzes of concepten ontwikkeld worden, krijgt dat vorm in nieuwe woorden en/of relaties tussen woorden. Bijvoorbeeld door (samen met het idee of het ding) woorden te lenen uit een andere taal (*computer, email, sateliet*), door betekenissen uit een bestaand domein over te dragen naar een domein waarin nieuwe begrippen nodig zijn (*stroom, blad*), of door met eigen middelen nieuwe woorden te vormen (*beeldscherm, fietsbrug, BTW, AOW*).

Zowel om betekenisaspecten aan te duiden die in grammaticale categorieën gecodeerd zijn (zoals getal, geslacht, tijd), als om nieuwe woorden te vormen, beschikken talen over een aantal regelmatige woordbewerkings- en woordvormingsprocedures. De beschrijving van de principes achter de ontwikkeling van de woordenschat en van de manieren waarop grammaticaal gecodeerde informatie uitgedrukt wordt in de vervoeging en verbuiging van woorden, zijn het onderwerp van dit hoofdstuk over morfologie.

7.1 MORFEEM en ALLOMORFEN

De *morfologie* ('vormleer') is een deeldiscipline van de taalwetenschap die zich richt op de *kleinste onderdelen* van woorden die *betekenis* hebben of een *grammaticale functie* vervullen:

- de betekenis van een woord is soms heel concreet en aanwijsbaar: *brood, drink, rood*
- maar soms ingewikkelder (bijvoorbeeld wat is de betekenis van *-loos* in *vreugdeloos*, of van *ont-* in *ontdoen*), en soms ook best abstract (bijvoorbeeld wat betekent de *-en* in infinitieven zoals *gooi-en* of *krijg-en?*).

Morfologie gaat dus over een vormgevingslaag in taal die net onder het niveau ligt waar de syntaxis zich op richt. Syntaxis gaat over *hele* woorden en woordgroepen, maar we hebben al gezien dat morfologische verschijnselen in de syntaxis een grote rol spelen.

Terminologie: *morfologie* betekent wetenschap van de vorm (van Oudgrieks: *morphe* .= vorm). De term werd eerst in de natuurwetenschappen gebruikt (biologie, geologie), en werd later door de taalkunde overgenomen. De morfologie richt zich op de vorm van woorden en probeert te bepalen *wat voor* soorten elementen daarbij *hoe* een rol spelen. Bijvoorbeeld, in de woorden hieronder kun je steeds meerdere elementen identificeren met betekenis of met een grammaticale functie:

schrijvers, praatten, straatarm, zwom, onflexibel, rolstoelbusjes, kennismaking, biografische, lachend, milieubewustzijn, strafschoppen

We noemen zulke kleinste betekenisdragende eenheid een *morfeem*. Een morfeem kan een zelfstandig voorkomend woord zijn ('boek', 'loop'), maar ook elementen die

niet zelfstandig voorkomen en bijvoorbeeld alleen een grammaticale betekenis (voorbeeld: de uitgang *-e* bij bijvoeglijke naamwoorden), of een niet zelfstandige lexicale betekenis hebben (voorbeeld: de uitgang ‘*-ster*’ waarmee afleidingen gevormd worden zoals ‘werk-ster’, ‘serveer-ster’, of ‘kap-ster’). Soms zijn er voor een morfeem verschillende vormen met dezelfde (grammaticale) betekenis:

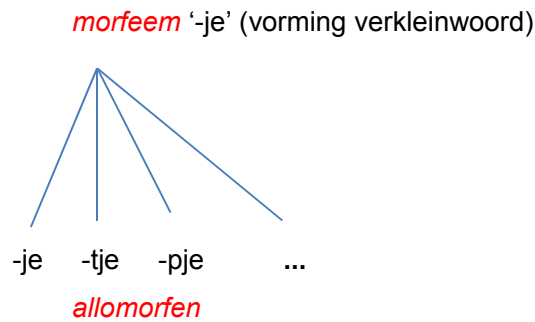
- meervoud: *danser-s*, *hoofd-en*, *colleg-ae*
- verleden tijd: *lach-t-en*, *speel-d-en*, *loop/liep*, ...

Zulke verschillende vormen van hetzelfde morfeem heten *allomorfen*. In het rijtje woorden hieronder bijvoorbeeld, zijn “-je”, “-tje”, “-etje”, “-pje” en “-kje” allemaal allomorfen van het morfeem “-je” waarmee we verkleinwoorden maken:

- huis+**je**
- boon+**tje**
- man(n)+**etje**
- boom+**pje**
- koning+**kje**

Doordat de stam waar het morfeem voor verkleining (de *diminutief*) aangehecht wordt, uiteenlopende fonologische condities creëert, hebben we in bepaalde omgevingen een steunklank nodig. Na de /s/ van ‘huis’ niet, maar bijvoorbeeld wel na de /m/ van ‘boom’: “-je” wordt daar gerealiseerd als “-pje”. Sprekers van het Nederlands komt het beter uit om daar zo’n tussenklank te gebruiken. In andere omgevingen komt een andere steunklank beter uit (/t/ na /n/, /k/ na /ng/, etcetera).

Bij een *allomorf* gaat het dus om de concreet gerealiseerde vorm van een morfeem; bij het *morfeem* gaat het om de *abstracte* eenheid die op één of meerdere manieren gerealiseerd kan worden. In schema:

Een *morfeem* is dus niet hetzelfde als een *lettergreep*. Het woord ‘morgen’ bijvoorbeeld heeft 2 lettergrepen maar slechts één morfeem. Het meervoud *morgens* heeft nog steeds maar 2 lettergrepen, maar nu onderscheiden we 2 morfemen.

Niet-zelfstandige morfemen spelen een rol bij

1. de *verbuiging* en *vervoeging* van woorden voor het signaleren van grammaticale categorieën (zoals getal, persoon, vergelijking)
2. de *vorming* van nieuwe woorden

Bij morfemen met een grammaticale functie gaat het niet alleen om voor- en achtervoegsels (zoals de meervouds –s bij zelfstandige naamwoorden, of de verleden tijdsuitgang –te/-de bij werkwoorden), maar kan het ook om klankwisselingen gaan zoals in:

- *denk-t* / *dach-t* (klankwisseling, heet ook wel ‘Ablaut’)
- *stad* / *sted-en*
- *dak* (korte klinker) / *dak-en* (lange klinker)

Soms zijn meerdere grammaticale categorieën in een morfeem versmolten op een manier die niet meer echt doorzichtig is. Zo’n bastaard wordt een *portmanteau*-morfeem genoemd (‘koffer’-morfeem). *Bijvoorbeeld*:

- het achtervoegsel *-t* in *denk-t*, *zing-t*: zowel voor 2e/3e persoon, als voor enkelvoud

- vroeg: vragen én verleden tijd

Woorden die in hun geheel uit een *vreemde taal* ontleend zijn, worden als één morfeem gezien en niet met het morfologische gereedschap uit de oorspronkelijke taal geanalyseerd. Bijvoorbeeld: *flexibel, chantage*

7.2 DE BOUW VAN WOORDEN

Ongelede woorden bestaan uit één morfeem, *gelede woorden* uit meerdere morfemen:

- *ongeleed*: *huis, mens, chantage, morgen, slordig*
- *geleed*: *tafel-poot, onaardig, blauwtje, voel-de, ge-voel-d*

ONDERSCHEID 1: *vrije* en *gebonden* morfemen

- *vrije morfemen* kunnen in hun eentje voorkomen (als zelfstandig woord)
- *gebonden morfemen* nooit (alleen samen met een of meer vrije morfemen)

Voorbeelden:

vrij: *schimmel-kaas, zang, uit*

gebonden: *on-beleefd, ge-doe, ont-bre(e)k-en*

ONDERSCHEID 2: *stam* en *affixen*

Als je een woord van zijn affixen 'stript' en de rest zo nodig in morfemen splitst, blijft de *stam* blijft over, bijvoorbeeld:

- ver-koop-er, dans-er, rol-stoel-en, dans-t-en

De stam is *vrij*, terwijl een *affix* ('toevoegsel') gebonden is. Het wordt aan een woord (geleed of ongeleed) toegevoegd:

- **ge**-knoei, **be**-planten; dans-**er**, **ver**-kop-**er**

De *betekenis van affixen* is afhankelijk van de betekenis van de *stam*. Met het affix –*er* in 'danser' of 'verkoper' wordt bijvoorbeeld van een werkwoordsstam een concept gemaakt van een (mannelijke) persoon die de activiteit verricht die het werkwoord beschrijft:

- een dans-*er* is een man die danst,
een verko(o)p-*er* is een man die verkoopt, etc.

NB Wanneer het affix –*aar* na een werkwoordsstam gebruikt wordt, fungeert het als een allomorf van –*er*: handel-*aar*, teken-*aar*, verover-*aar*, winn-*aar*.

Affixen worden op basis van de positie waar het morfeem aangehecht wordt, ingedeeld in:

- **prefixen** (voorvoegsels): **ver**-kop-**er**, **contra**-indicatie
- **suffixen** (achtervoegsels): ver-kop-**er**, achter-voeg-**sel**

Het Nederlands heeft ook een paar affixen die een combinatie van een voor- en een achtervoegsel zijn:

- **circumfixen** (combinatie voor- en achtervoegsel):
- in voltooid deelwoorden zoals **ge**-dans-**t**, **ge**-kam-**d**
- of bij de vorming van adjectieven zoals **ge**-spier-**d**, **ge**-laars-**d**

ONDERSCHEID 3: *lexicale* en *functionele* affixen

Affixen kunnen ook ingedeeld worden naar betekenis en functie:

- ***lexicale affixen***
- ***functionele affixen***

Lexicale affixen

Het affix heeft in principe een herkenbare betekenis en wordt gebruikt om nieuwe woorden te vormen, bijvoorbeeld:

(a) *-aar* , *-achtig*, *-baar*

→ *huichelaar* en *huichelachtig* zijn andere woorden dan *huichelen*,
de combinatie stam *huichel-* en suffix resulteert in een nieuw woord.

(b) *ge-*, *aarts-*, *on-* (*ge-knoei*, *aarts-lui*, *on-voltooid*)

Met een lexicaal affix leid je een nieuw woord af van een al bestaand woord. Het kan daarbij om een prefix gaan (a), of om een suffix (b). Zulke *afleidingen* zijn een combinatie van een *vrij* morfeem met een *gebonden* morfeem. Het nieuwe woord wordt van een stam 'afgeleid' door het te combineren met het gebonden morfeem. Dit woordvormingsproces heet *derivatie* ('afleiding'). Afgeleide woorden die via derivatie gevormd zijn, krijgen een aparte vermelding in het woordenboek (het zijn afzonderlijke 'lexemen').

Afleidingen zijn over het algemeen *morfologisch transparant*. Een geled woord is morfologisch transparant als de betekenis van het geheel afgeleid kan worden uit de delen. Bijvoorbeeld *on-breek-baar*: 'niet gebroken kunnende worden':

- *X-baar*: iets wat men kan X-en.
- *breek-baar*: iets wat men kan breken
- *on-X*: het tegendeel van X
- *on-[X-baar]*: het tegendeel van iets wat men kan X-en.
- *on-[breekbaar]*: het tegendeel van iets wat men kan breken = iets wat niet gebroken kan worden.

Andere voorbeelden van in principe transparante afleidingen:

- *boerin, gravin, vorstin, zigeunerin, vriendin*
- *bedelaar, handelaar, tekenaar, twijfelaar*
- *politicus, statisticus, musicus*
- *deksel, vulsel, voedsel*

Het tegendeel van morfologisch *transparant* is *morfologisch opaak* ('*opaque*': ondoorschijnend). Bijvoorbeeld: *uitvinden, uitje, voetbal, ...* Je moet nogal een kronkelredenering maken om bijvoorbeeld voor de combinatie 'uit' + 'vinden' op een aannemelijke manier de betekenis van 'uitvinden' te doorzien.

Functionele affixen

Een *functioneel affix* geeft één of meer grammaticale categorieën aan binnen het 'paradigma' van een lexeem. Een woord wordt daarmee vervoegd of verbogen, - dit proces noemen we *inflectie* (letterlijk 'verbuiging', maar bij werkwoorden noemen we dit proces 'vervoeging').

Bijvoorbeeld: met de affixen *-t/d, ge- ... -t/d, -end* (*danst, gedanst* en *dansend*) maak je verschillende vormen van het woord *dansen*, net zoals de vorm die met het affix *-s* van *toren* gevormd worden (*torens*), bij het woord *toren* hoort.

Bij *inflectie* ga je niet buiten de grenzen van één woord. De lexicale betekenis van het woord wordt niet veranderd (in het rijtje "*danst, gedanst, dansend*" blijft het om de activiteit 'dansen' gaan), maar de vorm van het woord wordt veranderd in verband met de codering van een grammaticale categorie zoals getal, persoon, tijd, e.d.

Op grond van de onderscheidingen 1 t/m 3 (vrije / gebonden morfemen; stam / affix; lexicale / functionele affixen) kunnen we de componenten van gelede woorden (dat

wil zeggen, woorden die uit meerdere morfemen bestaan) specifiek benoemen. De voorbeelden hieronder illustreren dat:

voorbeeld 1: het woord struikrovers bestaat uit vier morfemen

- het vrije morfeem *struik*: stam
- het vrije morfeem *roof / roov* (allomorfen): stam
- het gebonden morfeem *-er* : lexicaal suffix
- het gebonden morfeem *-s*: functioneel suffix

→ struik-ro(o)v-er-s

voorbeeld 2: onverstoorbare

- het gebonden morfeem *on-*: lexicaal prefix
- het gebonden morfeem *ver-*: lexicaal prefix
- het vrije morfeem *stoor* : stam
- het gebonden morfeem *-baar*: lexicaal suffix
- het gebonden morfeem *-e*: functioneel suffix

→ on-ver-stoor-ba(a)r-e

voorbeeld 3: ontduikende

- *ont-*: lexicaal prefix, gebonden
- *duik*: stam, vrij
- *-end*: functioneel suffix (tegenwoordig deelwoord van *duik-en*)
- *-e*: functioneel suffix (in verband met gebruik als bijvoeglijk naamwoord)

voorbeeld 4: kerstbomen

- *kerst*: stam, vrij
- *bo(o)m*: stam, vrij
- *-en*: functioneel suffix (meervoud zelfstandig naamwoord)

voorbeeld 5: kunststoffen (kerstbomen)

- *kunst*: stam, vrij
- *stof*: stam, vrij
- *-en*: lexicaal suffix ('van materiaal X gemaakt')

Nieuwe woorden die door middel van afleiding gevormd zijn, kunnen een aparte vermelding in het woordenboek krijgen. Woorden waarvan de vorm door inflectie veranderd is, krijgen geen aparte vermelding. De verschillende vormen die door vervoeging of verbuiging ontstaan, horen tot het *paradigma* van dat woord. In plaats van "woord" gebruiken taalkundigen ook wel de term *lexeem*:

- een *lexicale* eenheid, een van de elementen van de woordenschat
- *informeel*: wat in een woordenboek opgenomen is
- *formeel*: verzameling van woordvormen die allemaal bij hetzelfde woord horen
- lexemen zijn abstracte eenheden, die niet direct zicht- of hoorbaar hoeven zijn
- ze worden door een van hun vormen *gerealiseerd*

- de verschillende woordvormen samen vormen een **paradigma** (de rijtjes die je in grammatica's ziet)

In het woordenboek wordt één van de vormen van het lexeem als **citaatvorm** gebruikt, voor werkwoorden is dat bij ons bijvoorbeeld de infinitief (bijvoorbeeld *zingen*), maar voor bijvoorbeeld het Latijn de 1e persoon enkelvoud presens actief (bijvoorbeeld: *canto* 'ik zing'). In de rijtjes hieronder horen de vormen onder (a) tot hetzelfde paradigma, het rijtje in (b) bestaat uit verschillende woorden (lexemen):

(a) *dans, dansen, danst, dansend, dansende, danste, dansten, gedanst*

(b) *breken, breking, breker, breekbaar*

7.2.1 DERIVATIE en INFLECTIE

Derivatie betreft de afleiding van nieuwe woorden met lexicale affixen op basis van een al bestaand woord. Bij **inflectie** gaat het om **verbuiging** of **vervoeging** van vormen binnen het paradigma van één en hetzelfde woord. Flectie resulteert niet in een ander lexeem, maar heeft te maken met de codering van grammaticale categorieën.

Derivatie verandert vaak de woordsoort:

- *tijd* N → *tijdloos* A
- *schoon* A → *schoonheid* N
- *bre(e)k* V → *breekbaar* A
- *dans* V → *danser* N
- *slaaf* N → *verslaaf* V
- *bleek* A → *verbleek* V

Maar niet altijd:

- *moeder* N → *moederschap* N
- *grijp* V → *begrijp* V

- *ben, bent, is, wees, geweest, was, waren*: allemaal V

Bepaalde *non-finiëte* vormen van de werkwoorden kunnen wel als een andere woordsoort gebruikt worden. Infinitieven kunnen genominaliseerd worden (a), en tegenwoordige en voltooide deelwoorden kunnen bijvoeglijk gebruikt worden (b):

- a) *het vrolijke zingen van Sinterklaasliedjes*: V → N
(‘nominalisering’ van het werkwoord)
- b) *dansende mensen, een erg geslaagde film*: V → A

In het Nederlands gaat *inflectie* meestal met suffixen. Het *circumfix* voor het voltooid deelwoord is een uitzondering. Bij *derivatie* worden zowel *prefixen* als *suffixen* gebruikt. Circumfixen zijn hier net als bij inflectie eerder uitzondering:

- prefixen: *on-, wan-, aarts-, ont-, ver-, be-, her-, oud-, oer-, door-, ...*
- suffixen: *-er, -eer, -ig, -erik, -je, -dom, -schap, -baar, -zaam, ...*
- circumfix: *ge- +substantief+ -d* (gespierd, gelaarsd, (on)gemanierd)

Terwijl derivatie nooit verplicht is, drukt inflectie daarentegen een verplichte *grammaticale categorie* uit (vgl. hoofdstuk 2). Bijvoorbeeld:

- zelfstandige naamwoorden moeten enkelvoud of meervoud zijn (vgl. § 2.2)
- finiete werkwoorden moeten tegenwoordige of verleden tijd aangeven (§ 2.7)

Derivatie-affixen zitten dicht bij de stam dan *inflectie-affixen*:

- *boek-je-s, schrijv-er-s, zin-loz-e*

Het aantal inflectie-affixen per woordvorm is in het Nederlands beperkt (tot 2), er is (in principe) geen grens voor het aantal derivatie-affixen:

- *praat-t-en, dans-end-e*
- *on-ver-stoor-baar-heid, be-middel-aar-ster*

Het Nederlands heeft niet erg veel morfologie (meer). Structuur- en betekenisrelaties worden meestal met zelfstandige woorden uitgedrukt. We gebruiken voorzetsels in plaats van naamvallen (*iets aan iemand geven*), maar in het Duits bijvoorbeeld wordt dezelfde relatie met een naamval aangegeven (*jemandem etwas geben*). En we gebruiken hulpwerkwoorden in plaats van vervoeging (*ik ben gekomen, ik word geprezen*), terwijl het Latijn daar vervoeging heeft:

- *veni* ('ik ben gekomen'), *laudor* ('ik word geprezen')

Er zijn talen die de morfologie veel meer exploiteren, - bijvoorbeeld het Turks:

öldü 'hij/zij/het ging dood'

-*dü* is de uitgang voor 3e persoon enkelvoud, verleden tijd

Tussen deze morfemen kan een beperkt aantal gebonden -- lexicale én functionele -- morfemen ingevoegd worden, zoals:

öl-dür-ül-e-mi-yecek-ti ('-ti' is het allomorf van '-dü')

'he would be unable to be killed' ('hij-is-onvermoordbaar' → ~onkwetsbaar)

Avrupa-ı- laş- tır- a- ma- dik- lar- im- iz- dan- mış- sin- iz
Europa-achtig worden CAUS kunnen NEG NOM PL 1PS PL ABL Indef. IMPF 2PS PL
'jullie lijken bij degenen te horen die wij niet Europees kunnen maken'

De manier waarop een taal gebruik maakt van gebonden morfemen vormt in de vergelijkende taalwetenschap een basis om talen te vergelijken.⁵² Talen als het Nederlands en het Engels (maar ook Russisch of klassiek Latijn) worden wel *inflectie-*talen (*fusion / flectional languages*) genoemd. Kenmerkend daarvoor is dat affixen

⁵² Een andere basis voor taalvergelijking is de favoriete volgorde van subject, object en werkwoord (SOV, SVO, ...). Vergelijk hoofdstuk 6.

waarmee grammaticale categorieën gecodeerd worden, meerdere functies combineren. In het Nederlands, codeert de -t uitgang van het werkwoord bijvoorbeeld voor tegenwoordige tijd, enkelvoud en 3^e persoon. Het is onmogelijk om voor een van die functies een apart vorm-element aan te wijzen.

Dat kan wel in *agglunitatieve* talen zoals het Turks, Japans of Hongaars. Vergelijk een deel van de verbuiging van het Turkse substantief voor het woord 'man':

	<i>enkelvoud</i>	<i>meervoud</i>
<i>nominatief</i>	adam	adam-lar
<i>accusatief</i>	adam-i	adam-lar-i
<i>genitief</i>	adam-in	adam-lar-in
<i>datief</i>	adam-a	adam-lar-a
<i>locatief</i>	adam-da	adam-lar-da
(...)	(...)	(...)

In een agglutinatieve taal, heeft elk morfeem (idealiter) een aanwijsbare, aparte functie. Vergelijk het voorbeeld hieronder uit het Japans (Shibatani 1990: 307, geciteerd in Tanaka RoLSI 33/1, 2000:12):

ika-se-rare-taku-na-i

go-causative-passive-desiderative-negative-present

"do not want to be made to go"

Na de werkwoordstam worden hier meerdere suffixen toegevoegd die grammaticale functies coderen die in talen als het Nederlands gewoonlijk met hulpwerkwoorden worden uitgedrukt (causatief: *laten, doen*; passief; modaliteit, aspect), en daar meestal ook voorafgaan aan het hoofdwerkwoord.

Er zijn ook talen waarin alle woorden invariabel zijn. Die hebben dus geen flectie, en er is dan een één-op-één relatie tussen woorden en morfemen. Een voorbeeld daarvan is het Vietnamees, vergelijk:

Khi tôi đến nhà bạn tôi, chúng tôi bắt đầu làm bài
 wanneer ik komen huis vriend ik, MEERVOUD ik pakken hoofd les
toen ik bij mijn vriend's huis kwam, begonnen we met de les

Deze soorten talen worden *isolerende* talen genoemd (andere voorbeelden: Mandarijn-Chinees, en vele andere Zuidoost-Aziatische talen).

Tenslotte zijn er -- vanuit een primair morfologisch perspectief -- ook nog (*poly-*) *synthetische* talen, waarin zowel gebonden morfemen (affixen) als zelfstandige naamwoorden en bijwoorden in een soort werkwoordsstam geïncorporeerd worden. Dit resulteert in complexe woord-expressies. Voorbeelden zijn Inuit-talen (Eskimo-talen) en sommige Amerikaanse Indianentalen.⁵³

7.3 SAMENSTELLINGEN

Derivatie (afleiding) is woordvorming met lexicale affixen. *Samenstellingen* ('*compounds*') ontstaan via een ander procedee, namelijk door vrije morfemen met elkaar te combineren. Samenstellingen zijn combinaties van vrije morfemen:

- *ochtend-mens, straf-schop, bijeen-komen, donker-blond*

Dit proces kan herhaald worden, wat een specifieke binnenstructuur van woorden oplevert:

⁵³ Vergelijk B. Comrie 1989. *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and morphology*. Oxford: Blackwell

- [[achter + deur] + sleutel]
- [[[week + blad] + redactie] + lid]
- [[[[schoon + maak] + bedrijf] + medewerkers] + vergadering]

Het laatste element bepaalt meestal de betekenis van het geheel, en om wat voor woordsoort het daarbij gaat (dat wil zeggen, het fungeert als 'hoofd'):

- *de grasmus*: een soort mus, niet een soort gras
- *schoonmaken* is V: *schoon* is A (adjectief) maar *maken* is V (werkwoord)
→ de samenstelling duidt een soort activiteit aan, en niet een eigenschap

Samenstellingen benoemen vaak een subcategorie van de soort dingen die in het hoofd benoemd wordt (een 'gras-mus' is een subcategorie van de soort *mus*). Het hoofd van de samenstelling wordt ook wel het *determinatum* genoemd ('datgene dat nader gedetermineerd moet worden'), het modifierende element noemen we het *determinans* (de specificering waarmee de subcategorie afgebakend kan worden).

Qua betekenis kunnen samenstellingen op twee manieren worden geclassificeerd:

- *semantisch transparant*
- *opaak* (of *half-transparant*)

TRANSPARANT

- *woonboot, neerzetten, ijskoud*
- *rolstoel, ziekenhuis*
- *vreetzak, uiteenzetten, bloedmooi*

OPAAK

De betekenis van *opake samenstellingen* is vaak alleen in de context herleidbaar.

We weten bijvoorbeeld wat een *landmeter* is (transparante samenstelling), en zelfs dat dat een ander soort *meter* is dan een *watermeter* (ook transparant?). Maar wat is

een *wijnmeter*? Om de betekenis van die samenstelling heeft de gemiddelde lezer context nodig:

Albert Heijn-bedrijfsleider M. Everhardus denkt in meters schaplengte. Hij wijst aan: er zijn nu de 'mediterrane meters' (pasta, tomatenblokjes, olijfolie, pasta-saus), de 'wijnmeters' (tien meter erbij want jonge tweeverdieners houden van wijn). (NRC 10 juli 2001)

Overigens, voor de groep van winkelinrichters waartoe meneer Everhardus hoort, is 'wijnmeter' misschien juist wel transparant. Samenstellingen horen vaak tot de *vaktaal* of het *register* van een specifieke gemeenschap professionals of vaklui. Het vak taalkunde zelf is daar ook een goed voorbeeld van:

- voorvoegsel / achtervoegsel
- voorzetsel / voornaamwoord
- werkwoord / bijwoord
- woordgroep / bijstelling / persoonsvorm / ...
- endo-centrisch / exo-centrisch
- stijlfiguur, beeldspraak

Het onderstaande fragment uit een onderzoeksinterview met een sociaal-cultureel jongerenwerker, is ook een mooi voorbeeld van jargon met veel samenstellingen:⁵⁴

[Data: sociologisch onderzoeksvraaggesprek]

⁵⁴ Vgl. H. Mazeland, 1994. 'Discourse-functies van samenstellingen.' In: R. Boogaart & J. Noordegraaf (red.) *Nauwe betrekkingen*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, p.161-172.

228 A: 6 enne: daar kwamen 'n aantal aktiviteite naar vore
 229 toe, (0,6) e:h- (0,5) die jullie hier doen.
 230 6 dat zijn drie **overblijfsoose**,=
 231 B: =jah.
 232 0,5
 233 A: 6 't eh één **zondagmiddag discosoos** voor de el bee oo?
 234 0,7
 235 A: 6 één **zaterdagavond discosoos** voor de avo?
 236 (.)
 237 B: mhm,
 238 0,5
 239 A: 6 twee: **inloopavonde**,
 (...)
 253 A: 6 en: eh d'r wa- (zij'k-) zijn 'r eh twee **meidegroepe**,
 255 1,1
 256 6 en 'n **vrijdagmiddagscholierercafé** voor de avo.

Met afleidingen en samenstellingen maken de leden van een taalgemeenschap nieuwe woorden. Het is een manier om nieuwe concepten vast te leggen. Wanneer zo'n nieuw concept succesvol is, beklijven zulke woorden en gaan ze tot het jargon van de betreffende 'community of practice' horen. Als de taalgemeenschap maar groot en belangrijk genoeg is, komen zulke termen uiteindelijk ook in het woordenboek terecht. Net zoals afleidingen zijn samenstellingen dus nieuwe lexemen. Het is een ander worde dan de lexemen waaruit het opgebouwd is.

Qua betekenis kunnen samenstellingen worden geclassificeerd door te kijken naar de relatie tussen de betekenis van de onderdelen en die van het geheel:

- **endocentrisch**: AB is een soort van B maar niet van A:
boomkikker , straatarm, haatzaaien, telefoonbotje
- **exocentrisch**: AB is A noch B:

*tweesprong, bleekgezicht, snotneus*⁵⁵

- **copulatief**: AB is A én B:
studentassistent, bitterzoet, secretaris-penningmeester

Soms zijn de onderdelen van samenstellingen (bijna) niet meer als onderdelen herkenbaar, en dan hebben we te maken met **morfologische opaakheid**:

- *juffer* (van *jonkvrouw*)
- *dorpel* (van *deurpaal*)
- *bongerd* (van *boomgaard*)

7.3.1 ANDERE TYPEN VAN WOORDVORMING

Naast woordvorming door middel van afleiding en samenstelling, zijn er nog een aantal andere woordvormingsproceedees:

- **afkortingen**: gevormd door de gespelde eerste letters van een samenstelling of woordgroep: *PvdA, EO, BTW*
- **acroniemen**: afkortingen die als één woord worden uitgesproken:
 - *VARA* (Vereniging van Arbeiders-Radio-Amateurs),
 - *Vera* ('veri et recti amici', 'echte en oprechte vrienden')
- **afkappen**: onderdelen van een woord worden weggelaten:
 - aan het begin: *buis* voor *beeldbuis*
 - aan het eind: *homo* voor *homoseksueel*
prof voor *professor*
- **woordversmelting**: samenvoegen van afgekapte woorden: *arbo, digibeet*

⁵⁵ In het volgende hoofdstuk, laat ik zien dat exocentrische samenstellingen vaak 'metonymisch' zijn.

Niet alle nieuwe woorden van de woordenschat van een taal worden door middel van woordvorming verkregen. Er zijn ook nog andere mogelijkheden om de woordenschat uit te breiden:⁵⁶

- **ontlening**: overnemen van een woord uit een andere taal:
computer, überhaupt, jus d'orange, e-mail, dongel (?)

Een patroon dat vaak bij ontlening te zien is, is dat een leenwoord Nederlandse flectie krijgt, vergelijk bijvoorbeeld *email-en, twitter-en, ...*

- **leenvertaling**: ontlenen van woorden uit een vreemde taal door letterlijke vertaling van de morfemen en een analoge constructie:
 - *koptelefoon (headphones)*
 - *onderwerp / voorwerp (subject / object)*
 - *smartphone*
- **scheping**: creëren van een nieuw woord uit het niets: *epibreren (Carmiggelt)*
- **betekenisverandering**: aanpassen van de betekenis van een woord, bijvoorbeeld **muis** (computermuis)

back formation

Een verondersteld maar niet echt gebeurd morfologisch proces wordt teruggedraaid:

⁵⁶ Wikipedia vermeldt onder andere de volgende neologismen die Koot en Bie hebben uitgevonden: *bescheurkalender, fijns, schrijpend, kromcommunicatie, geilneef, regelneef, neutronenkorrels* (met dank aan Reinoud Dik). Maarten Toonder (van Tom Poes en Olie B. Bommel) is ook een neologisme-ontwikkelaar.

Het Nederlandse woord 'schoen' was bijvoorbeeld ooit een meervoud van 'schoe', maar doordat taalgebruikers dat woord gingen zien als een enkelvoud, was er een nieuwe meervoudsvorm nodig: 'schoen+en'. Een ander voorbeeld is het Engelse woord *cherry*: dat ontstond als leenwoord uit het Frans ('*cerise*'), en voor Engelse oren hoorde die "-s" aan het eind aan als een meervoud, dus maakten de Engelsen daar een enkelvoud van door de "s" ervan af te halen (*cherry-s*).

SAMENVATTING WOORDVORMING

- **derivatie**: toevoegen van lexicale affixen (*vrij-heid, heer-lijk, on-rijp*)
- **samenstelling**: samenvoegen van vrije morfemen (*deur-bel, klets-kous*)
- **afkortingen**: gevormd door spellen van de eerste letters van een samenstelling (VWO)
- **acroniemen**: afkortingen die als één woord worden uitgesproken (HAVO)
- **afkappen**: onderdelen van een woord worden weggelaten (*juf* [van *juffrouw*])
- **woordversmelting**: samenvoegen van afgekapte woorden *memostick*

TAALKUNDE voor CIW

DEEL IV: SEMANTIEK: VORM en BETEKENIS

- II. *syntaxis (hfst 2-6)*
- III. *morfologie (hfst 7)*
- IV. SEMANTIEK (hfst 8-10)

HOOFDSTUK 8: LEXIKALE SEMANTIEK

8.1	het semiotisch perspectief	237
8.2	de referentiële benadering van betekenis	241
8.2.1	homonymie, synonymie, hyponymie en antonymie	243
8.2.2	woordvelden	247
8.3	de conceptuele benadering van betekenis	251
8.3.1	polysemie	254
8.3.2	metafoor en metonymie	256
8.4	ambigüiteit	263

Uiteindelijk gaat het bij taal om betekenis. Dat was in de vorige hoofdstukken ook al wel duidelijk: ondanks dat daar de nadruk op vormverschillen lag, was het steeds onvermijdelijk om die in termen van betekenis te interpreteren. Semantiek is het onderdeel van de taalkunde dat op *betekenis* focust. Betekenis is er op verschillende niveaus, en deze worden allemaal in de semantiek bestudeerd:

- woord
- complexe constituenten, onder meer *clauses* en zinnen

- morfemen

In dit hoofdstuk ligt de nadruk op betekenis op woordniveau, dat wil zeggen, op de *lexikale semantiek*.

8.1 HET SEMIOTISCH PERSPECTIEF

- taal is een systeem van symbolen
- symbolen zijn door twee aspecten gekenmerkt: **vorm** en **inhoud**:
 - * er zijn *tekens* die voor iets anders staan
 - * iets waar die *tekens* op slaan, het *betekende*

Talige symbolen zijn meestal *willekeurig*, dat wil zeggen,

- er is geen intrinsieke relatie tussen *teken* en het *betekende* (zoals wel het geval is bij een *ikonische* relatie, zoals bijvoorbeeld bij een tekening en de vorm van het soort entiteit dat daarmee aangeduid wordt, en bij klanknabootsende woorden -- *koekoek, tiktak, tsjoeketoek* --, maar zulke *onomatopeeën* zijn eerder uitzondering dan regel)
- de relatie tussen *teken* en *betekende* is *conventioneel*, volgens (stilzwijgende, historisch gegroeide) afspraken in de gemeenschap van taalgebruikers. Taal is een sociaal, maatschappelijk verschijnsel (De Saussure).

Willekeurigheid en conventionaliteit verklaren waarom verschillende talen andere talige uitdrukkingen voor hetzelfde verschijnsel hebben (bv. *hond, hund, chien, dog, canis, kunos, ...; fiets, Fahrrad, bike, vélo, ...*).

Conventies ontstaan in en door het taalgebruik en worden door het gebruik tot *norm*. Omdat er in de taalgemeenschap / cultuur een conventie is om een fiets een *fiets* te

noemen, gebruiken taalgebruikers die bepaalde vorm om naar een object van het betreffende type te verwijzen. En elke keer dat dat opnieuw gedaan wordt, wordt de associatie tussen vorm en betekenis normatief versterkt.

Zonder conventionaliteit zouden mensen niet zo flexibel, abstract in en over een in principe oneindig uitbreidbare range van contexten kunnen communiceren.

Het is verleidelijk om op basis van de tweedeling tussen *teken* en *betekende* de relatie tussen taal en werkelijkheid als een relatie tussen een teken en een buitentalig verschijnsel te zien. Maar bij nadere beschouwing blijkt dat je betekenis niet kunt reduceren tot de buitentalige verschijnselen waar talige uitdrukkingen op slaan. Neem bijvoorbeeld simpele woorden als *hond*, *bier* of *tafel*. Je zou er natuurlijk mee kunnen volstaan -- zoals in sommige woordenboeken gedaan wordt -- om een plaatje van de referent te laten zien:

hond

bier

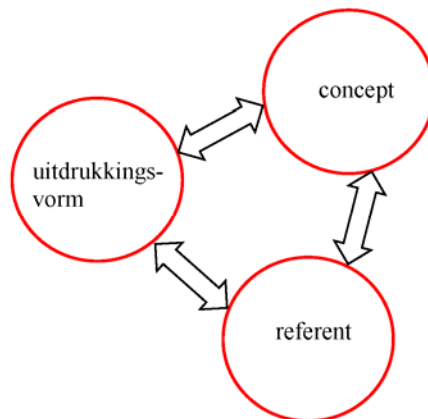

Plaatjes verwijzen naar datgene wat ze afbeelden. De plaatjes die de betekenis van de woorden *hond* of *bier* illustreren, komen niet in de plaats van betekenis van deze woorden. Taalgebruikers laten elkaar geen plaatjes zien als ze die woorden gebruiken. Bij talige uitdrukkingen wordt de relatie tussen uitdrukking en buitentalig verschijnsel

referentie of *denotatie* genoemd. Referenten zijn vaak concreet aanwijsbaar, bijvoorbeeld in het geval van woorden als *fiets*, *boek* of *bier*, maar er zijn ook veel woorden met referenten die niet zo duidelijk aan te wijzen zijn (bijvoorbeeld een abstract woord zoals *tijd*, een voorzetsel zoals *over*, de betekenis van het woordje *maar*, etc.). Dat is al een aanwijzing dat er naast talige uitdrukking en de denotatie daarvan, meer aan de hand is. Het zit ingewikkelder in elkaar.

Betekenis is een *drieplaats-relatie* tussen:

- een *talige uitdrukking* met een bepaalde binnenstructuur (morfologisch, syntactisch) die in een bepaalde context gebruikt wordt
- een *conceptueel* niveau
- *buitentalige* situaties en verschijnselen waarnaar de uiting verwijst , respectievelijk handelingen die met de uiting gedaan worden

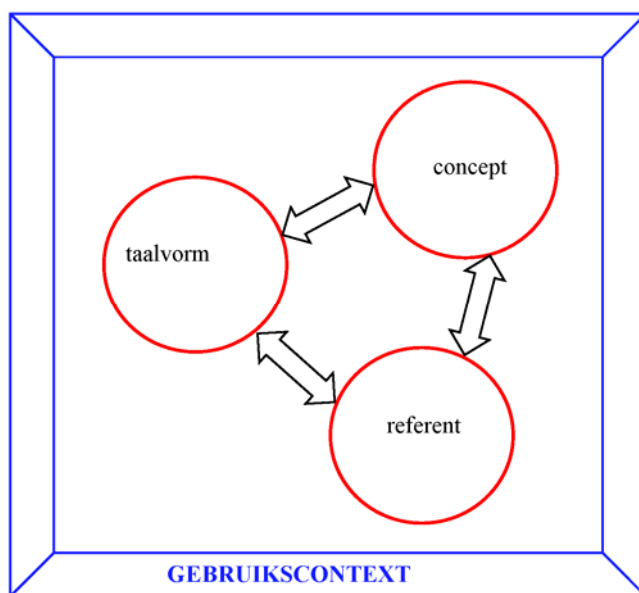

Figuur 3: betekenis voorgesteld als een drieplaatsrelatie

Een benadering van betekenis als een relatie tussen taalvorm, denotatie en concept is uiteindelijk ook nog te beperkt. Stel, mijn buurvrouw heet Beatrix en ze heeft twee

zonen, dan verwijst *'de oudste zoon van Beatrix'* in de mijn gebruikcontexten naar de zoon van mijn buurvrouw, maar in de media waarschijnlijk naar koning Willem-Alexander. Dus, de **context** speelt ook een rol, en moet je eigenlijk *betekenis* karakteriseren als een *vierplaatsrelatie* van:

- *talige vorm, concept, buitentalige entiteiten*
- *gebruikcontext*

Figuur4: betekenis voorgesteld als een vierplaatsrelatie

Wat is betekenis? referentie en concepten

In de antwoorden die taalkundigen en taalfilosofen geven op de vraag wat betekenis is, kunnen twee belangrijke richtingen onderscheiden worden. De ene neemt de

referentie van woorden als uitgangspunt, de andere juist de concepten die met woorden conventioneel geassocieerd zijn. Ik ga eerst uitvoerig in op de referentiële benadering, en dan op de conceptuele.

8.2 DE REFERENTIËLE BENADERING VAN "BETEKENIS"

In de referentiële benadering van betekenis slaan talige uitdrukkingen op **entiteiten in de wereld**, de **referenten**. *Hond* 'betekent' de verzameling van alle honden in de wereld, *bier* 'betekent' alle bier in de wereld.

Betekenisverschillen kunnen dan worden toegeschreven aan **verschillende verzamelingen van referenten**, bijvoorbeeld *hond* en *kat* kunnen niet hetzelfde betekenen, omdat de verzamelingen van referenten waar ze op slaan, niet identiek zijn.

Ook de betekenis van **eigennamen** kan op die manier 'geoperationaliseerd' worden. Woorden als *Sneek*, *Willem van Oranje*, *Peter* enzovoort, 'betekenen' (soms **unieke**) entiteiten in de wereld, dwz de verzameling van referenten waarnaar de naam verwijst, is in principe af te bakenen.

In de referentiële benadering 'denoteert' een woord een verzameling van entiteiten in de 'echte', buitentalige werkelijkheid. De betekenis wordt zo buiten het talige niveau gelegd, een woord bakent iets af in de buitentalige werkelijkheid. Woorden zijn een afbakeningsprocedure, die afbakeningsprocedure is de betekenis, betekenis is niet-inhoudelijk.

Je kunt 'betekenis' binnen de referentiële benadering al wel iets inhoudelijker maken door te kijken naar de eigenschappen op grond waarvan we referenten als elementen van dezelfde verzameling behandelen. Het idee dat woorden technieken zijn om verzamelingen van referenten af te bakenen, vooronderstelt namelijk dat alle referenten in een verzameling *identiek* zijn met betrekking tot een aantal

definiërende kenmerken. In een woordenboek wordt dat eigenlijk ook zo gedaan, vergelijk bijvoorbeeld de omschrijvingen voor "merrie" en "jongen" hieronder:

- MERRIE: paardachtig (soort: paard, ezel, zebra), vrouwelijk (geslacht, ivm productie nageslacht), volwassen (ivm reproduceerbaarheid, inzetbaarheid werk)
- JONGEN: mens (soort), mannelijk (geslacht), niet volwassen (generatie)

Je kunt de eigenschappen waarvan bij zulke omschrijvingen gebruik gemaakt wordt, systematischer ordenen door te kijken wat voor rol die eigenschappen spelen bij gerelateerde woorden, dwz woorden in hetzelfde semantische systeem. In de tabel hieronder wordt dat gedaan voor de eigenschappen waarmee de woorden {jongen, man, meisje, vrouw} differentiërend adequaat beschreven kunnen worden:

	<i>jongen</i>	<i>man</i>	<i>meisje</i>	<i>vrouw</i>
MENSELIJK	+	+	+	+
MANNELIJK	+	+	-	-
VOLWASSEN	-	+	-	+

tabel 1. compositionele beschrijving in termen van binaire opposities

In de tabel wordt de betekenis van *jongen*, *man*, *meisje*, *vrouw* compositioneel in een aantal **semantische kenmerken** ontleed. De tabel-manier van beschrijving van betekenis is heel effectief en inzicht gevend wanneer je de overeenkomsten en verschillen van talige uitdrukkingen met verwante betekenissen duidelijk wilt krijgen, en wanneer die verschillen beschrijfbaar zijn in termen van binaire opposities (wel of niet menselijk, wel of niet volwassen, etc).

Door vanuit de betekenis -- primair opgevat als referentie -- te kijken naar de woordvormen waarmee die geassocieerd is, kunnen ook andersoortige verbanden tussen woorden in het lexicon gelegd worden. Het gaat met name om *homonymie*, *synonymie*, *hyponymie*, *hyperonymie*.

8.2.1 HOMONYMIE, SYNONYMIE, HYPONYMIE EN ANTONYMIE

HOMONYMIE

In het Nederlands zijn er bijvoorbeeld concepten die op geen enkele manier met elkaar samenhangen, maar toevallig wel eenzelfde woordvorm hebben. Een zin als

Hij bracht het geld naar de bank

is in principe *ambigue*, want *bank* kan op het geldinstituut slaan, en op het zitmeubel. De talige context binnen de zin -- met name het woord 'geld' -- stuurt de interpretatie primair richting de lezing 'geldinstituut', maar je kunt er best een gebruikscontext bij denken waarin het om een bank in het park gaat (bijvoorbeeld een misdaadverhaal met losgeld).

De twee toepassingen van het woord 'bank' hier hebben geen systematisch verband, het gaat om twee verschillende woorden die *homonym* zijn (*homo*: 'zelfde'; *onoma*: 'naam'), zeg maar *bank*₁ en *bank*₂. Die woorden gebruiken toevallig dezelfde vorm, maar het gaat om verschillende woorden.

Homonymie is een relatie tussen *verschillende lexemen*, er is geen samenhang tussen de twee toepassingen ('betekenissen') *bank*₁ (zitmeubel) en *bank*₂ (financiële instelling). Een aanwijzing voor het ontbreken van zo'n samenhang is vaak te vinden in de *etymologie* van homonyme vormen. De ontstaansgeschiedenis is dan verschillend. Vergelijk bijvoorbeeld *vorst* ('staatshoofd') en *vorst* ('vrieskoud weer').

Etymologisch gaat het om verschillende woorden die vroeger helemaal niet dezelfde vorm hadden:

- vorst ('*monarch*'): middelnl.: *vorste*, oudhoogduits: *furisto* ('voorste')
- vorst ('*vriezend weer*'): middelnl.: *vorst*, ohd: *frost* (van 'vriezen')

Nog een voorbeeld:

- dol ('*dwaas*', '*gek*'): middelnl. *dol*, *dul*, ohd: *tol*, oudfries: *dol*, *dul* (verwant met 'dwalen')
- dol ('*roeipen*'): middelnl. *dolle*, *dulle*, oudfries: *tholl*

Homonymie is meestal **toevallig**, door los van elkaar staande veranderingen van woordvorm en uitspraak krijgen twee verschillende woorden dezelfde vorm. Dat kon bijvoorbeeld gebeuren doordat woorden een verschillende herkomst hebben:

- *els* (type boom) is een Germaans woord, en *els* ('*gebogen priem*') is een Romaans woord
- in het Engels: *arm*₁ ('*lichaamsdeel*', Germaans) / *arm*₂ ('*wapen*', Romaans, denk aan 'armada')

Homonieme lexemen worden apart in het woordenboek vermeld. Overigens, de gemiddelde taalgebruiker kent de etymologisch verschillende afkomst van woorden die dezelfde woordvorm hebben, natuurlijk meestal niet. Die zal meestal niet eens nadenken over het verschil tussen *vorst*₁ en *vorst*₂, omdat zinnen zoals '*de vorst overviel de vorst*' niet zo vaak voorkomen.

SYNONYMIE

Synonymie: twee (verschillende) lexemen hebben **dezelfde betekenis**.

- heel vaak paren van alledaagse en formele woorden
fiets / *rijwiel*; *als* / *mits*; *natuurlijk* / *uiteraard*

- soms paren van eigen en ontleende woorden
toetsenbord / keyboard, schijfje / floppy
- soms paren van beschaafd / onbeschaafd, of wetenschappelijk distantiërend vs. taboe: *billen / kont; borst / tiet; geslachtsgemeenschap hebben / copuleren / neuken, etc.*

HYPONYM en HYPERONYM

Hyponym: 'onder' + 'naam' → ± subcategorie

Bij *hyponymie* gaat het onder andere over de verhouding tussen *soort* en *klassen*, bijvoorbeeld *roos* en *tulp* zijn *hyponiemen* van *bloem*, en *bloem* is het *hyperoniem* van *roos*, *tulp*, etc.

→ het ene lexeem is *specifieker* dan het andere, en het andere juist *algemener* :

- het specifiekere lexeem heet *hyponiem* {*roos, tulp, dalia, ...*}
{*viool, gitaar, piano, ...*}
- het algemenere heet *hyperoniem*
(*bloem, muziekinstrument*)

testformule:

een X is een soort Y, en een Z is ook een soort Y

(X en Z zijn co-hyponiemen)

(een kauw is een soort kraai, een roek is een soort kraai, dus ...)

werkwoordshyponiemen

vermoorden: wurgen, doodsteken, ophangen, onthoofden, verdrinken, vergassen, vergiftigen, ...

bewegen: lopen, zwemmen, vliegen, kruipen, ...

HYPERONYM

Hyperonym: 'boven' + 'naam' → ± overkoepelende categorie

Hyponiemen zijn voor minder kenmerken gespecificeerd dan hyponiemen:

paard: hengst, merrie

hengst: hengstveulen

Daarom kun je van een hyponiem X altijd zeggen dat het *een soort Y* is:
 een merrie is *een soort paard*, een hengstveulen is *een soort hengst*.

Een lexem kan meerdere, soms door elkaar lopende taxonomieën hebben:

- *paard*: arabier, lippizaner, fries, gelders, oldenburger,
 (taxonomie obv fokeigenschappen),
 NB: przewalskipaard, konikpaard, ... ?
- *paard*: hengst, merr (taxonomie obv geslacht)
- *hengst*: hengst, ruïn (taxonomie obv [+/-] gecastreerd)
- *paard*: veulen, paard, ... ? (taxonomie obv leeftijd)
- *paard*: trekpaard, rijpaard, springpaard, ... (taxonomie obv
 functionaliteit)

Hyponiemen kunnen voor andere lexemen hyperoniem zijn, wat hele *hyponymieketens* oplevert:

- *entiteit / organisme / dier / zoogdier / paard / hengst / hengstveulen*

ANTONYMIE

Twee lexemen zijn *antonymen* van elkaar als ze m.b.t. een aspect van hun betekenissen het tegendeel van elkaar zijn, en dus incompatibel:

binaire antoniemen: putten alle mogelijkheden uit, er is geen verdere optie: *waar / onwaar; dag / nacht; mannelijk / vrouwelijk, binnen / buiten, open / dicht*

omgekeerde antoniemen: beschrijven dezelfde relatie vanuit een complementair perspectief (dwz met omgekeerde volgorde van argumenten): *boven / onder; ouder / kind, bezitten / zijn-van ('toebehoren')*

graduele antoniemen: definiëren een **schaal** m.b.t. de mate waarin een bepaalde eigenschap van toepassing is:

- *koud / warm; dom / slim; onhandig / handig*

In het geval van *adjectieven*, kan de schaal van een gradueel antonym ook met de vergelijkende en de overtreffende trap aangegeven worden: *kouder, intelligenter*

Antoniemen putten de mogelijkheden niet uit, soms zijn er specifieke uitdrukkingen voor verdere nuanceringsen, bijvoorbeeld *lauwwarm, ijskoud, ...*

8.2.2. WOORDVELDEN

Synonymie-, hyper- en hyponymie- en antonomie-relaties beschrijven structurele relaties tussen woorden in een bepaald **woordveld**. Een typisch voorbeeld van een woordveld is het systeem van verwantschapsnamen: vader, moeder, dochter, broer (primaire verwanten), oma, oom, neef, nicht, opa, kleinkind (secundaire verwanten), etcetera.

Woordvelden kunnen zelfs in verwante talen behoorlijk verschillen. Het Duits, bijvoorbeeld, maakt onderscheidt tussen de zoon of dochter van een broer of zus (*Neffe, Nichte*), en de zoon of dochter van een oom of tante (*Cousin, Cousine*); het Nederlandse systeem van verwantschapsnamen maakt dat verschil niet. Zulke relaties kun je steeds -- net zoals in tabel 1 aan het begin van deze paragraaf --,

beschrijven in termen van binaire opposities tussen inhoudelijk gedefinieerde kenmerken ([+/-] kind van oom of tante vs. kind van broer of zus).

Een primair referentiële benadering van *betekenis* leidt echter ook tot problemen:

- woorden als *draak* of *eenhoorn* hebben **geen referenten** in de wereld maar wel (verschillende) betekenissen
- op wat voor entiteiten in de wereld slaan **abstracte woorden** (*liefde, identiteit, frustratie, betekenis, tijd, enzovoort*)?
- soms hebben talige uitdrukkingen met een verschillende betekenis **dezelfde referenten** in de wereld: *Avondster* en *Morgenster* slaan allebei op de planeet Venus; kroonprins en Willem-Alexander slaan (nu, in Nederland) op dezelfde persoon.

Bovendien: eigennamen hebben in tegenstelling tot andere zelfstandige naamwoorden niet echt een betekenis. Terwijl de betekenis van *hond* in Van Dale wordt omschreven als "zoogdier van de soort *Canis familiaris*, vroeger tot huisdier gemaakt vanwege zijn talenten om te jagen en te waken", kun je eigennamen zoals *Sneek*, *Balkenende*, of *Peter* meestal wel onproblematisch referentieel denoteren, maar de **conceptuele betekenis** ontgaat ons. De oorspronkelijke betekenis van een eigenaam hoeft niets (meer) te maken te hebben met zijn referent, en zelfs als dat wel zo zou zijn, dan legt de doorsnee taalgebruiker dat verband niet:

- *Sneek*: "landtong"
- *Markus*: "krijgsman"
- *Peter*: "rots"
- *Balkenende* ?

Het voornaamste probleem van de referentiële benadering is echter dat woordbetekenissen over het algemeen niet gebaseerd zijn op criteria waarmee verzamelingen van referenten categorisch (obv binaire eigenschappen) afgebakend worden. Vergelijk de betekenis van "vogel". Voor de meesten van ons is een *merel* zeker een vogel, een *kip* en een *struisvogel* toch ook nog wel, maar hoe zit het *pinguïns* of *kiwi's*?

Stel dat je de verzameling van referenten waarnaar het woord "vogel" verwijst, wilt afbakenen met onderstaande lijst kenmerken, dan kom je al gauw in de problemen:

- (1) kan vliegen
- (2) heeft veren
- (3) heeft een typische gebogen vorm (zie poging tekening hieronder)
- (4) heeft vleugels
- (5) plant zich voort via eieren
- (6) heeft een snavel

Een mus kan vliegen (1), maar er zijn vogels waarvoor dat niet geldt (struisvogel, kiwi, pinguïn; kippen fladderen hoogstens); mussen en ganzen hebben veren (2), maar bij pinguïns vormen de veren een waterdicht dek dat op schubben lijkt, pinguïns missen ook de typische gebogen vorm (3), etcetera.

Omgekeerd, zijn er bijvoorbeeld ook andere diersoorten die zich voortplanten via eieren, zoals reptielen (eigenschap 5). En er zijn ook dieren die een snavel hebben maar geen vogel zijn (vogelbekdier; eigenschap 6).

Taalgebruikers blijken dus hoogstens in tendens volgens alles-of-niets criteria -- oftewel: 'binaire opposities' -- te werk te gaan. Ze hanteren ook andere principes, met name een principe dat de taalfilosoof Wittgenstein *familiegelijkenissen* noemde: de

soorten dieren die we aan de categorie "vogel" toewijzen, horen tot die categorie op basis van clusters overlappende gelijkenissen en/of kenmerken. In plaats van *gelijkheid* (identiteit) is er veeleer sprake van *gelijkenis* (analogie), en/of van andere principes waarmee de concepten die met een woord geassocieerd zijn, gestructureerd worden.

"Betekenis" moet dus **los van de referenten gezien worden**. Het is een **abstract verschijnsel** dat beschreven of geparafraseerd kan worden. Door *betekenis* en *referentie* te scheiden, en door betekenis ook als een *concept* te zien, los je de genoemde problemen op.

8.3 DE CONCEPTUELE BENADERING VAN "BETEKENIS"

Wanneer je betekenis ook als een soort *concept* ziet,

- hoeven talige uitdrukkingen geen referenten te hebben om wel een specifieke betekenis te hebben (*draak, eenhoorn*)
- hebben *eigennamen* (Jan-Peter Balkenende) geen echte betekenis, hoewel ze wel een referent hebben
- is het niet noodzakelijk om een concrete referent te kunnen aanwijzen bij de definitie van de betekenis van abstracte zelfstandige naamwoorden (zoals *liefde* of *tijd*)
- mogen talige uitdrukkingen met verschillende betekenissen wel op dezelfde referent slaan (*Avondster, Morgenster*)
- wordt recht gedaan aan de observatie dat referenten die niet identiek zijn maar bijvoorbeeld enkel op elkaar lijken, toch tot de betekenis van een woord horen (merel, kip, struisvogel, pinguïn, ...).

Concepten zijn abstracte mentale eenheden, waarmee de leden van een cultuur conventioneel aspecten van de realiteit en van de relaties daartussen, in kaart brengen. Concepten zijn **abstracter** dan een afbeelding (zoals een foto), omdat ze van **niet relevante** verschillen tussen de mogelijke referenten abstraheren, vergelijk:

- *driehoek* (rechthoekig? gelijkzijdig?)
- *hond* (chihuahua? dashond? pitbullterriër, sint-bernard?)
- *fiets* (3 of 27 versnellingen? groen of zwart? *mountain bike* of *omafiets*?)

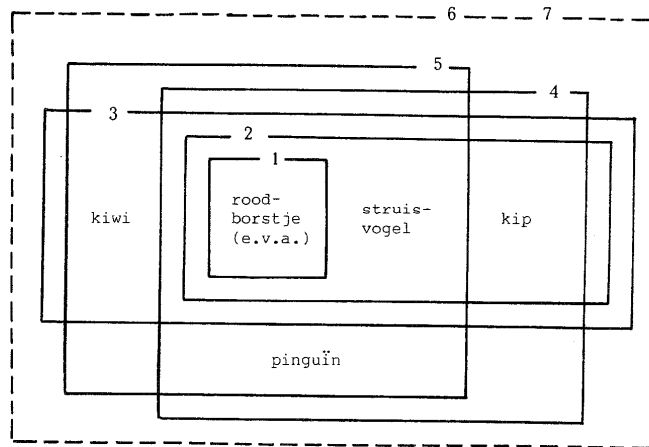
Talige concepten verwijzen naar een abstracte *categorie*. Woorden corresponderen met cognitieve categorieën. En *categoriseren* is een centraal mentaal proces. Natuurlijke cognitieve categorieën (zoals *vogel* en *fiets*) hebben *prototypische* en minder *prototypische* leden die op basis van *familiegelijkenissen* (Wittgenstein) met elkaar geassocieerd worden. De leden van de categorie lijken op elkaar doordat ze kenmerken gemeen hebben met één of meer andere leden van de categorie.

Bijvoorbeeld mbt de categorie "vogel" zijn *merels*, *mussen* en *meeuwen* voor ons prototypisch, terwijl pinguïns, kiwi's en struisvogels dat bijvoorbeeld niet zijn. Een *appel* is (voor ons) een beter exemplaar van de categorie "fruit" dan een *citroen* of een *avocado*. En een degelijke Gazelle is representatiever voor de categorie "*fiets*" dan een *ligfiets*. De meest prototypische exemplaren van een categorie -- de **prototypes** - - dienen als uitgangspunt voor het categoriseren van de dingen om ons heen.

Concepten hebben ook *prototypische* kenmerken en kenmerken die minder prototypisch, meer **perifeer** zijn. Bijvoorbeeld voor het natuurlijke cognitieve categorie *vis* is het kenmerk [+] *dmv-vinnen-onder-water zwemmend* in de folktaxonomie prototypisch, terwijl het kenmerk [+] *schubben* meer perifeer is.

Perifere kenmerken zijn de kenmerken die overlap en gelijkenis met andere categorieën hebben. Voortplanting dmv eieren is bijvoorbeeld een meer perifere eigenschap van het concept *vogel* omdat het een kenmerk betreft dat ook geldt voor de categorie *reptiel*.

Je kunt de structuur van concepten zoals *vogel* of *fiets* weergeven in schema's die de relevante structurele relaties laten zien, zoals het meer centraal zijn van prototypische exemplaren, of de overlap en aangrenzendheid die optreden doordat er sprake is van slechts gedeeltelijke gelijkenissen. Figuur 5 op de volgende pagina geeft zo'n schema voor de categorie *vogel* :

Verklaring.

- 1 "kan vliegen"
- 2 "heeft als zodanig herkenbare veren"
- 3 "is 2-vormig"
- 4 "heeft vleugels"
- 5 "is niet gedomesticeerd" → ? kamorie?
- 6 "plant zich voort via eieren"
- 7 "heeft een snavel"

Figuur 10

Figuur 5. De semantische structuur van het concept *vogel*
(uit: Geeraerts 1989, p.67)

8.3.1 POLYSEMIE ⁵⁷

Bij woorden als *fiets* of *vogel* hebben we in principe te maken met een één-op-één relatie tussen woord en conceptuele categorie. Als we subklassen van *fiets* willen aanduiden dan doen we dat met samenstellingen zoals *vouwfiets*, *racefiets*, *omafiets*, of met leenwoorden zoals *mountain bike* of *tandem*. Maar vaak zijn woorden waarmee een conceptuele categorie wordt aangeduid zelf meervoudig toepasbaar en de interpretatie varieert per gebruiksomgeving. Vergelijk bijvoorbeeld de toepassingen van het woord *blad* in de zinnen hieronder:

- (213) a. De eik heeft een getand *blad*.
 b. Zij kan van het *blad* zingen
 c. In dat *blad* verschijnen alleen flut-artikelen
 d. Ze neemt geen *blad* voor de mond

Wanneer we aan een woord verwante betekenissen toekennen, gaat het om *polysemie*. De toepassingen 'blad van een plant' (a), 'blad papier' (b) en 'krant' of 'tijdschrift' zijn duidelijk van elkaar afgebakende en geconventionaliseerde *gebruikswijzen* van *blad*. De *betekenis* van het woord *blad* is dan het *geheel van gebruikswijzen*, oftewel het '*semantisch potentieel*' van het woord.

Een moeilijk theoretisch probleem bij *polysemie* is de vraag wanneer je van meerdere betekenissen kunt spreken. Vergelijk de volgende zinnen, waar opnieuw verschillende interpretaties van *blad* aan de orde zijn:

⁵⁷ De paragrafen over *polysemie* en *monosemie* zijn grotendeels gebaseerd op Hüning & Janssen 2002, en soms ook op Geeraerts 1989.

- 213) e. Het *blad* heeft een nieuwe hoofdredacteur
f. Kan ik dat *blad* even van je lenen?
g. Ik vind dat *blad* onleesbaar.

Bij (e) gaat het om de organisatie die een krant maakt of uitgeeft, bij (f) gaat het om een concreet exemplaar van een tijdschrift, bij (g) gaat het om de inhoud van een krant of tijdschrift. Hebben we hier nu te maken met verschillende gebruikswijzen of met één gebruikswijze die op basis van de context op verschillende manieren wordt ingevuld?

Er zijn goede methodologisch redenen om niet al te gauw en niet al te kwistig meerdere betekenissen te onderscheiden. Wanneer je methodologisch strenger te werk gaat en voor elk woord maar één betekenis zou aannemen, gaat het om *monosemie*. De betekenis van een woord moet dan zo vaag en algemeen omschreven worden dat die in verschillende contexten op verschillende manieren ingevuld kan worden en dat zo alle verschillende gebruikswijzen theoretisch verantwoord worden. Het voordeel van deze benadering is dat de vorm-en-betekenis eenheid van woorden benadrukt blijft. .

Maar ook in de *polysemie*-benadering is het mogelijk om de eenheid van vorm-en-betekenis te handhaven zonder het bestaan van geconventionaliseerde gebruikswijzen te ontkennen. De context is dan niet alleen verantwoordelijk voor de variatie, maar tot de betekenis horen verschillende gebruikswijzen die op basis van bepaalde principes met elkaar samenhangen. Betekenis heeft daardoor structuur (bijvoorbeeld wat betreft de centrale plaats van prototypische exemplaren).

Voorbeelden van zulke principes zijn *metaforische overdracht*, en *metonymie*. Vergelijk nogmaals enkele gebruikswijzen van *blad*:

- (214)
- a. blad van een plant
 - b. dienblad
 - c. blad van een tafel
 - d. een blad papier
 - e. een blad muziek
 - f. een ochtendblad
 - g. een groot blad opzetten
 - h. geen blad voor de mond nemen
 - i. een onbeschreven blad

(a) is de oudste en ook meest prototypische gebruikswijze. Dat (a) verschilt van de andere blijkt ook uit een andere morfologie: het meervoud is 'blad-eren', terwijl dat bij (b-i) 'blad-en' is.

8.3.2 METAFOOR en METONYMIE

De gebruikswijzen (214b-d) zijn waarschijnlijk tot stand gekomen via *metaforische* principes. Bladeren zijn plat en breed, en dat is mogelijk voldoende gelijkenis waarom men van *tafelblad*, *dienblad* of een *blad papier* is gaan spreken (hoewel het bij 'blad papier' ook niet uit te sluiten is dat het papyrusblad uit de oudheid hier model heeft gestaan!).

Met een *metafoor* wordt een verband gelegd tussen twee *toepassingsdomeinen*: het *brondomein* waar de gebruikswijze vandaan komt, en het *doeldomein* waarop de gebruikswijze wordt toegepast op grond van (domeinoverschrijdende) een gelijkenis.

In een gebruikswijze als (i) ('*een onbeschreven blad*') wordt *blad* eveneens metaforisch gebruikt, maar het doeldomein is nu een *mentaal domein*. Een leeg vel papier waarop nog van alles opgeschreven zou kunnen worden (het brondomein), wordt vergeleken met de wijze waarop een kind of een beginner nog het potentieel heeft om op allerlei manieren gevormd te worden (het doeldomein, zie hfst.10).

METONYMIE

Bij *blad* als aanduiding voor een tijdschrift (gebruikswijzen f-g), is er niet sprake van metaforiek, maar van *metonymie*. Metonymieën zijn niet gebaseerd op gelijkenis, maar op associatieve verbanden in de werkelijkheid. Bijvoorbeeld door gebruik te maken van verbanden tussen ruimtelijke relaties:

- (215) a. *Toen zijn we een glaasje gaan drinken.*
 b. *Heb je zin in een flesje bier?*

We drinken natuurlijk niet de container zelf (het *glaasje* of het *flesje*), maar de inhoud daarvan. Tussen container en inhoud bestaat een ruimtelijk verband, geen gelijkenis. Dat is een voorbeeld van een *metonymische relatie*.

Bij de gebruikswijze van *blad* in de betekenis van *krant* of *tijdschrift* (f-g), gaat het ook om een *metonymische relatie*, vermoedelijk een *deel-geheel* relatie tussen een blad(zijde) als een deel van een tijdschrift. Dat is geen relatie die de taalgebruiker legt (zoals bij een metaforische relatie), maar eentje die al in de werkelijkheid bestaat.

Metaforiek en metonymie zijn uitbreidingsprincipes om woorden toe te passen op iets nieuws. Ik kom daar in hoofdstuk 10 nog op terug.

NB Merk op dat het soort samenstellingen dat we in hoofdstuk 7 (morfologie) *exocentrische samenstellingen* hebben genoemd, vaak exocentrisch zijn omdat ze volgens principes van metonymie gevormd zijn: 'dikbil': een deel van dat soort rund,

'snotneus' een eigenschap van jonge kinderen die nog maar net komen kijken, 'bleekgezicht': de kleur van het gezicht van dat soort mensen, etc.

SPECIALISATIE en GENERALISATIE

Andere veel voorkomende semantische uitbreidingsprincipes zijn *specialisatie* en *generalisatie*. De toepassing van *blad* in *tafelblad* is een vorm van *specialisatie* van het een algemener overdrachtelijk gebruik van *blad* voor alle mogelijke platte dingen. Andere voorbeelden van specialisatie zijn het gebruik van '*de pil*' voor anti-conceptiepil (een specifieke pil dus), *vloot* voor de vliegtuigen van een luchtvaartmaatschappij, *rok* voor een omhulsel van een buis of van een draad, of *slagen* ('lukken') voor het halen van een examen (specialisering in de testsfeer).

Een voorbeeld van *generalisatie* is het gebruik van 'de bladen' in "De bladen zeggen ..." wanneer het daarbij niet alleen om kranten en tijdschriften gaat, maar bijvoorbeeld ook om internetsites. '*Blad*' wordt dan in ruime zin gebruikt voor 'de media'. Een ander voorbeeld van generalisatie is *school* in de zin van de verzameling van volgelingen van een voorganger, of de verzameling van personen die een bepaalde benadering in kunst of wetenschap delen (vgl. Dirven & Verspoor 1999: p.40-41). De centrale, prototypische betekenis van school 'instelling en groep mensen die iets leren van leraren' is hier verruimd tot 'groep van navolgers in kunst, wetenschap, ideologie of religie.'

NOG EEN PAAR ANDERE VOORBEELDEN VAN POLYSEMIE:

- De verschillende gebruikswijzen van het woordje *maar* zou je ook polyseem kunnen noemen:⁵⁸

(216) a *ik kom wel, maar ik blijf niet lang*

b. *hij bleef maar kort*

c. *als er maar genoeg overblijft*

d. *slik maar door.*

- *voorzetsel "over"*: prototypische betekenis: een ruimtelijke relatie, een pad 'boven' een referentie-object: *Ze streek over haar haar.*

- andere gebruikswijzes:

Hij woont aan de overkant (andere zijde)

Hij trok het hoeslaken over de matras (bedekkend)

Hij heeft geen macht over haar (controle)

We hebben over de herkansingen gesproken (focus)

⁵⁸ Vgl. A. Foolen 1993, *De betekenis van partikels*. Dissertatie Universiteit Nijmegen)

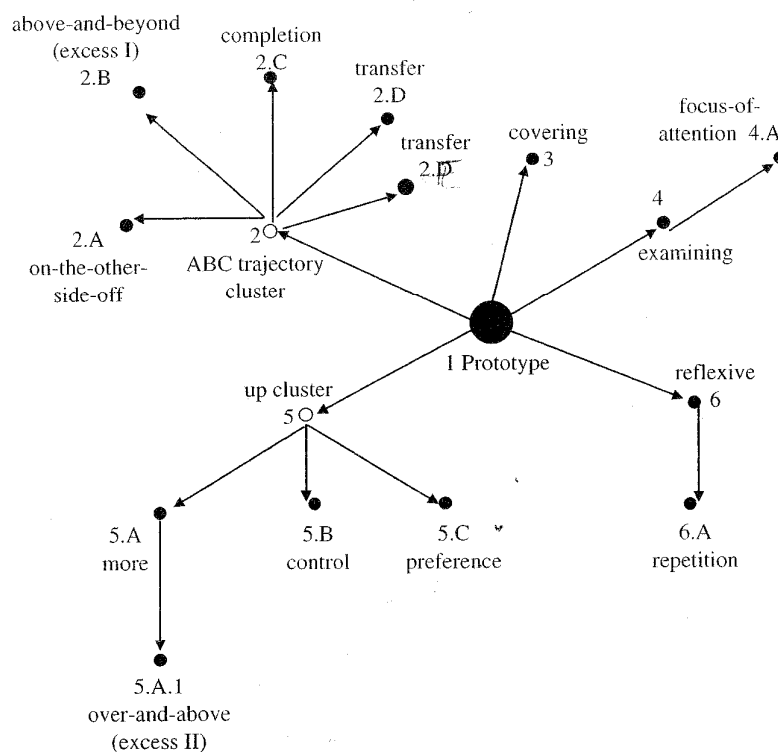

Figure 10.15 The semantic network for *over* (based on Tyler and Evans 2003: 80)

10.5.3 Illustration of a radial category based on Principled Polysemy

Figuur 6. Reconstructie polysemiestructuur van het voorzetsel "over" in het Engels (uit V.Evans & M.Green 2006. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh University Press, p. 347)

Een manier om de structuur van polyseme woorden weer te geven is een netwerk-achtig schema. Figuur 6 (hierboven) is een voorbeeld van zo'n schema voor het voorzetsel *over* in het Engels.

OEFENING

homonymie of polysemie?

<i>vers</i> ⁵⁹	<i>licht</i>	<i>vliegen</i>
<i>kool</i>	<i>jacht</i>	<i>bellen</i>

--

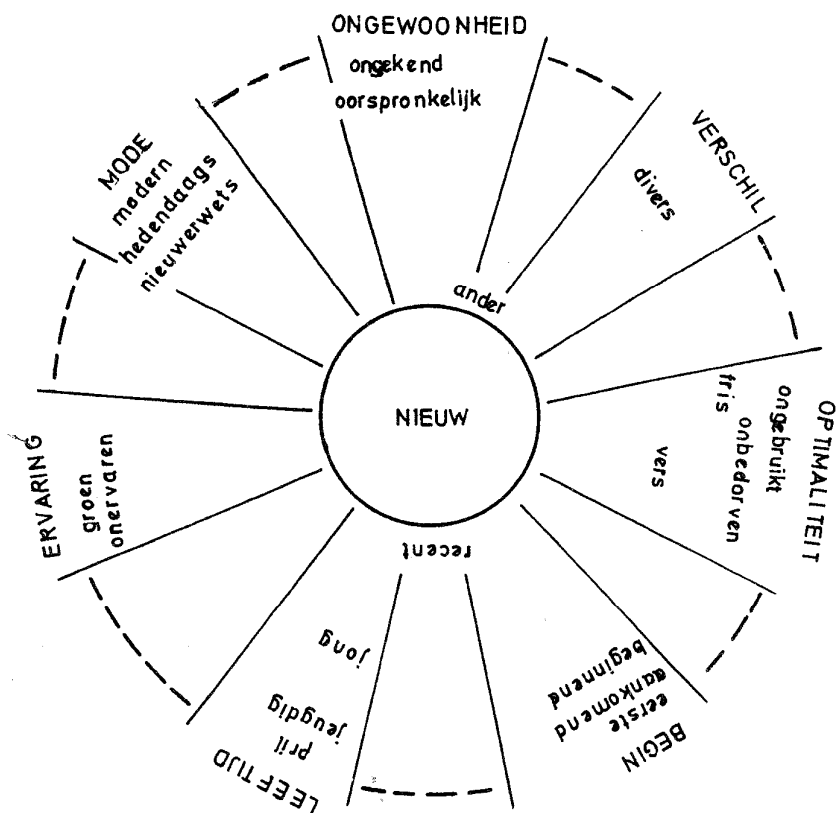
semasiologisch versus onomasiologisch

Wanneer je het over *polysemie* en *monosemie* hebt, kijk je naar betekenis(sen) vanuit het lexem / de woordvorm. Deze invalshoek heet de *semasiologische benadering* in de lexicale semantiek (bestudering van alle betekenissen die geassocieerd zijn met een 'teken', – "sema"). De analyse van de polysemie van het bijvoeglijke naamwoord 'vers' hieronder is dus semasiologisch:

- *bijvoeglijk naamwoord "vers"*
 - prototypische betekenis 'nieuw' en 'optimaal' / 'onbedorven': *verse groenten en vers vlees*
 - andere gebruikswijzes:
 - verse wond* ('recent opgelopen' / op zijn ergst)
 - verse voetafdrukken* ('pas vervaardigd')
 - verse indrukken* ('levendig', 'intens')
 - verse troepen* ('fit' / 'uitgerust' → optimaal tov voorgangers)

⁵⁹ Uitwerking oefening voor 'vers': Het gaat hier om homonymie: naast het adjectief met de prototypische betekenis 'nieuw en onbedorven', en het daarmee geassocieerde bijwoord (*vers gebakken vis*), is er ook een zelfstandig naamwoord "vers" ('gedicht', 'gedichtregel'). Overigens, het adjectief *vers* is zelf weer polyseem, zoals besproken.

Je kunt ook vanuit de betekenis -- in de zin van *begrip / concept* -- naar alle woordvormen kijken waarmee dat begrip in een taal wordt uitgedrukt. Die invalshoek heet de *onomasiologische* benadering (bestudering van alle 'namen' -- "onoma" -- waarin een concept wordt uitgedrukt). Vergelijk bijvoorbeeld de manier waarop in figuur 8 (volgende pagina) vanuit een onomasiologisch perspectief het semantische veld van het algemene begrip NIEUW in kaart wordt gebracht.

Figuur 16

Figuur 8. Saillantheidsstructuur woordveld van vormen die het algemene begrip *nieuw* specificeren. (Uit: Geeraerts 89, p.97)

Het begrip *vers* -- waarvan we de polysemie zojuist ook semasiologisch beschreven hebben -- wordt in het onomasiologische netwerk in relatie tot alle andere woorden waarmee we in het Nederlands op de een of andere manier het concept NIEUW formuleren. De betekenisrelaties tussen sets van woorden zoals 'vers', 'fris', 'onbedorven' en 'ongebruikt' (optimaliteitssegment), of 'pril', 'jeugdig' en 'jong' (leeftijdssegment) worden in zo'n woordveldstructuur in kaart gebracht zonder ze reduceren tot een set van binaire opposities. Zo'n manier van inventariseren en representeren van overeenkomsten en verschillen (gelijkenissen), heeft ook zijn beperkingen: de semantische relaties tussen woorden worden niet gedetailleerd gespecificeerd, en ook wordt niet duidelijk dat of hoe een bepaald woord polyseem is. Maar als een schetsmatige, globale vergelijkingen van lexicale concepten kan zo'n veldanalyse informatief zijn, ook om te bepalen hoe een veld raakt aan andere velden (zoals *optimaliteit*, *verschil*, etc.), of hoe een woord meer of minder prototypisch of perifeer is voor een concept.

8.4 AMBIGUÏTEIT

Lexemen, maar ook complexere uitdrukkingen, met name zinnen, kunnen ambigue zijn. Ambiguïteit ontstaat als *één vorm* (talige uitdrukking) *meerdere* betekenissen heeft, bijvoorbeeld:

homonymie

- *vorst* (staatshef, vrieskoud weer) (homonymie)
- *bank* (zitmeubel, financiële instelling)

polysemie

- *school* (gebouw, leraren en scholieren, instelling)
- *bellen* (aanbellen, opbellen)

- *vers* (kwaliteit van eetwaren, conventionele tekstvorm)

In de gebruikscontext is ambiguïteit meestal geen probleem, omdat onmiddellijk duidelijk is welke lezing bedoeld wordt.

Ambiguïteit kan tot *zeugmatische* effecten leiden:

(217) *De school heeft een plat dak
en maakt vandaag een uitstapje.*

→ *zeugma*: stijfbeeld waarin het tweede, gecoördineerde uitdrukking op een andere betekenis slaat dan in het eerste conjunct.

Een zin kan meerdere bronnen voor ambiguïteit hebben:

(218) *Zijn uitspraak was moeilijk te volgen*

- *uitspraak*: wijze van uitspreken, uiting waarin een mening wordt geformuleerd (homonym?)
- *volgen*: verwerken, begrijpen (polysemie)

lexicale ambiguïteit ontstaat doordat lexemen meer dan één betekenis kunnen hebben
structurele ambiguïteit ontstaat doordat een complexe talige uiting meer dan één structuur kan hebben, en dat leidt tot verschillende betekenissen

De lexemen in een structureel ambigue uiting hoeven zelf niet ambigu te zijn, denk aan '*Max zag de man met de verrekijker*'. Structurele ambiguïteit is dus meer iets op zinsniveau. De semantiek van zinnen komt aan de orde in het volgende hoofdstuk.

TAALKUNDE voor CIW

DEEL IV: SEMANTIEK: VORM en BETEKENIS

hfst 8: *lexicale semantiek: betekenis op woordniveau*

hfst 9: *betekenis op zinsniveau*

hfst 10: *metaforen*

HOOFDSTUK 9: BETEKENIS OP ZINSNIVEAU

9.1	betekenisrelaties tussen zinnen: parafrase, gevolgtrekking, contradictie, presuppositie	265
9.1.1	citeren: directe en indirecte rede	280
9.2	zinstypen en constructies: conceptueel perspectief	285
9.3	zinstypen en communicatieve functie	288
9.4	de codering van stance	291

9.1 BETEKENISRELATIES tussen ZINNEN: PARAFRASE, GEVOLGTREKKING, CONTRADICTIE, PRESUPPOSITIE

Net zoals op woordniveau (lexicale semantiek) in het vorige hoofdstuk formele structurele relaties tussen woorden onderscheiden werden (zoals synonymie, homonymie, hyponymie of antonymie), zo kun je vanuit een meer referentiële benadering van betekenis structurele betekenisrelaties tussen zinnen beschrijven. De uitspraken die met zinnen gedaan worden, worden dan met elkaar vergeleken door te letten op de wereld die daarmee beschreven wordt. Het gaat om de volgende relaties:

- a) parafrase
- b) gevolgtrekking (implicatie)

- c) presuppositie
- d) contradictie

Ik zal deze relaties hieronder eerst aan de hand van een viertal zinsparen illustreren, en daarna meer gedetailleerd op elke afzonderlijke relatie ingaan:⁶⁰

- a. *parafrase*:** - Jan heeft Piet een oude herenfiets verkocht
 - Piet heeft van Jan een oude herenfiets gekocht

De eerste zin beschrijft inhoudelijk dezelfde situatie, die wordt alleen vanuit een ander perspectief belicht.

- b. *gevolgtrekking*:** - Jan heeft Piet een oude herenfiets verkocht
 - Piet is in het bezit van een oude herenfiets

De tweede zin is een **gevolgtrekking** van de eerste, obv betekenis ‘verkopen’: als iets aan persoon X verkocht is, dan is X daar nu de eigenaar van.

NB: het omgekeerde hoeft niet te gelden: als X de eigenaar is van iets, dan hoeft hij dat niet via een aankoop verkregen te hebben

- c. *presuppositie*:** - Jan heeft Piet zijn oude herenfiets verkocht
 - Jan was in het bezit van een oude herenfiets

De betekenis van het bezittelijk voornaamwoord “zijn” vooronderstelt dat Jan een oude herenfiets in bezit had. De presuppositie is waar onafhankelijk van de waarheid van de uitspraak dat Jan die fiets verkocht heeft.

- d. *contradictie*:** - Jan heeft Piet een oude herenfiets verkocht
 - Piet heeft Jan een oude herenfiets verkocht

⁶⁰ Een mooi boek waarin deze relaties helder worden uitgelegd, is W. van Belle, 2003. *Zwijgen is niet altijd toestemmen. De rol van inferenties bij het interpreteren en argumenteren*. Leuven: Acco

Of de situatie die de eerste zin beschrijft is waar, óf die in de tweede. Ze kunnen niet allebei tegelijkertijd waar zijn.

PARAFRASE

referentiële omschrijving van de notie 'parafrase':

zin A is een parafrase van zin B wanneer B in alle situaties waarin A waar is, ook steeds waar is: **A ↔ B**

Parafrase is synonymie van proposities zinnen: verschillende vorm en toch zelfde betekenis:

(217) a. *Max helpt de eerstejaars* ↔

b. *De eerstejaars worden door Max geholpen*

(218) a. *Ik geef Wietze het boek* ↔

b. *Ik geef het boek aan Wietze* ↔

c. *Wietze geef ik het boek*

Je kunt ook zeggen dat de a- en b-zinnen **dezelfde betekenis** hebben. Ze beschrijven dezelfde toestand in de wereld (referentieel gezien), of, algemener, ze drukken hetzelfde idee uit (conceptueel gezien, conceptuele benadering). Het idee dat of de inhoud die met een zin uitgedrukt wordt, heet de **propositie**. De a- en b-zinnen zijn dus verschillende formuleringen van dezelfde propositie.

SEMANTISCHE GEVOLGTREKKING

Semantische gevolgtrekking (*entailment*): als de propositie die uitgedrukt wordt in zin A waar is moet die in gevolgtrekking B ook waar zijn: **A → B**

- (219) a. *Max heeft Wietze vermoord* → *Wietze is dood* (action/result inference)
 b. *Wietze is een Groningse jongen* →
Wietze is een Nederlander (member/set inference)

Een semantische gevolgtrekking is vaak *asymmetrisch* (zie 219, de uitspraak dat Wietze een Nederlander is, legitimeert niet de gevolgtrekking dat Wietze een Groninger is; de uitspraak Wietze dood is, hoeft nog niet te betekenen dat hij vermoord is.).

Een *symmetrische* gevolgtrekking is hetzelfde als een parafrase.

CONTRADICTIE

Bij een *contradictie* mogen de proposities die uitgedrukt worden in de zinnen A en B niet tegelijkertijd waar zijn, dwz

- als *B* waar is moet *A* onwaar zijn
- *A* en *B* mogen tegelijkertijd onwaar zijn, als naast *A* en *B* nog verdere mogelijkheden bestaan

- (220) a. *Mijn baas is een man* / *Mijn baas is een vrouw*
 b. *Floortje is een kat* / *Floortje is een hond*
 c. *Wietze leeft* / *Wietze is dood*

In (220a) kunnen *A* en *B* niet allebei onwaar zijn (*man* en *vrouw* zijn binaire antoniemen), maar in (220b) kunnen *A* en *B* wel tegelijkertijd onwaar zijn (*hond* en *kat* zijn geen binaire antoniemen, ze putten de mogelijkheden niet uit).

PRESUPPOSITIE

Presupposities zijn vooronderstellingen die gebaseerd zijn op semantische eigenschappen van de propositie die door een zin wordt uitgedrukt. De presuppositie van zin *B* is waar onafhankelijk van de waarheid van de vooronderstellende zin :

- (221) a. *Max heeft Wietze vermoord*
 b. *ik neem het Jan kwalijk dat hij niet gekomen is*

De uitspraak »*Max heeft Wietze vermoord*« vooronderstelt *Wietze was eerst levend*. In dit geval is de presuppositie gebaseerd op de betekenis van het werkwoord 'vermoorden'.

Factieve werkwoorden (zoals 'kwalijk nemen' in 221b) vooronderstellen de waarheid van hun complementszin. De spreker van 221b neemt aan -- of, preciezer, suggereert te weten -- dat Jan niet gekomen is. Werkwoorden als 'weten' en 'zich realiseren' geven dezelfde relatie aan. Vergelijk:

- (222) a. *Wietze weet (niet) dat de aarde rond is*
 b. *Wietze realiseerde zich dat de aarde rond is*
 c. *Wietze gelooft (niet) dat de aarde rond is*
 d. *Wietze ontkent (niet) dat de aarde rond is*

Het werkwoord 'geloven' in de matrixzin van (222c) is niet factief: de spreker claimt niet te weten of de werkelijkheid er zo uitziet dat de aarde rond is. Maar in (222b) wordt dat wel geclaimd met 'zich realiseren'.

De presuppositie van een zin kan ook gebaseerd zijn op een grammaticale functie. Wanneer een spreker een naamwoord-groep definiert, dan moet er precies één passende referent bestaan:

- (223) a. *De zoon van Wietze heeft rood haar*
 b. *Mijn zoon heeft rood haar*

Zin (a) veronderstelt dat *Wietze tenminste één zoon heeft*, en dat we – op basis van context of gedeelde kennis – precies kunnen identificeren om welke zoon het gaat. De presuppositie is gebaseerd op het gebruik van het bepaalde lidwoord ('de'), net zoals de presuppositie van (b) gebaseerd is op de bepaaldheid van het bezittelijke voornaamwoord 'mijn'. De definitieve beschrijving impliceert de 'existentiële presuppositie' dat Wietze een zoon heeft.

Zinnen zijn niet onwaar, maar *inadequaat* als hun (existentiële) presupposities niet waar zijn:

- (224) *De koning van Frankrijk heeft een kaal hoofd*

→ presuppositie: er is een koning van Frankrijk. Dat klopt (in het huidige tijdsgewricht) niet, dus de waarheidswaarde van de propositie van 224 kan in de wereld(en) waarin de existentiële presuppositie niet waar is, niet bepaald worden.

In de literatuur⁶¹ worden onder andere de volgende typen talige *presuppositie-triggers* onderscheiden:

⁶¹ Vgl. S. Soames, 1982. 'How presuppositions are inherited: A solution to the projection problem.' In: *Linguistic Inquiry* 13/3, p.483-545

- (a) *factief werkwoord*: Jan *realiseerde zich* dat hij verdwaald was. Jan *weet* dat hij ongelijk heeft.
- (b) *aspectueel werkwoord*: Is Jan *gestopt* met roken? (*Jan rookte*)
- (c) existentiële presuppositie van definiëte NPs: De premier van België dreigt met aftreden (er is een premier van België); Jan's vrouw is moe (Jan heeft een vrouw).
- (d) existentiële presupposities van vraagwoordvragen over definiëte referenten: *Wie heeft mijn fiets gestolen* (→ er is iemand die mijn fiets gestolen heeft); *Wanneer was Pieternel op Aruba* (→ Pieternel was op Aruba)
- (e) *ook* (of bijwoord met vergelijkbare betekenis): *Jan heeft ook meegespeeld* (afhankelijk van context / accent: hetzij naast Jan nog andere spelers, hetzij Jan heeft ook nog andere dingen gedaan)
- (f) *uitdrukkingen met een iteratieve betekenis*, 'weer', 'eerder', 'vaker', 'nog steeds': *Jan is weer naar London* (Jan is eerder naar London geweest)
- (g) kloofzinnen ('cleft'): *Het was in 2005 dat we in Toronto op vakantie waren* (we waren in Toronto op vakantie; ook factief dus)⁶²
- (h) pseudo-kloofzinnen: *Wat Jan vergat* was zijn laptop (Jan was iets vergeten)

63

⁶² Vgl. § 4.1 voor een uitleg van gekloofde zinnen.

⁶³ Met een *pseudo-gekloofde* zin zet een spreker een constituent net als bij een gewone gekloofde zin in focus door die te isoleren, maar de focusconstituent komt nu achteraan in de zin. De achtergrondinformatie staat vooraan in de zin in de vorm van een vooruitwijzende betrekkelijk bijzin met *wie*, *wat* of *waar* (een 'betrekkelijke bijzin met een ingesloten antecedent'), het zinsdeel dat focus gegeven wordt, komt na een vorm van het koppelwerkwoord *zijn*:

- (i) [Wie hier gisteren nog even langs kwam] was *Jan*.⁶³
- (ii) [Wie ik gisteren (wel) zag] was *de vriendelijke man die elke dag hier langsfiets*

- (i) bepaalde kwantificerende uitdrukkingen, sommige, alle: *Sommige leden hebben nog niet betaald* (er is tenminste één lid dat nog niet betaald heeft)
- (j) temporele bijzinnen en vergelijkbare temporele bepalingen: *Terwijl Fortuyn de politiek revolutioneerde, waren de andere politieke partijen ingedut* (Fortuyn revolutioneerde politiek); *Na Fortuyn's dood viel de partij uit elkaar* (Fortuyn is dood)
- (k) vergelijkingsconstructies: *Jansen is een betere tandarts dan Pieterse* (Pieterse is tandarts)

pragmatische presuppositie

NB. In de literatuur werd er soms ook gesproken over *pragmatische presupposities*. In die gevallen gaat het niet om aannames die deel zijn van de linguïstische betekenis van woorden of constructies, maar om situatiegebonden, interactionele voorwaarden voor het doen van een uiting. Bijvoorbeeld wanneer A B iets opdraagt, dan moet er wel een sociale infrastructuur zijn op grond waarvan A het recht heeft

(i) heeft als presuppositie dat er gisteren iemand langs kwam, (ii) dat ik gisteren iemand gezien heb. Gekloofde zinnen zouden volgens de ANS (p.1243-44) vooral in geschreven teksten voorkomen, pseudo-gekloofde zinnen worden in gesproken taal vaak gebruikt als een retorische strategie om extra aandacht te vragen voor het punt dat de spreker wil maken. Vergelijk de voorbeelden hieronder uit een teambespreking (iii), en uit een Lagerhuisdebat van Marcel van Dam met Pim Fortuijn (iv):

(iii) Wat ik eigenlijk zou willen is dat we straks 'n heel goed model hebben, (...) (vergaderdata).

(iv) MvD: En wat mijn grote bezwaar is tegen uw boekje dat is dat u mensen aanzet tot angst voor vreemdelingen (...) (Lagerhuis 1997).

om B te bevelen. Of wanneer persoon A aan persoon B toestemming geeft, dan indexeert A daarmee een sociale situatie waarin A de autoriteit heeft om die toestemming te geven (denk bijvoorbeeld aan de tandartsassistente wanneer die tegen een patiënt zegt 'nu mag u hoofd een beetje naar links doen.'). Of wanneer A B iets vraagt over X, dan neemt A dat B de betreffende kennis heeft over X. Maar ook zo'n aanname hoeft niet te kloppen. Op pragmatische presupposities gaan we hier niet verder in.

RECAPITULATIE *semantische relaties tussen zinnen*

De in deze paragraaf besproken noties geven betekenisrelaties aan tussen zinnen (proposities) die referentieel-semantisch gekarakteriseerd worden (de invalshoek die ik in hoofdstuk 8 het 'referentiële perspectief' genoemd heb):

- *parafrase*: B is een parafrase van A
- *gevolgtrekking*: B is *semantisch geïmpliceerd* door A
- *contradictie*: B is het tegengestelde van A (incompatibel)
- *presuppositie*: B is voorondersteld door A, en is onafhankelijk van ontkenning van A

Je kunt deze relaties schematiseren in zogenaamde *waarheidstafels*. De relaties in in de waarheidstafel moet je als volgt lezen: De uitspraken A en B zijn een parafrase van elkaar wanneer geldt dat wanneer A waar is, B ook waar is, en dat wanneer A onwaar is, B dat ook is. Etcetera.

	A	B
<i>parafrase</i>	waar	waar
	onwaar	onwaar
<i>gevolgtrekking</i>	waar	waar
	onwaar	waar of onwaar
<i>contradictie</i>	waar	onwaar
	onwaar	waar of onwaar
<i>presuppositie</i>	waar	waar
	onwaar	waar

Tabel: Waarheidstafels parafrase, gevolgtrekking, contradictie en presuppositie

Oefening: classificeer de volgende paren van zinnen:

225. a. *Hans is thuis*
 b. *Hans is in het buitenland*
226. a. *Hans is nog steeds verslaafd aan gokken*
 b. *Hans was vroeger verslaafd aan gokken*

NB let op! de negatie van *nog steeds* is *niet meer*

227. a. *AZ wint van PSV*
 b. *PSV verliest van AZ*
228. a. *Hans heeft een Porsche gekocht*
 b. *Hans heeft een auto gekocht*
229. a. *Hans heeft een Porsche gekocht*
 b. *Hans heeft nu een auto*

230. a. *Hans is met een Amsterdamse getrouwd*
b. *Hans is met een Nederlandse getrouwd*
231. a. *Hans weet dat Delfzijl in de provincie Groningen ligt*
b. *Delfzijl ligt in de provincie Groningen*
232. a. *Hans is met Maria getrouwd*
b. *Maria is met Hans getrouwd*
233. a. *Ik heb mijn vriend naar het station gebracht*
b. *Ik heb een vriend*

TOEPASSINGEN. Presupposities en gevolgtrekkingen in een nieuwsinterview

In het taalgebruik van alledag maken we permanent gebruik van semantische relaties zoals gevolgtrekking en presuppositie, vaak en op manieren die we niet eens in de gaten hebben. Vergelijk de transcriptie van een fragment uit een nieuwsinterview op Radio1 (3 december 2010). Verslaggever Bert Molenaar interviewt een bezoeker aan een manifestatie ter gelegenheid van de viering van het 75-jarige bestaan van het Instituut voor Vrouwengeschiedenis Aletta, in het Cobramuseum in Amstelveen:

BMo: verslaggever, lee: geïnterviewde, Xx3: omstander.

1. BMo: dames, ik ben van de Vara. mag ik u iets vrage? (1.0)
2. ik heb 't laatste jaar 'n studie van de:h (.)
3. arbeidsparticipatie van vrouwe,
4. (.)
5. Iee: hm mm.
6. BMo: en dan denk e:h (.) >met al 't goede
7. wat 'r bereikt is,< d'r is heel veel bereikt,

8. Iee: hm mm.
 9. BMo: daar is nog wel 'n wereld te winne zeg:.
 10. °bent u dat met me ↑eens?°
 11. Iee: dat ben ik absoluut met [u eens.
 12. BMo: [°ja?°
 13. Iee: ja:. (.) °absoluut.° (.) °j[a.°
 14. BMo: [wa doe-

15. → **wat doen vrouwen daar verkeerd?=**

16. Iee: =nee nee ↓nee. nee: 't ligt eh denk ik vooral
 17. aan e:h e::h het systEem:, °of:° [•h
 18. BMo: [d'r is één
 19. school die zegt (.) °eh° vrouweh (.) werke niet
 20. optimaal:_ (.) stoten niet door: •h omdat ze de
 21. kans niet krijge, (.)
 22. Iee: [°ja.°
 23. BMo: [en d'r is 'n andere school:, (.) °↓ook 'n
 24. he:le belangrijke school.↓° ja maar: •h=
 25. Iee: °die vrouwe die [wille ('t zelf.)°]
 26. BMo: [ze pakkeh] die
 27. kans: niet. ehm: (.) van welke school bent ↑u?
 28. Iee: •h ik ben >absoluut< van school één.
 29. (.)
 30. BMo: °ja.°
 31. (.)

32. Iee: ja. (.) u bent vast van school twee[:.:

33. BMo: [>en
 34. waarom denkt u dat.<
 35. Iee: ↑nou!:. eh do- door uw vraagstelling. hhh heh
 36. [huh huh. hhh [°huh.°

37. BMo: [(°m:.°) [(°en° (.) noem dan 's de vraag op
 38. waar 't uit blijkt.
 39. 2.0
 40. Iee: e::h (0.5) oh jeeetje. (1.5) eh je vroeg e:h (.)
 41. [wat doen vrouwen verkeerd.
 42. Xx3: [(°ja.°)
 43. 0.5
 44. Xx3: °ja!°=
 45. Iee: =(zoi-) dat [vroeg je.]=dus dan denk ik
 46. Xx3: [(°dat klopt.°)]
 47. Iee: dat jij [(°van twee bent.°)]
 48. BMo: [>dan ben je van twee]e:.

In de nageschiedenis van de reportervraag in regel 15 ('*wat doen vrouwen daar verkeerd?*'), legt de geïnterviewde congresbezoekster heel knap en ad rem een *presuppositie* bloot van diens vraag, - dat vrouwen daar iets 'verkeerd doen' (type (d) in het lijstje hierboven, een existentiële presuppositie van een vraagwoordvraag). Ze bestrijdt die presuppositie in haar reactie in regel 16-17. Volgens haar is het niet zo dat vrouwen iets verkeerd doen, maar 'het ligt aan het systeem'. In het vervolg van het interview laat ze zien dat ze in staat is om de betreffende presuppositie expliciet aan te wijzen, zie met name regel 40-48.

Met '*u bent vast van school twee*' (r.32) formuleert de geïnterviewde een **gevolgtrekking**. De aanhangers van school twee vinden dat vrouwen hun kansen niet pakken. En als je je kansen niet pakt, dan doe je iets verkeerd, en dat is weer de presuppositie van meneer's vraag in regel 15.

regeringspartijen voor bleken te stemmen. Maar volgens PVV-kamerleden was dat niet zo. Want die concludeerden juist dat in ieder geval niemand meer "aan het bestaan van islamisering twijfelt."

De PVV-ers baseren zich daarbij waarschijnlijk op de laatste zin van Halsema's motie. Wanneer je zegt dat "*..., dat het tegengaan van islamisering geen doelstelling is van beleid*", lijkt je ervan uit te gaan dat er in Nederland sprake is van 'islamisering'. Toch denk ik dat de opstellers van de motie geprobeerd hebben om juist die interpretatie te vermijden. Als er in de motie had gestaan dat het tegengaan 'van de islamisering' geen doelstelling is van beleid, dan had Halsema inderdaad de presuppositie getriggert dat 'de' islamisering van Nederland bestaat. Maar in de motie staat "het tegengaan van islamisering" en door er geen definiëte NP van te maken (en ik ga ervan uit dat dat heel bewust gebeurd is, ook al kent Halsema de technische termen misschien niet), is zo'n presuppositie juist niet aan de tekst meegegeven.

uit ALGEMENE POLITIEKE BESCHOUWINGEN Tweede Kamer 27 oktober 2010

Mevrouw **Halsema** (GroenLinks):

(...) De macht van Wilders wordt wat mij betreft des te pijnlijker als het gaat om het gedogen van zijn harde en kwetsende opvattingen over de islam. Tot nu toe heb ik de heer Rutte dan alleen maar de vrijheid van meningsuiting van de heer Wilders horen verdedigen. Da's mooi, maar zo langzamerhand vraag ik mij wel af of de heer Rutte zelf nog vrijheid van meningsuiting bezit. Een vrij debat betekent immers ook dat je je teweer mag stellen tegen opvattingen waarmee je het niet eens bent en dat je niet als een geslagen hond toekijkt. Ik zeg dit ook heel nadrukkelijk tegen de heer Van Haersma Buma.

Je teweerstellen tegen het maken van kwetsende opmerkingen over moslims is niet alleen van belang om je eigen achterban te behagen, het is ook van groot belang -- ik zeg dit ook tegen de heer Blok -- omdat juist de klassieke bestuurspartijen rechts van het midden moeten laten zien dat het schofferen van moslims in ons land niet acceptabel is. Zij zullen moslims ook elke dag moeten verdedigen. Ik wil over dit onderwerp een motie indienen. Ik vraag het CDA om goed op te letten bij deze motie.

De Kamer,
 gehoord de beraadslaging,
 overwegende dat iedereen in ons land gelijkwaardig wordt behandeld;
 overwegende dat degenen die van elders naar Nederland zijn gekomen, alsmede hun
 kinderen en kindskinderen, een positieve bijdrage kunnen leveren aan onze samenleving,
 mits zij zich daarvoor inzetten en daartoe ook ruimhartig de kans krijgen;
 overwegende dat maatregelen, en in het bijzonder die maatregelen die asiel, immigratie,
 gezinsmigratie, inburgering en diversiteitsbeleid betreffen, gericht zijn op het uitbannen van
 misbruik en misstanden en niet mogen leiden tot ongelijkwaardige behandeling van mensen;
 verzoekt de regering, in woord en daad uit te dragen dat het tegengaan van islamisering geen
 doelstelling is van beleid, en gaat over tot de orde van de dag.

De voorzitter:

Deze motie is voorgesteld door de leden Halsema, Cohen, Pechtold en Roemer. Naar mij blijkt, wordt de indiening ervan voldoende ondersteund. Zij krijgt nr. 36 (32417).

9.1.1 CITEREN: DIRECTE en INDIRECTE REDE

Zinnen in de *directe* en *indirecte rede* ('reported speech') zijn samengestelde zinnen met een ingebede zinnen waarin een uiting of een gedachte wordt aangehaald.

Syntactisch horen deze soorten zinnen eigenlijk gewoon bij de zinstypen die in § 6.3 behandeld zijn, maar omdat een verteller met een citaat als het ware twee verschillende werelden combineert (de vertelsituatie en de vertelde situatie), behandel ik een paar principes van citeren in dit hoofdstuk.

Het onderstaande transcriptiefragmentje komt uit een koffievisite van drie dames van begin middelbare leeftijd op een zonnige zomeravond in de tuin van een vriendin van Gea:

1. Gea: want Erik zei- die zat in de tuin,
2. hij zei nou moe 'k nou in augustus
3. de hele maand hier zitten?
4. zei ik zo nee! wat mij betreft niet!
5. ik zei nou weet je wat we doen,

6. we gaan 'n keer- we gaan 'n keer naar maastricht.

Dit fragmentje bevat 3 citaten in de *directe rede*. Het eerste is de vraagzin in regel 2-3 ('*nou moe'k nou in augustus de hele maand hier zitten?*'). Het tweede is Gea's reactie '*nee! wat mij betreft niet!*' (regel 4). En dan nog een keer Gea met '*nou weet je wat we doen, ... we gaan 'n keer naar maastricht.*' (regel 5-6). Het eerste en het derde citaat hebben de vorm van een hoofdzin, en die hoofdzin zelf is weer in een andere zin ingebed:

- regel 1-3: Erik zei S
- regel 5-6: ik zei S

De ANS noemt dit type ingebedde zinnen *lijdendvoorwerpszinnen*, omdat ze als object van 'zei' fungeren. Kenmerkend voor citaten in de directe rede is dat de spreker claimt dat er letterlijk geciteerd wordt. Bij de directe rede worden de spreesituatierollen "ik" en "jij", de tijdsas en ook de ruimtelijke coördinaten verlegd naar de situatie waarover verteld wordt, en dat betekent met name dat deiktische verwijzingen (vgl. § 2.7) vanuit de vertelde situatie geïnterpreteerd moeten worden. In het fragment hierboven is de "*ik*" in regel 2 de "*hij*" waarover Gea vertelt en dus niet de huidige spreker zelf. "*Hier*" in regel 3 is niet de tuin van Lia waarin Gea haar verhaal doet, maar de tuin van Gea en Erik in de situatie waarover Gea vertelt. En terwijl Gea de verleden tijd ("*hij zei*") gebruikt om het citaat te lokaliseren in een tijdsbestek dat eerder is dan de vertelsituatie, gebruikt Erik in de geciteerde uiting de tegenwoordige tijd ("*moet ik nou ...*"). Die indexeert niet de tijd van het vertelsituatie, maar is relatief ten opzichte van het *hier en nu* van het spreekmoment in de vertelde situatie te interpreteren.

Zo'n verschuiving van spreesituatie-coördinaten vindt niet plaats bij de *indirecte rede*. Vergelijk:

(a) Hij zei "nou ik heb nu geen geld bij me hoor." (*directe rede*)

(b) Hij zei dat hij toen geen geld bij zich had. (*indirecte rede*)

In beide zinnen fungeert het citaat als een lijdend voorwerpszin, maar bij de indirecte rede heeft die nu niet de vorm van een hoofdzin maar van een *dat*-bijzin ('*dat hij geen geld bij zich had*'). Met de indirecte rede claimt een verteller nog wel dat hij de inhoud en de strekking van de aangehaalde uiting weergeeft, maar hij suggereert niet meer dat het om een letterlijke weergave gaat. Het citaat wordt sterker vanuit het perspectief van de huidige spreker in de vertelsituatie vormgegeven. De verteller hanteert nu ook voor de talige vormgeving van het citaat de spreeksituatie-coördinaten van de vertelsituatie. "Ik" uit het citaat in de (a)-zin blijft "hij" in de indirecte rede in de (b)-zin. En de tegenwoordige tijd "heb" van de aangehaalde spreker in de vertelde situatie in (a), wordt in (b) de verleden tijd "had" vanuit het tijdsperspectief van de verteller.

Wanneer een verteller verslag wil doen van iets wat anderen of zichzelf gezegd hebben, dan kan die kiezen tussen een beschrijven (bijvoorbeeld 'hij weigerde met ons mee te gaan'), citeren in de indirecte rede ('hij zei dat hij niet met ons mee wilde gaan'), óf citeren in de directe rede ('hij zei ik ga niet met jullie mee'). Er zijn aanwijzingen dat zo'n keuze niet toevallig gemaakt wordt. Vergelijk het fragment hieronder, uit een werkbepreking van een team van advertising managers. Teamleider Leo doet verslag van het verloop van contractonderhandelingen met bureaus die reclamecampagnes ontwikkelen. Het citaat in regel 1-2 is in de indirecte rede ('*Bert vertelde mij dat ...*'), het citaat in regel 4-5 is in de directe rede:

1. Leo: Bert vertelde mij dat ((*naam bureau X*)) vorig jaar
2. twee komma acht miljoen dollar bij zich had.
3. (...)

4. Bert zei, je zult je moeten voorbereiden op wat pittige
 5. gesprekken met ((naam bureau Y)).

Het eerste citaat in regel 1-2 wordt gebruikt om achtergrond aan te geven, terwijl het directe-rede citaat in regel 4-5 (“je zult je moeten voorbereiden op wat pittige gesprekken ...”) juist de kern is van het verslag dat de verteller levert. Op momenten dat detaillering en/of precisie relevant zijn, selecteert de spreker de directe rede, als dat niet nodig is, is de indirecte rede bijvoorbeeld geschikter voor de voortgang. In de pizzeria-vertelling uit § 2.9 was al iets vergelijkbaars te zien. Juist op het op het punt dat het spannend wordt – wanneer het ook functioneel is om maximaal gedetailleerd te worden –, gaat de verteller citeren in de directe rede:

Jan: maar die e:h (.) die e:h (0.6) die jongeh (0.3)
 die mocht ik niet zo. da was ook 'n heel vreemde vogel,
 hh en laatst toen: zag ik zijn (.) zijn adres en z'n naam
 bij PIZZa express hè? (0.4) omdat ie zich had opge-
opgegeveh. (.) bij mijn wer:k, hh omdat ie d'r ook wou
 werke. en ze ware echt van plan om 'm aan te nemeh hh
 en ik zeg zo tege de baas van-
 → hh oh da's 'n kutgozer dit en dat.
 → en eh('n) hh anarchist, en hij komt nooit op tijd.
 en weet ik veel wat. ((lachend)) (.)
 en toen hebbe ze z'n adres weer doorgestreept.

toepassing CITEREN in NIEUWSINTERVIEWS

De mediasocioloog Steve Clayman heeft in een veelgeciteerd artikel ⁶⁴ laten zien dat in nieuwsprogramma's op de Amerikaanse tv, interviewers potentieel controversiële opinies vaak verwoorden via de mond van een ander. Het onderstaande fragment uit een interview uit 2004 van Paul Witteman met Rita Verdonk, de toenmalige minister voor *Vreemdelingenzaken en Integratie*, laat daar ook een voorbeeld van zien.

Verdonk was te gast in het discussieprogramma Buitenhof, naar aanleiding van een kamerdebat over het uitzettingsbeleid van Verdonk:

PWi: maar dit heeft u allemaal al verteld
 en desondanks is dat verzet daarna nog stevig gegroeid,
 dus met andere woorden, er wordt meer van u verwacht.=
 → mag ik citeren de heer Lubbers gisteren, hoge commissaris
 voor de vluchtelingen van de verenigde naties, dus niet eerste
 de beste die gaat over vluchtelingen,
 → die zegt 't kan wel 'n stuk humaner.

Merk op dat Witteman Lubbers in de directe rede citeert. Dat is de meest effectieve manier om te laten zien dat hij hier niet zijn eigen woorden of zijn eigen mening naar voren brengt. Clayman's verklaring voor deze vorm van citeren in journalistieke interviews is dat citeren in deze setting waarschijnlijk een strategie is om de neutraliteit van de journalist te garanderen. Die kan anticiperen op het verwijt van partijdigheid door niet-instemmende meningen te verwoorden met een citaat van iemand anders, liefst – zoals hier – een autoriteit of expert, en bij voorkeur in de directe rede dus.

⁶⁴ S. Clayman 1988. 'Displaying neutrality in television news interviews.' In *Social Problems* 35/4, p.474-492.

9.2 ZINSTYPEN en CONSTRUCTIES: CONCEPTUEEL PERSPECTIEF

De semantiek van zinnen beperkt zich niet tot de beschrijving van logische betekenisrelaties tussen zinnen (zoals gevolgtrekkingen of presupposities, zie § 9.1). Vooral de in 2014 overleden linguïst Charles J. Fillmore laat in zijn onderzoek zien hoe de structuur van zinnen beschreven kan worden vanuit de semantische kaders ('frames') die centrale woorden in de zin leveren. Een klassiek voorbeeld is de semantiek van de woorden waarmee verkoopsituaties worden beschreven. In die situatie heb je een *koper* en een *verkoper*, je hebt een *waar* die verkocht wordt voor een bepaalde *prijs*, etcetera. Elk woord levert een conceptueel element van het verkoopframe, maar het heeft al die andere woorden en de wijze waarop die in het frame geordend zijn, nodig om zijn specifieke betekenis te krijgen. Zinnen die op het eerste gezicht verschillend lijken, krijgen hun betekenis van één en hetzelfde frame. Vergelijk:

- Jan verkocht het boek aan Paul voor 10 €.
- Paul kocht het boek van Jan voor 10 €.

En ook de grammatica van die zinnen wordt deels door het frame bepaald: bij *verkopen* is de verkoper het onderwerp en wordt de rol van koper aangegeven met het voorzetsel *aan*, bij *kopen* is de koper onderwerp en wordt de rol van verkoper gemarkeerd met het voorzetsel *van*.⁶⁵

Bij de bespreking van het verschil tussen situatierollen zoals *agens*, *patiens* en *recipient* en grammaticale functies zoals onderwerp, lijdend voorwerp en

⁶⁵ Vergelijk www.framenet.icsi.berkeley.edu voor meer literatuur en een uitwerking van Fillmore's ideeën.

meewerkend voorwerp in § 5.3 werd ook al duidelijk dat er een nog abstracter verband is tussen de betekenis van de woorden die in een zin gebruikt worden en de grammaticale structuur van de zin. Een zinsconstructie met een intransitief werkwoord beschrijft bijvoorbeeld een andere type situatie dan een constructie met een transitief werkwoord. Intransitieve constructies met de vorm [Subject + Verb] beschrijven situaties waarin een entiteit een activiteit toegeschreven wordt die op die entiteit zelf slaat, -- zoals bij *Jan loopt*, of *de sterren stralen*. Transitieve constructies [Subject + Verb + Object] beschrijven situaties waarin een deelnemer aan een situatie een handeling uitvoert waarmee een andere entiteit gemanipuleerd wordt, zoals in *Marja schopt de bal*, of *Jan bakt brood*.

Met name in de cognitieve linguïstiek neemt men aan dat de 'argument-structuur' van zinsconstructietypes betekenisstructuren ('frames') waarmee we prototypische situaties conceptualiseren. Neem bijvoorbeeld de zogenaamde '*di-transitieve*' werkwoorden (vgl. § 2.7.1), - werkwoorden die zowel om een direct object ("DO", lijdend voorwerp) als om een indirect object ("IO", meewerkend / belanghebbend voorwerp) vragen. Vergelijk:

- (59) a. Jan geeft een boek aan mij / mij een boek
 b. Ans leert taalkunde aan Marieke / Marieke taalkunde
 c. Jan maakt voor Marja een taart / een taart voor Marja

Di-transitieve constructies [S + V + IO + DO en S + V + DO + IO] hebben als kernbetekenis dat er sprake is van een transfer van een object aan een recipiënt. Het prototypisch voorbeeld van dit conceptuele schema is geassocieerd met het werkwoord 'geven'. Vergelijk (59a): er is sprake van een transfer van '*het boek*' (object / patiëns) aan '*mij*' (meewerkend voorwerp / recipiënt) door '*Jan*' (subject / agens).

Op een vergelijkbare manier als bij lexicale polysemie (zie vorige hoofdstuk), kan het frame dat met de constructie geassocieerd is, ook toegepast worden op (deels) vergelijkbare situaties. Door middel van dit soort uitbreidingen is er dus sprake van een soort *constructionele polysemie*.

Een goed voorbeeld zijn werkwoorden met een communicatief betekenismoment: *zeggen, vertellen, vragen, verzoeken, berichten, verwijten, smeken, aanraden, voorstellen, beloven, leren*. In zinnen als

(60) *Ik vertel hem een verhaal*

Ze raadt hem een advocaat aan

Ik citeer u dat toch even (Jeroen van Ingen, Buitenhof 15 nov 09)

wordt via bepaalde metaforische principes de centrale betekenis zoals die voor het di-transitieve "geven" geldt, op een 'metaforisch redelijke' manier uitgebreid. Net zoals bij "geven" is er een drieplaats-structuur waarbij een handelende persoon doelgericht ('ik', 'ze') een object ('een verhaal', 'een advocaat') *overdraagt* aan een recipiënt ('hem', 'u', 'hem').

Dat kan doordat we communicatieve processen als 'vertellen', 'zeggen', 'beloven' zien als een *transfer* of een *overdracht* op basis van de *transport-metafoor*. In onze cultuur maken we daar vaak gebruik van als we over communicatie praten of denken (ik kom in het volgende hoofdstuk op de transport-metafoor terug). De transport-metafoor maakt dat we communicatie als een transport van de zender naar de ontvanger zien.

Dus op een vergelijkbare manier als bij polysemie van woorden, kun je bij *constructies* en zinnen ook over polysemie spreken. De prototypische, centrale betekenis van de di-transitieve constructie is die welke door *geven* geïllustreerd wordt: *transfer van een object aan een recipiënt*. Dezelfde conceptuele structuur kan bij werkwoorden voor

communicatieve processen toegepast worden door communicatie op te vatten als een transport. Kortom, ook de argumentenstructuur van een zin draagt bij aan de betekenis die we aan een zin toeschrijven.

9.3 ZINSTYPEN en COMMUNICATIEVE FUNCTIE

Bij de *communicatieve functie* van zinnen moet je denken aan *taalhandelingen* (vgl. verder het college Pragmatiek). Sprekers doen een bepaald type taalhandeling vaak met een specifiek zinstype:

mededelende zinnen ⁶⁶

- (19) a. *Op is op.*
 b. *Den koning van Spanje heb ik altijd geëerd.*
 c. *Ed is naar huis gegaan.*
 d. *Die boerderij is door de bliksem getroffen*

vraagwoord-vragen (*wh-interrogatives*)

- (20) a. *Wie is al klaar met de opdracht?*
 b. *Wanneer mogen we naar huis?*
 c. *Waarom heb je dat gedaan?*
 d. *Hoe moet ik dat doen?*

⁶⁶ De typologie is gebaseerd op T. Janssen & A. Verhagen 2002. 'Zinnen en cognitie.' In: T. Janssen (red.) *Taal in gebruik. Een inleiding in de taalwetenschap*. Den Haag: Sdu Uitgevers, p.77-96

ja/nee-vragen (yes/no-interrogative)

- (21) a. *Is Ed naar huis gegaan?*
 c. *Heb je voor mij nog een kopje koffie?*
 b. *Moet je me daar nu mee lastig vallen?*

uitroepen ('exclamative')

- (22) a. *Wat is Ed vroeg naar huis gegaan!*
 b. *Waar haalt ze het vandaan!*
 c. *Dat je zoiets tegen haar durft te zeggen!*

bevelen ('imperatief')

- (23) a. *Ed, ga naar huis!*
 b. *Ga maar even liggen*
 c. *Schrijf u in en maak kans op een gratis behandeling*
 d. *Doen hoor!*
 e. *Opgepast!*

Zinstypen geven over het algemeen heel directe informatie over het soort *handeling* dat met de uiting van een zin van een bepaald type gedaan wordt. Het verband tussen zinstype en (communicatieve) functie is echter niet één-op-één, vergelijk het gebruik van de mededelende zinnen hieronder:

- Deze trein gaat naar Amsterdam Centraal (*mededeling*)
- U bent hier nog nooit eerder geweest? (*vraag*)
- Je gaat nu onmiddellijk naar bed. (*bevel*)
- U neemt het me toch niet kwalijk? (*verzoek*)
- Je drinkt toch wel even een borreltje mee? (*uitnodiging*)

- Je kunt je arm beter even met rust laten. (*advies*)
- Jij dūrfst dat niet. (*provocatie*)

In de set hieronder wordt steeds een *ja/nee-vraagzin* gebruikt:

- Gaat deze trein naar Amsterdam Centraal? (*vraag*)
- Heb je dat nou opgeschreven? (*bevel*)
- Wacht je hier even? (*verzoek*)
- Wil je niet even binnenkomen? (*uitnodiging*)
- Is het hier niet te koud? (*suggestie*)
- Zou je dat niet beter laten schieten? (*advies*)
- Durf je 't niet soms? (*provocatie*)
- Kunt u uw arm eens zo hoog mogelijk strekken? (*instructie*)

Bevelende zinnen:

- Stop! (*bevel*)
- Kom eens even hier! (*verzoek*)
- Kom toch binnen (*uitnodiging*)
- Blijf beter uit zijn buurt (*suggestie / advies*)
- Proef maar 's (*advies?*)
- Waag 't 's (*provocatie*)

Dus taalgebruikers kunnen een heel scala aan handelingen 'implementeren' met een bepaald zinstype in een adequate context. Dat betekent overigens niet dat het om het even is welke zinsvorm je gebruikt om een handeling te doen, met de **stijlkeuzes** die in de vormgeving van een uiting worden gemaakt, codeert een spreker allerlei situationele, contextuele, sociale en relationele aspecten. De stijl van

de uiting draagt bij aan de optimalisering van het communicatieve doel (denk aan *indirecte taalhandelingen* of aan de *beleefdheidstheorie* van Brown & Levinson).

9.4 DE CODERING VAN STANCE

Mensen gebruiken zinnen niet alleen om een bepaalde stand van zaken te beschrijven -- de 'propositionele inhoud' van zinnen --. ze geven daar bijna onvermijdelijk ook bij aan hoe ze dat weten of wat ze daarvan vinden. De talige codering van kennis-status, evaluatie en opinie wordt samenvattend wel **stance** genoemd ('gezindheid', 'instelling'). Biber *et al.*⁶⁷ onderscheiden drie soorten stance:

- **epistemic stance**: daarmee geeft een spreker of schrijver aan hoe zeker hij iets **weet**, of hoe ze iets weet (wat de bron is, hoe de kennis verkregen is). Bijv. 'hij is *misschien* / *waarschijnlijk* thuis'
- **attitudinal stance**: daarbij gaat het om houdingen, gevoelens, affectieve evaluaties. Bijv. 'hij is *helaas* / *gelukkig* niet thuis.'
- **style of speaking stance**: daarmee geeft een spreker meer metacommunicatief aan hoe iets begrepen moet worden. Bijv. 'Nee *serieus*. Ik ben aardig content met KPN.' / '*Eerlijk gezegd* weet ik dat niet.'

lexicale markerings van stance

In de voorbeelden hierboven is de markerings van *stance* steeds aan te wijzen in een bepaald woord of in een bepaalde uitdrukking ('*misschien*', '*helaas*', '*eerlijk gezegd*'). Maar *stance* hoeft niet apart gecodeerd te worden, een spreker kan een evaluatie

⁶⁷ D. Biber *et al.* 1999. *Longman grammar of spoken and written English*. Harlow: Pearson, p.972 ev.

ook aangeven door evaluatief-gekleurde inhoudswoorden te gebruiken (met name bijvoeglijke en zelfstandige naamwoorden en lexicale werkwoorden), denk maar aan het verschil tussen 'hoofddoekjesbelasting' en 'kopvoddentax' (de tweede vorm is die welke in 2010 in een voorstel van Wilders' PVV gebruikt werd). Deze woorden verwijzen naar hetzelfde ding. Ze 'denoteren' dezelfde referent, de '*denotatie*' is hetzelfde. Het zijn dus *synoniemen*, maar ze hebben een heel andere evaluatieve kleuring. De '*connotatie*' van deze twee woorden verschilt, -- een betekenisverschil dat alleen vanuit een conceptuele benadering van betekenis beschreven kan worden.

Biber c.s. (1999) noemen evaluatieve kleuring die op woordkeus gebaseerd is, de '*lexicale markering van stance*'. Door evaluatief-gekleurde woorden te kiezen, kan een hoorder afleiden wat de spreker *vindt* van de situatie waarover zij spreekt (het gaat dus meestal om *attitudinal stance*):

- (a) »Maria heeft een *prachtig* huis« (lexicale markering van *stance* met een adjectief)
- (b) »Peter is echt een *boef*.« (lexicale stance-markering met zelfstandig naamwoord)
- (c) »Ik *haat* mobiele bellers in de trein« (lexicale markering van *stance* met een werkwoord)

In de zinnen hierboven gaat het om simpele beweringen waarbij de spreker zijn *stance* niet apart grammaticaal codeert, maar door middel van woordkeus aangeeft. Je hebt kennis van context, achtergrond en waardensysteem nodig om ze als *stance*-markerend te kunnen interpreteren. Je moet bijvoorbeeld weten dat het adjectief in 'Maria heeft een *prachtig* huis' een waardeoordeel bevat, terwijl dat bij, zeg, 'Maria heeft een *stenen* huis' niet het geval hoeft te zijn, dat kan een neutraal beschrijvende mededeling zijn).⁶⁸

⁶⁸ Merk ook op dat de meeste evaluatief-geladen adjectieven zowel predikatief ('het is prachtig'), als attributief ('het is een prachtig huis', 'het prachtige huis hier tegenover wordt afgebroken') gebruikt

grammaticale markering van stance

Maar vaak wordt stance wel met bijzondere grammaticale middelen gemarkeerd. In gesprekken wordt *stance* bijvoorbeeld verhoudingsgewijs vaak met een *bijwoord van modaliteit* aangegeven (groep 7 in het overzicht van diverse soorten 'echte bijwoorden', zie hoofdstuk 2):

(a) [vergadering] epistemic stance

Cor: ('t) is wel 'n probleem. (0.5) en de muziek (.) eh heeft-
→ **kennelijk** New York gezegd dat ze daar niet blij mee zijn.

(b) [vergadering] attitudinal stance

Leo: en ik heb nu voor 'n fractie van dat bedrag, (0.3) echt 'n fractie,
→ (.) heb ik dus (.) **hopelijk** wel 'n goed vf- ehm ehm eh: ehm
rapport,

(c) [pauzegesprek winkelpersoneel] style-of-speaking stance

Marlies: ja toen ha'k echt zulke oogjes. (...)

Jacob: (je moes heel vroeg op?)

Marlies: → ik was kapot. **serius**.

epistemic stance: waarschijnlijk, misschien, mogelijk, zeker, absoluut, ongetwijfeld, blijkbaar, schijnbaar, kennelijk, klaarblijkelijk, feitelijk, eigenlijk, gewoon, natuurlijk, ...

attitudinal stance: gelukkig, helaas, hopelijk, merkwaardigerwijs, ...

style-of-speaking stance: eerlijk, echt, serius, weliswaar, inderdaad, ...

kunnen worden. Adjectieven die niet predikatief gebruikt kunnen worden, zijn meestal ook stance-neutraal ('het stenen huis is lelijk'). Aan de andere kant is het niet moeilijk je werelden voor te stellen waarin 'een stenen huis' een zeer positieve evaluatie behelst.

Wanneer *stance* grammaticaal gecodeerd is, kunnen in de betreffende uiting twee componenten onderscheiden worden:

- (i) het deel met een beschrijving van een situatie of stand van zaken (de *propositionele inhoud* van de betreffende uiting), en
- (ii) het deel met de *stance*-markering waarmee de spreker die beschrijving inkadert, dwz van een epistemisch, evaluatief of metacommunicatief '*frame*' voorziet.

In de voorbeelden hierboven had component (ii) steeds de vorm van een bijwoord:

- (a') 'hij is kennelijk terug.' → 'hij is terug' / 'kennelijk' (epistemic stance)
- (b') 'hij is hopelijk terug.' → 'hij is terug' / 'hopelijk' (attitudinal stance)
- (c') 'hij doet het, serieus..' → 'hij doet het' / 'serieus' (style of speaking stance)

Bijwoordelijke bepalingen worden niet alleen met bijwoorden gevormd, dat kan onder andere ook met een voorzetselgroep of met een bijwoordelijke bijzin. En die vormen worden ook gebruikt voor de grammaticale codering van *stance*:

- ✓ met een *voorzetselgroep* die als bijwoordelijke bepaling fungeert:
 - (a) '*volgens mij* ben je je tas vergeten.'
 - (b) '*tot mijn ontzetting* ging ze meteen weg.'
 - (c) '*in haar optiek* is dat zo.'
- ✓ met een *bijwoordelijke bijzin*:
 - (d) 'zoals ik al eerder gezegd heb, gaat dit hier niet op.'
 - (e) 'om eerlijk te zijn, ik weet het niet.'
 - (f) 'strikt genomen, gaat het om een bijwoordelijke bepaling.'

Enkele andere belangrijke grammaticale middelen waarmee taalgebruikers in het Nederlands -- afgezien van '*stance* adverbials' -- *stance* grammaticaal coderen, zijn

- ✓ eigenlijk-gebruikte modale hulpwerkwoorden (kunnen, moeten, blijken)
- ✓ rompzinnen met een hoofdwerkwoord dat een bepaald type stance formuleert ('ik denk dat ...', 'hij hoopt dat ...', 'ze verwacht dat ...')
- ✓ *commentaar-formule* ('...', 'denk ik.', '...', 'vind ik.')

grammaticale markering van stance met een modaal hulpwerkwoord

Met een *eigenlijk-gebruikt* modaal hulpwerkwoord (vgl. hoofdstuk 2) kan een taalgebruiker bijvoorbeeld epistemische waarschijnlijkheid, precisie of actualiteit aangegeven, of kond doen van zijn persoonlijke gevoelens of meningen over de stand zaken waarover de uiting gaat:

- ze *moet* thuis zijn want haar auto staat er.
- je *zou* het bij het verkeerde eind kunnen hebben.
- het *bleek* allemaal vergeefs.
- dat *wil* nog wel eens lukken.
- het *leek* allemaal zo goed te gaan.
- hij *hoort* om twaalf uur thuis te zijn.

grammaticale markering van stance met een rompzin

Sprekers kaderen een statement ook vaak in met een zogenaamde *rompzin* -- ook wel matrix-zin genoemd -- waarin het hoofdwerkwoord een houding formuleert ten opzichte van de stand van zaken die beschreven wordt in het *dat*-complement:

Vergelijk:

- » *Ik denk dat ze zo komt.* « ('denken': hier epistemic stance)
- » *Ik verwacht dat Jan morgen komt.* « ('verwachten': epistemic stance)
- » *Ik geloof dat Jan morgen komt.* « ('geloven': epistemic stance)
- » *Ze vindt dat Piet gelijk heeft.* « ('vinden': hier attitudinal stance)

- » *Ik hoop dat* Jan morgen komt. « ('hopen': attitudinal stance)
- » *Ik moet eerlijk zeggen dat* ik het niet weet « (style-of-speaking stance)

De rompzinnen '*ik verwacht dat ...*', '*ik hoop dat ...*', etc. formuleren de stance van de spreker (verwachten, hopen); , de *dat*-complementen ('dat Jan morgen komt', 'dat ik het niet weet', etc.) bevat de uitspraak waar de stance op slaat.

Onder meer naar aanleiding van dit type grammaticale markering van stance, merken Biber *et al.* (1999: 971-972) op dat het waarschijnlijk niet toevallig is dat de stance-markering hier steeds voorafgaat aan de component met de inhoudelijke informatie (de propositie). Deze volgorde zou de primaire functie van *stance* markering weerspiegelen, namelijk een '*frame*' te leveren voor de interpretatie van communicatief relevante aspecten van de nieuwe informatie in de zin. De hoorder of lezer krijgt eerst de instrumenten voorgeschoteld waarmee de daaropvolgende propositie ingeraamd moet worden.⁶⁹ De recipiënt zou daarmee aangemoedigd worden om het perspectief van de spreker of de schrijver op de betreffende stand van zaken, over te nemen. Merk op dat deze volgorde ook vaak te zien is bij bijwoordelijke bijzinnen waarmee stance grammaticaal gemarkeerd wordt.

grammaticale markering van stance met een commentaar-formule

Commentaar-formules (Biber *et al.* '*comment clauses*') zoals 'denk-ik' en 'vind-ik' worden juist meestal achteraan uitingen geplaatst. Zowel plaatsting als gebruik zijn typisch voor mondeling taalgebruik, een spreker kan daarmee een voorafgaande uiting niet alleen afzwakken en subjectiever maken, maar kan zo ook proberen om een interactioneel proces van stance-taking te initiëren. In fragment (d) hieronder

⁶⁹ Zie ook C.E. Ford 1993, *Grammar in interaction: Adverbial clauses in American English conversations*. Cambridge University Press.

markeert de spreker met de commentaar-formule 'geloof ik' de epistemic stance dat ze niet zeker is over de uitspraak die ze doet, terwijl de spreker in (e) met 'vinnik hoor' haar uitspraak markeert als haar persoonlijke mening:

(a) [damestheekransje] epistemic stance

Gonnie: → en (1.0) ('n) vrouw **geloof ik** was (0.4) de echte eigenaar.
hij was mede eigenaar of zoiets.

(b) [telefoongesprek vriendinnen] attitudinal stance

Susanne: maar ja dan moet ik- dan moeten we 'n dAtum af gaan spreken.
en ook met Nynke als die d'r is.
want dat is meestal 't grote probleem dat die d'r nie is.

→ ja dan moet ze maar gewoon komen. **vinnik h[oor]**.

Mariette: [jah,

- **literatuur over stance** (afgezien van Biber *et al.*)

Vergelijk met name E. Karkkainen, 2006. 'Stance taking in conversation: From subjectivity to intersubjectivity.' In: *Text & Talk* 26/6, p.699-731.

Zie verder:

- E. Karkkainen 2007, 'The role of *I guess* in conversational stancetaking.' In: R. Englebretson (ed.) *Stancetaking in Discourse*. Amsterdam: John Benjamins, p.183-219
- E. Karkkainen, 2003. *Epistemic stance in English conversation. A description of its interactional functions, with a focus on 'I think'*. Amsterdam: Benjamins
- Dubois, J. 2007. 'The stance triangle.' In: R.Englebretson (ed.) *Stancetaking in discourse*. Amsterdam: Benjamins, p. 139-182

TAALKUNDE voor CIW

DEEL IV: SEMANTIEK: VORM en BETEKENIS

hfst 8: lexicale semantiek

hfst 9: semantiek op zinsniveau

HOOFDSTUK 10: METAFOREN

10.1	metaforische concepten	298
10.2	structurele metaforen, oriëntatiemetaforen en ontologische metaforen	307
10.3	<i>framing</i>	311
10.4	metaforen in de woordenschat	314
10.5	metaforen in gebruikscontexten	316
	- perspectief 1: expert/lekencommunicatie	
	- perspectief 2: persuasieve communicatie	318

10.1 METAFORISCHE CONCEPTEN

Metaforen kom je regelmatig tegen in alledaags taalgebruik:

233. *De wereld is een schouwtoneel. Elk speelt zijn rol en krijgt zijn deel.*

234. a. *golven van asielzoekers*

b. *een tsunami van islamisering*

In de traditionele optiek is een *metafoor* een stijlfiguur waarbij een begrip vervangen wordt door een beeld. In die optiek is een metafoor een incidentele strategie om een (vaak literaire) tekst te verfraaien. Zulke ‘creatieve’ metaforen – die nog steeds herkenbaar zijn als een ‘nieuw’ beeld dat de spreker of schrijver op dat moment maakt

om een situatie te typeren (zoals . Wilders' "tsunami van Islamisering") – zijn niet het primaire onderwerp van dit hoofdstuk; hier zal het vooral om 'conventionele metaforen' gaan, manieren van metaforisch praten en denken die onderdeel zijn geworden van de manier van conceptualisering van de wereld (in lijn dus met de conceptuele benadering van *betekenis* uit hoofdstuk 8).

Taalkundig: wanneer je uitgaat van het sowieso niet-plausibele idee dat er zoiets als 'letterlijke' betekenis bestaat, dan zijn metaforen een indirecte manier van spreken die tot misverstanden kan leiden. Het zou dan eigenlijk om schendingen van de vuistregel *wees duidelijk!* van Grice's Coöperativiteitsprincipe gaan.⁷⁰ Maar als je vanuit een *cognitief-linguïstisch* perspectief kijkt, dan blijkt de bulk van ons metaforisch taalgebruik niet indirect en zeker geen incidentele afwijking of schending.

Cognitief: zijn metaforische principes typisch voor het talige menselijk denken. Een cultuur biedt daarmee instrumenten aan om sociale realiteiten op bepaalde manieren te conceptualiseren.

definitie van metaforiek

"The essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another." (Lakoff & Johnson 1980)

Bij een *metafoor* worden woorden niet-letterlijk gebruikt, twee entiteiten (dingen/gebeurtenissen) worden met elkaar vergeleken door ze in *relatie* te zetten.

⁷⁰ Het *Coöperativiteitsprincipe* en de *Maxims* van Grice komen aan de orde bij Pragmatiek.

Het gebruik van een metafoor *B* om *A* te beschrijven suggereert dat er **overeenkomsten** tussen *A* en *B* zijn zonder dat die geëxpliciteerd hoeven te worden. Entiteit *B* wordt beschreven door daarvoor eigenschappen van *A* te gebruiken, bijvoorbeeld

(235) het **LEVEN** als een **REIS**: het leven is een tocht met een eindbestemming.

Dit basisidee komt terug in de vele manieren waarmee we in het taalgebruik van alledag over het leven praten:

- Kinderen die *veel bagage* van huis uit meekrijgen.
- Is mijn zoon *op het slechte pad*?
- Na veel *omzwervingen* *settelde* hij zich eindelijk.
- Ligt je *loopbaan* nog wel *op koers*?
- De *volgende halte* in je carrière
- Het *laatste station* is het verpleeghuis.
- Uiteindelijk vond hij zijn ware bestemming.

Lakoff -- een van de grondleggers van de cognitieve linguïstiek -- stelt metaforen centraal in zijn semantisch onderzoek (Lakoff & Johnson 1980: *Metaphors we live by*). Hij constateerde dat metaforische uitdrukkingen meestal geen geïsoleerde, incidentele vergelijkingen zijn, maar gebaseerd zijn op **metaforische concepten** waarin twee **conceptuele domeinen** op een meer systematische manier met elkaar in verband worden gebracht, zoals bij **LEVEN** en **REIZEN** hierboven.

Nog een voorbeeld, het metaforisch concept

(236) DISCUSSIE is OORLOG

- haar collega's vielen haar hard aan

- met een vlijmscherp betoog haalde hij zijn tegenstander onderuit
- de partij nam daar stelling tegen
- ik wil het idee bestrijden dat ...
- ze verweerde / verdedigde zich goed
- hij was erg op zijn hoede voor kritiek
- Obama won / verloor het debat
- na een korte woordenwisseling legde hij er zich bij neer
- hij manoeuvreerde nogal onhandig
- ze kreeg het meteen met hem aan de stok
- hij verloor al gauw terrein
- zijn voornaamste strategie is zwakke plekken in de stellingname van de tegenstander doorprikken

In het rijtje uitdrukkingen hierboven wordt steeds het ene domein ('oorlog') op het andere ('discussie') afgebeeld. Metaforen hebben dus

- een *brondomein* (BD; *source domain*)
- en een *doeldomein* (DD; *target domain*)

In voorbeeld (235) is **REIZEN** het brondomein, en het **LEVEN** het doeldomein. Andere voorbeelden:

- **WETEN** is **BEZITTEN**: *kennis verwerven, vatten, snappen, een taal beheersen*
- **SPORT** is **OORLOG**: *wedstrijd, aanvaller, verdediger*

Het metaforische concept is primair ("*de conceptuele metafoor*"), en die meer principiële afbeeldingsrelatie wordt in een uitbreidbare reeks van talige uitdrukkingen geconcretiseerd ("*linguïstische metaforen*").

Oefening: geef BD en DD voor (234).

- 234 a. golven van asielzoekers
b. Nederland wordt overstroomd door asielzoekers

Elk metaforisch concept biedt een min of meer gestructureerd veld van mogelijke linguïstische metaforen aan. In teksten worden er vaak meerdere, bij elkaar horende gerealiseerd, vergelijk het voorbeeld in (233) *De wereld is een schouwtoneel. Elk speelt zijn rol en krijgt zijn deel.*

Conceptueel metaforen bieden een soort conceptueel model. Het concept draagt de structuur van het BD over op die van het DD en creëert daarmee een structuur voor het DD.

Bijvoorbeeld, in (233) is te zien hoe met behulp van het metaforische concept "**LEVEN** is **THEATER**" een systematische relatie tussen elementen van het BD gelegd wordt:

- het toneel is de wereld
- de acteurs zijn de mensen in de wereld
- hun leven is een rol in een toneelstuk

Er zijn verschillende manieren om metaforen te vormen:

(i) "A = B": 'de wereld' (A) is 'een `schouwtoneel' (B):

(ii) vervang uitdrukking "A" door metafoor "B":

a. door de studie *ploegen*

(iii) verankering in het doeldomein: de koers *van je leven bepalen*

In werkwijze (i) wordt een situatie geconceptualiseerd in termen van een ander soort situatie; bij (ii) wordt een uitdrukking uit het *brondomein* overgeplant naar een beschrijving die geconceptualiseerd is in termen van het *doeldomein*; bij (iii) wordt het doeldomein geïmplantéerd in een beschrijving die vormgegeven is in termen van het *brondomein*).

Brondomeinen zijn concreet, er liggen directe ervaringen aan ten grondslag. Doeldomeinen zijn abstract, niet direct ervaarbaar. Door de structuur van het BD over te dragen op die van het DD, wordt het DD conceptueel hanteerbaar. Volgens Lakoff en Johnson zijn metaforische concepten essentieel voor onze manier van denken, ze bepalen ons perspectief op de wereld (hoe we die waarnemen) en ze helpen ons die wereld te begrijpen. Nog maar een voorbeeld. De linguïstische metaforen in het rijtje hieronder zijn steeds op dezelfde conceptuele metafoer gebaseerd:

- Max Planck, de vader van de quantum-mechanica, is een Duitse natuurkundige.
- Boeyink vond een originele brief van Niels Bohr, de Kopenhaagse natuurkundige die aan de wieg van de kwantummechanica stond.
- Albert Einstein stond aan de wieg van de moderne natuurkunde.
- Engelen stond aan de wieg van een experiment waarbij kleine deeltjes sneller zouden zijn gegaan dan het licht.
- Ktesibios wordt de vader van de pneumatiek genoemd.
- In deze les komen verschillende goeroes aan bod: de vader van het brainstormen, de uitvinder van lateraal denken en de kampioen octrooien.
- Niet Jaap Havekotte, maar zijn vader, Ko Lassche, is de geestelijke vader van de Viking, de stalen noor die door Art en Keessie wereldfaam vergaarde.
- Jamming-ideeën worden volwassen. Physicalezing.

- Het veld van Design Research begint volwassen te worden.
- Zo kan het model mogelijk verder groeien, door er meer en nieuwe inzichten aan toe te voegen.

➤ Het metaforisch concept waarop deze linguïstische metaforen zijn gebaseerd is:
IDEEËN zijn KINDEREN

➤ **BRONDOMEIN**: ouderschap; **DOELDOMEIN**: theorieën, uitvindingen, ideeën

Metaforische concepten zijn constituerend voor het denken van een cultuur. Het is dan ook niet gek dat veel metaforen te maken hebben met de manier waarop een taalgemeenschap in zijn onderhoud voorziet. In het Nederlands, zie je bijvoorbeeld dat wij veel onderwerpen begrijpen in termen van **zeevaart** en **waterbouwkunde**:

BD zeevaart:

- de koers wijzigen ...
- overstag gaan ...
- in de luwte blijven ...
- aan lager wal raken ...
- een bedrijf een veilige haven in loodsen ...

BD waterbouwkunde:

- Medeleven werpt een dam tegen anti-semitisme.
- Stanley Menzo gaat oranje-golf kanaliseren.
- De groepsdiscussies doorsluizen naar LinkedIn.
- Heineken gaat Groningen droogleggen.

Metaforische concepten typeren vaak ook de manier van denken en praten in specifieke maatschappelijke sectoren. In de gezondheidszorg en in het publieke discours over ziekte kom je bijvoorbeeld vaak het concept **ZIEKTE** is **OORLOG** tegen:

- er is een invasie van het lichaam (of delen ervan, zoals de cellen) door virussen of bacteriën: *het virus dringt de cel binnen*
- het lichaam vecht ertegen: *het afweersysteem*
- je kunt winnen of verliezen van een ziekte: *na een langdurige en moedige strijd gaf zich gewonnen ...*
- je kunt je tegen ziekte wapenen: *een antiviraal middel dat mensen moet beschermen tegen vogelgriep*
- kiemen zijn een vijand met negatieve eigenschappen: geniepig, sluw, een plaag, vreemdsoortig, ...: *de strijd tegen het verraderlijke H5N1-virus*
- ze vormen een leger: *Op een donorconferentie in Peking is 2 miljard dollar toegezegd voor de bestrijding van de oprukkende vogelgriep*

METAFOREN en GEVOLGTREKKINGEN

Metaforische uitdrukkingen geven inzicht in de aard van metaforische concepten: vaak is een *concept* gerelateerd aan een coherent systeem van metaforische expressies dat cultuurspecifiek is. Dat systematische karakter kan soms als een systeem van inferentierelaties geanalyseerd worden:

Voorbeeld: "TIJD is GELD"

Kwantificering van tijd in termen van geld is typisch voor onze cultuur, 'de' westerse manier van denken:

- (i) 'time is money' impliceert
- (ii) 'time is a limited resource', en dat impliceert weer
- (iii) 'time is a valuable commodity'.

Sommige uitdrukkingen verwijzen vooral naar de eerste metafoor (bijvoorbeeld «*daar kan ik mijn tijd nu niet aan besteden*», «*dat kost te veel tijd*»), andere naar de tweede (bijvoorbeeld «*daar heb ik geen tijd meer voor*», «*de tijd is op*»), en weer andere naar de derde («*bedankt voor je tijd*», «*veel tijd verliezen*»).

Het gebruik van metaforen om doeldomeinen beter te begrijpen is niet mechanisch, we kunnen ook conclusies in het **brondomein** trekken om daarmee in het **doeldomein** te redeneren.

De eenvoudige vorm ziet er als volgt uit:

als *X* in het BD bestaat, moet er ook iets in het DD bestaan wat op *X* lijkt:

- de haltes / mijlpalen van een reis → mijlpalen in het leven
- aktes in toneelstukken → fases in het leven

Een meer complexe vorm van dit soort redeneringen op basis van analogie zien we wanneer problemen in het DD aangepakt worden met een oplossing voor het corresponderende probleem in het BD. Een voorbeeld daarvan is:

EEN BEDRIJF is EEN SCHIP

BEDRIJFSVOERING is HET NAVIGEREN VAN EEN SCHIP

Het bedrijf is het schip, problemen zijn vaarcondities waar rekening mee gehouden moet worden, ondernemingsdoelen zijn bestemmingen, etc.:

- in zwaar weer terecht komen ('NEDCAR in zwaar weer')
- de koers verleggen ('NEDCAR verlegt de koers')
- de zeilen bijzetten ('Philips Medicare zet alle zeilen bij')
- alle hens aan dek

10.2 STRUCTURELE METAFOREN, ORIËNTATIEMETAFOREN en ONTOLOGISCHE METAFOREN

Lakoff & Johnson noemen het type metaforen waarbij een concept metaforisch gestructureerd en gemodelleerd wordt in termen van een ander concept – dat betreft dus de voorbeelden met een bron- en een doeldomein – *structurele metaforen*. Ze onderscheiden ook andere soorten metatorische principes. Niet alleen *metonymie* (zie hoofdstuk 8), maar ook *oriëntatiemetaforen* en *ontologische metaforen*.

oriëntatiemetaforen

Oriëntatiemetaforen organiseren een systeem van concepten ten opzichte van elkaar door daar richting aan te geven. Dat is misschien op het eerste gezicht raar, maar je kunt voor onze cultuur bijvoorbeeld stellen dat we ons gebruik maken van de oriëntatiemetafoor “GELUK is (OM)HOOG” ('up'), -- we zeggen bijvoorbeeld “de stemming ging omhoog”. Vergelijk hoe deze verticale ruimtelijke oriëntaties verschillende conceptuele systemen als het ware ‘richting’ geven door het contrast tussen *omhoog* en *omlaag* systematisch te benutten:

OMHOOG is MEER en BETER / OMLAAG is MINDER en SLECHTER

	OMHOOG ('up')	OMLAAG ('down')
stemming	<i>opgetogen, hemelhoogjuichend uit je bol gaan</i>	<i>terneergeslagen in de put zitten, bij de pakken neerzitten in het rood zakken verder wegzakken</i>
status	<i>een hoge functie in aanzien stijgen aan de top komen boven Jan komen</i>	<i>een lage functie in aanzien dalen in de goot liggen ten onder gaan</i>
moraliteit	<i>verheven superieur hooggestemd</i>	<i>laag bij de grond laaghartig minderwaardig iemand omlaag halen</i>
controle	<i>macht over overheersen overwinnen</i>	<i>onderwerpen onderdrukken ondergeschikt</i>
gezondheid	<i>topfit, er bovenop komen, opfleuren, opademen</i>	<i>achteruit gaan (?)</i>
economie	<i>topwinsten hoge winsten voor ... de prijzen stijgen</i>	<i>diep in 't rood de prijzen dalen dalende winsten lagere groei</i>

De ruimtelijke relatie *omhoog / omlaag* biedt een **oriëntatiemetafoor** waarmee clusters van concepten ten opzichte van elkaar georganiseerd worden. Lakoff & Johnson claimen dat de meeste fundamentele concepten ook deels gestructureerd

worden in termen van een of meer ruimtelijke metaforen, en dat zulke structureringen een systematische basis hebben. “GELUK is (OM)HOOG” definieert bijvoorbeeld een coherent systeem om tegen stemmingen aan te kijken (je zegt niet: “de stemming daalde tot een dieptepunt” om daarmee aan te geven dat er een heel positieve stemmingsclimax bereikt was).

ontologische metaforen

Ontologische metaforen zijn conceptualiseringen waarmee we verschijnselen tot een entiteit met bepaalde eigenschappen kunnen maken (ontologie: ‘theorie van een manier van zijn’). Twee heel belangrijke ontologische metaforen zijn *personifiëring* en de container-metafoor.

Personifiëring

We maken ontzettend veel verschijnselen bespreekbaar door die op te vatten als een persoon, bijvoorbeeld door *inflatie* op te vatten als een vijand, of door de overheid te zien als een handelend personage dat zich op een bepaalde manier gedraagt:

- Inflatie is de grootse vijand van de economie in de EU
- De overheid laat de uitkeringstrekkers in de steek

De container-metafoor

Heel beknopt gesteld, komt de container-metafoor erop neer dat we ruimtes en dingen als een container zien waarbinnen of waarbuiten we ons bevinden kunnen. We zeggen bijvoorbeeld

- Hij verdween langzaam *uit* het zicht
- Hij kwam weer in het *vizier*

en daarmee behandelen we de visuele ruimte als een container waar objecten zich binnen ('in') of buiten ('uit') kunnen bevinden.

Activiteiten zien we metaforisch vaak als *substanties*, en daardoor als *containers* voor de handelingen en de andere activiteiten waaruit ze bestaan. We kunnen daarom voorzetsels zoals "in", "uit", "buiten" en "binnen" gebruiken om de plaats van een activiteit, proces of toestand in verhouding tot de container aan te geven: erbinnen of erbuiten, zoals bij de vragen «*hoe kwam je in het voetballen terecht?*», of «*wat heb je buiten de les gedaan?*». Vergelijk ook:

- Ik zit niet meer in die club
- Hij is uit het bestuur gezet.
- Binnen de wedstrijd mag er geen overleg zijn met de coach.
- Ze is een grote naam in de theaterwereld

Overigens, activiteiten kunnen daardoor ook geconceptualiseerd worden als containers voor de energie en het materiaal (grondstoffen) die voor die handelingen nodig zijn (erin, of eruitkomend). Vergelijk: « ik heb een hoop energie gestopt in corrigeren.», « ik kan geen bevrediging halen uit afwassen, wel uit koken, ...

Ontologische metaforen zijn geen vergelijkingen van situaties, maar conceptualisering van entiteiten en verschijnselen in situaties. Het gebruik van ontologische en oriëntatie-metaforen kan dus door dat van structurele metaforen heen lopen.

10.3 FRAMING

In dezelfde tijd dat Lakoff zijn metafoorthorie ontwikkelde, had een collega van Lakoff, Charles J. Fillmore, laten zien dat we onze kennis van de wereld met behulp van taal in *frames* organiseren en vormgeven (vgl. § 9.2). Deels op basis van de woordveldtheorie (vgl. § 8.2.2), liet Fillmore zien hoe woordvelden een *frame* ('kader')

leveren waarin woorden systematisch in relatie tot elkaar staan op basis van de relaties in de werkelijkheid die ze beschrijven. Lakoff's metafoorthorie is eigenlijk een complexe frame-theorie: conceptuele metaforen zijn afbeeldingen ('*mappings*') van een frame in het brondomein op een frame in doeldomein ('*frame-to-frame mappings*'). Het ene domein van in een frame georganiseerde ervaringen wordt begrepen in termen van het frame uit een ander domein.

Die afbeeldingsrelatie heeft wel gevolgen voor hoe het doeldomein begrepen wordt. Het metaforische concept uit het brondomein benadrukt specifieke aspecten van het doeldomein, het geeft dat een kader voorzover dat bij het brondomein past. Het metaforische concept »een **TEAM** is een **KOOR / ORKEST**« bijvoorbeeld, zet met name het coördinatie-aspect dat typisch is voor orkesten, op de voorgrond. Vergelijk het lijstje uitdrukkingen hieronder:

- *plannen op elkaar afstemmen*
- *de eerste viool spelen*
- *op elkaar ingespeeld raken*
- *uit de toon vallen*

Maar door bepaalde eigenschappen in het doeldomein op de voorgrond te zetten, worden tegelijkertijd ook andere eigenschappen daarvan aan het zicht onttrokken. Wanneer je een team vergelijkt met een orkest, sluit je bijvoorbeeld uit dat teamleden vaak moeten improviseren of vaak niet eens weten wat een ander teamlid aan het doen is.

Dit vertekeningseffect verklaart waarom er meerdere conceptuele metaforen voor één doeldomein moeten zijn. Elke afbeeldingsrelatie legt de klemtoon op *andere aspecten* van het doeldomein. Bijvoorbeeld LIEFDE:

LIEFDE is REIZEN: *we willen verder met elkaar*

LIEFDE is VOEDSEL: *honger naar liefde, onverzadigbaar verlangen*

LIEFDE is VUUR: *brandende liefde, in vuur en vlam staan*

LIEFDE is MAGIE: *haar schoonheid betoverde hem*

LIEFDE is GEKTE: *ik ben stapelgek op jou, het hoofd op hol brengen*

- liefde is een menselijke behoefte (zoals voedsel)
- is iets dat tot verlies van controle leidt (zoals magie en gekheid)
- daardoor doe je stomme of onconventionele dingen (gekheid)
- is niet statisch, maar een proces (zoals reizen)
- is intensief en kan pijn doen (zoals vuur)

Dus wanneer je een domein in termen van een ander beschrijft, begrijp je het weliswaar deels in termen van dat andere domein, maar dat kan natuurlijk niet helemaal anders zou het om identieke domeinen gaan:

"when we say a concept is structured by a metaphor, we mean that it is partially structured by a metaphor, it highlights certain aspects, and it hides others."

(Lakoff & Johnson)

De vertekening die conceptuele metaforen aanbrengen, kan ook best misleidend werken. Een cultureel heel doordringende manier van denken over talige communicatie is bijvoorbeeld om communicatie te zien als een vorm van *transport* via een pijplijn (de 'conduit metapor'). De *transportmetafoor* maakt de volgende aannames:

- (i) ideeën (betekenissen) zijn objecten / voorwerpen
- (ii) talige uitdrukkingen zijn containers
- (iii) communiceren is zenden / transport

- dat is moeilijk in woorden te vatten
- lege woorden, holle frases
- hij verpakt zijn ideeën erg onhandig
- de inhoud gaat schuil achter een onleesbare stijl
- dat idee heb je van mij
- ...

De transportmetafoor ontnemt (oa) het zicht op

- de manier waarop de *context* een uiting interpreteerbaar maakt (bijv: «*ga maar op de sinaasappelsap-plek zitten*»)
- en dat een interpretatie kan afhangen van *wie* die uiting doet (bijvoorbeeld: ‘we hebben alternatieve bronnen van energie nodig’, wanneer dat gezegd wordt door iemand van de kernenergielobby, dan heeft die het waarschijnlijk over andere alternatieve bronnen dan wanneer de voorzitter van Milieudefensie dat zegt),
- respectievelijk tegen *wie* een uiting gezegd wordt.⁷¹

⁷¹ Een kritiek op de theoretische implicaties van een al te klakkeloos overnemen van de pijlpijnmetafoor in communicatiekundige discussies is te vinden in Mazeland & Ensink 1997. ‘Over de (on-)bruikbaarheid van het codemodel’, in: H. van den Bergh e.a. (red.) *Taalgebruik ontrafeld*. Foris Publications, p. 153-164

10.4 METAFOREN IN DE WOORDENSCHAT

Metaforen dragen bij aan het verder ontwikkelen en verrijken van de taal door **nieuwe betekenissen** voor lexemen te creëren (zie hoofdstuk 6). Zo lang er nog een duidelijk verschil tussen de letterlijke betekenis van het lexeem en wat er met het lexeem bedoeld wordt, dan ervaren we het nog als een **metafoor**. Maar als een lexeem vaker metaforisch gebruikt wordt, dan verbleekt de metafoor en wordt die **geconventionaliseerd**. Uiteindelijk ontstaat er **polysemie** en **ambigüiteit**: één lexeem met meerdere lezingen. Veel oorspronkelijke metaforen zijn nauwelijks meer als zodanig herkenbaar, bijvoorbeeld *mee-nemen* of *be-grijp-en*.

Neem bijvoorbeeld het gebruik van *links* en *rechts* als aanduiding voor politieke richting: 'links' meer progressief, egalitair, solidair met zwakkeren / armeren, 'rechts' eerder conservatief, liberaal, de eigen verantwoordelijkheid en het eigen belang meer benadrukkend. We gebruiken deze woorden die oorspronkelijk primair een ruimtelijke oriëntatie betekenis aanduiden, nu ook zonder er nog verder over na te denken als aanduiding voor de politieke plaatsbepaling (het paar *links* / *rechts* is dus polyseem).

In zijn wekelijkse taalrubriek in de NRC⁷² legt de taalkundige Ewoud Sanders uit dat de politieke betekenis van *links* en *rechts* zijn oorsprong heeft in de Franse Revolutie van 1789. In de *Assemblée nationale*, een soort parlement, zaten de conservatieve edelen rechts van de voorzitter, en de vooruitstrevende burgers links. Die zitorde heeft dus een politieke lading gekregen die in de daaropvolgende decennia ook in andere talen in de westerse industriële wereld is overgenomen.

⁷² Ewoud Sanders, *Woordhoek*, NRC 25 oktober 2010. Voor zijn bronnen verwijst Sanders weer naar het *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*.

De invloed van metaforiek op ons taalgebruik en onze manieren van denken wordt vaak onderschat. Voorbeelden van oorspronkelijke metaforen, die tot een polyseem lexeem geleid hebben, zijn:

- *kiem*: oorspronkelijk 'uitloper van een knol'
leidde tot: 'micro-organisme dat ziekte veroorzaakt'
- *stroom*: oorspronkelijk stromend water, een beek of rivier
leidde tot 'hoeveelheid elektriciteit'
- *cel*: oorspronkelijk klein vertrek in klooster, gevangenis enz. leidde tot
'elementair bestanddeel van organismen',
'een deeltje protoplasma met kern'

Metaforisch taalgebruik veronderstelt een goed geheugen, cognitief vermogen en oriëntatie op pragmatische principes (bijvoorbeeld of de letterlijke betekenis van een samenstelling wel in overeenstemming is met onze stereotypische kennis van de wereld). Hoe nauw dat allemaal let, realiseren we ons vaak pas wanneer het niet meer goed werkt. Bij dementie bijvoorbeeld. Vergelijk de veldobservatie van een 90-jarige mevrouw met Alzheimer die met haar zoon door de stad wandelt, en daar een aanplakbord ziet. Ze leest hardop voor "Zondag 25 maart Grote Vlooiemarkt," en vervolgens vraagt ze zich in alle ernst af of daar nog veel vlooiën zullen zijn.

10.5 METAFOREN IN GEBRUIKSCONTEXTEN

Er zijn minstens twee communicatiewetenschappelijke perspectieven op metaforen:

- PERSPECTIEF 1: metaforen zijn een **hulpmiddel voor communicatie**

Metaforen maken een benadering van onbekende of gecompliceerde onderwerpen mogelijk; de structuur van een bekend domein wordt op een onbekend of complex domein overgeplant.

- PERSPECTIEF 2: metaforisch taalgebruik is een middel om mensen te **beïnvloeden** of misschien zelfs te **manipuleren**

Metaforen maken beïnvloeding mogelijk van de manier waarop we een onderwerp bekijken; ze introduceren een bepaald perspectief, leggen de klemtoon op bepaalde eigenschappen, en kleuren zo het domein waarover gesproken wordt in op een manier die aansluit bij emoties en oordelen ('stance'!, zie § 9.4) van de doelgroep.

PERSPECTIEF 1: EXPERT- / LEKENCOMMUNICATIE

De manier waarop metaforische concepten helpen bij de beschrijving van abstracte relaties en entiteiten, is terug te zien in de manieren waarop we metaforische concepten als een hulpmiddel gebruiken om ingewikkelde onderwerpen te benaderen. Vergelijk bijvoorbeeld hoe in voorlichting in de gezondheidszorg allerlei culturele artefacten gebruikt worden om processen in het lichaam te snappen:

- het hart wordt getypeerd als een *motor* of een *machine*
- de bloedsomloop als een *transportsysteem*
- de stofwisseling als een *verbrandingsinstallatie*
- voedsel als *brandstof* of *machine* ('melk de witte motor'), etc.

Leken kunnen met behulp van zulke metaforische concepten gemakkelijker over ziekte praten en denken, maar zulke metaforen beïnvloeden ons perspectief op ziekte ook: voor ziekte moet je bang zijn, verdediging ertegen is noodzakelijk, alle middelen zijn toegestaan, ziekte is geen normaal onderdeel van je leven, er is een duidelijk verschil tussen gezondheid en ziekte, ziekte is iets wat niet bij je lichaam hoort

In een mooi artikel uit 2003 laat de Duitse taalkundige Elisabeth Gülich⁷³ zien hoe in patiëntenvoorlichting lichaamsdelen gepersonifieerd worden: een spiercel wordt consequent opgevoerd als een sprekend en denkend personage (*personifiëring*):

'dan zegt de spiercel het volgende tegen zichzelf ... als die kerel morgen weer gaat hardlopen, dan zal ik nu alvast beginnen om triglycerine aan te maken en het op te slaan, dan heb ik het morgen al vast als ie weer gaat lopen ...' (Gülich 2003: 243)

⁷³ E. Gülich, 2003. 'Conversational techniques used in transferring knowledge between medical experts and non-experts.' In: *Discourse Studies* 5/2, p. 235-263.

PERSPECTIEF 2: PERSUASIEVE COMMUNICATIE

Metaforen zijn een geschikte manier om het perspectief op een bepaald onderwerp te beïnvloeden. Die beïnvloeding kan vaak heel onopvallend zijn, sluipend als het ware. Je kunt daarmee het *kader* bepalen waarin het onderwerp wordt gezien (framing). Vergelijk het gebruik van de zee-metafoor in de discussie over het asielbeleid:

- *asielzoekers overspoelen ons land*
- *de aanzwellende vloed aan asielzoekers*
- *de stroom vluchtelingen / grote stromen asielzoekers*

Het brondomein is *de zee*, het doeldomein is *immigratie*. Door het zee-concept systematisch op dit doeldomein toe te passen, wordt een bepaald beeld geschetst van asielzoekers:

- grote hoeveelheden
- een homogene massa
- onweerstaanbaar
- zo natuurlijk als de wisseling van de getijden
- een bedreiging voor het land waar je je tegen moet beschermen

Voor- én tegenstanders van een streng asielbeleid gebruiken hetzelfde metaforische concept. De ambiguïteit van ons perspectief op de zee in het BD (zee: een natuurlijk verschijnsel dat echter potentieel gevaarlijk is), komt in de projectie van het DD terug. Sommige metaforen zijn minder ambigu, bijvoorbeeld **IMMIGRATIE** als **OORLOG: invasie van vreemdelingen**.

Toepassing: metaforen in politieke propaganda: Lenin aan de huishoudelijke arbeid (affiche twintiger jaren vorige eeuw)

*kameraad Lenin
veegt de wereld schoon*

Het gebruik van het schoonmaak-frame voor het doeldomein van politieke verandering is nog steeds gangbaar. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende passage uit het verkiezingsprogramma van GroenLinks in 2010:⁷⁴

“Het is tijd om flink de *bezem* te halen door de publieke sector. Dit keer niet met het doel om overheidstaken af te stoten, maar om een slanker en krachtiger bestuur te vormen, met voldoende democratische legitimatie. Gemeenten werken nu nog samen in een wirwar van regionale verbanden: in 2005 gemiddeld 27 per gemeente.”

Je kunt frames heel neutraal bestuderen en vooral top-down kijken naar de architectuur van de kennisframes die we gebruiken en hoe die in taal verankerd zijn. Stel dat we over een restaurant praten, dan veronderstellen we dat de

⁷⁴ Vgl. F. Hegger 2012. *De klauwen van Europa. Een kwalitatief onderzoek naar het gebruik van creatieve metaforen in de verkiezingsprogramma's van GroenLinks en de Partij voor de Vrijheid*. MA-scriptie CIW RuG.

gesprekspartners over de encyclopedische kennis beschikken op grond waarvan men weet dat er in zo'n instelling een ober is, een menukaart, en dat je voor je eten moet betalen. Op grond van zo'n kennisschema kunnen we vervolgens spreken over "de ober" of "de rekening" zonder dat we zo'n entiteit eerst hadden moeten introduceren (en zonder dat een gesprekspartner zal vragen 'welke ober?').

Maar de frame-benadering maakt het ook mogelijk om vanuit de woorden die in een discourse gebruikt worden, te bepalen welke frames daarmee geactiveerd worden. Lakoff geeft het voorbeeld van een strafproces in de zeventiger jaren van de vorige eeuw, waarin een arts aangeklaagd werd voor abortus. De aanklager gebruikte consequent het woord 'baby', terwijl de advocaat het steeds over 'foetus' had. Met dat laatste woord wordt een medisch frame geactiveerd, terwijl het woord 'baby' juist het frame voor moord activeert. Het medische frame kwam in dit geval als winnaar uit de bus. Maar waar het in principe om gaat is dat er in politieke discussies en in het openbare debat steeds concurrentie is tussen frames. De uitkomst van de discussie wordt vaak niet bepaald door wie de beste argumenten heeft, maar door welk frame maatschappelijk domineert.

Lakoff heeft zijn theorie over metaforisch taalgebruik eigenlijk van begin af aan ook toegepast op het politieke discourse.⁷⁵ De recente populariteit van de notie '**framing**' is daaraan te danken. Bij die interpretatie van de notie *framing* kijkt men vooral naar de manier waarop een spreker probeert met een bepaalde woordkeus associaties op te wekken die het standpunt van de gesprekspartner beïnvloeden. Het gaat vaak om woorden met een negatieve connotatie. Wilders' "kopvoddentaks" is daar een

⁷⁵ Zie onder andere: G. Lakoff 2002. *Moral Politics: How Liberals and Conservatives Think*. University of Chicago Press; G. Lakoff 2008. *The political mind*. New York: Penguin Group

voorbeeld van.⁷⁶ Het gaat dan niet alleen om een neutraal beschrijvend frame ('hoofdhoekjesheffing'), maar om hoe dat geassocieerd kan worden met andere frames met een meer negatieve evaluatieve kleuring ('kop' in plaats van *hoofd*, 'vod' in plaats van *doek*, 'tax' in plaats van *heffing*). Toen bijvoorbeeld in 2011 in de discussie over het pensioenaccord een factie in de vakbeweging het pensioen in dat accord ging betitelen als een “casino-pensioen”,⁷⁷ werd door die kleuring het bereikte accord in een emotioneel beladen negatief daglicht gezet. Zulke kleuringen waarmee een beroep gedaan wordt op emoties en angsten, maken het vaak moeilijk om nog rationeel en nuchter over een thema te discussiëren. (Zie ook § 10.5.2)

Tenslotte, en ter afsluiting: zelfs een ‘gewone’ tekst als de ondernemingsvisie die IKEA aan het begin van deze eeuw op haar website had staan, is doordrenkt van metaforische concepten die de vormgeving van de tekst in hoge mate bepalen. Ikea als weldoener en bondgenoot waarmee wordt samengewerkt om goedkope designmeubelen aan te schaffen (www.ikea.com/about_ikea/our_vision/better.asp):

⁷⁶ Zie J. Kuitenbrouwer, 2010. *De woorden van Wilders en hoe ze werken*. De Bezige Blij.

⁷⁷ Vgl. onderstaande passage uit Henks blog in juni 2011 (Henk is Henk van der Kolk, de toenmalige voorzitter van FNV Bondgenoten): “*Casinopensioen*, zo kwalificeren wij de deal naar onze leden. Sommige mensen zijn boos dat we die term gebruiken. Maar als je pensioen een gok wordt, waarbij een pensioenfonds zich rijker mag rekenen dan nu en snel kan indexeren, dan kan dat leiden tot legere kassen. Je legt een hoop in en de kans dat je verliest is levensgroot. Dát is het principe van het casino. En daar mogen zeker jongere generaties beducht voor zijn.”

© Global
Select
country
site

browse here, buy at the store

products

ideas for better living

rooms & ideas

[IKEA store locator](#) | [FAQs](#) | [about IKEA](#)

[home](#) > [about IKEA](#) > [our vision](#)

[site index](#) | [search](#)

our vision

how we're different

our heritage

a better everyday life

The IKEA business idea is to offer a wide range of home furnishings with good design and function at prices so low that as many people as possible will be able to afford them. And still have money left!

Most of the time, beautifully designed home furnishings are created for a small part of the population — the few who can afford them. From the beginning, IKEA has taken a different path. We have decided to side with the many.

That means responding to the home furnishing needs of people throughout the world. People with many different needs, tastes, dreams, aspirations...and wallets. People who want to improve their homes and create better everyday lives.

It's not difficult to manufacture expensive fine furniture. Just spend the money and let the customers pay. To manufacture beautiful, durable furniture at low prices is not so easy. It requires a different approach. Finding simple solutions, scrimping and saving in every direction. Except on ideas.

But we can't do it alone. Our business idea is based on a partnership with the customer. First we do our part. Our designers work with manufacturers to find smart ways to make furniture using existing production processes. Then our buyers look all over the world for good suppliers with the most suitable raw materials. Next, we buy in bulk — on a global scale — so that we can get the best deals, and you can get the lowest price.

Then you do your part. Using the IKEA catalogue and visiting the store, you choose the furniture yourself and pick it up at the self-serve warehouse. Because most items are packed flat, you can get them home easily, and assemble them yourself. This means we don't charge you for things you can easily do on your own. So together we save money...for a better everyday life.

© Inter IKEA Systems B.V. 2000-2001

VERANTWOORDING / BRONNEN

Deze syllabus is een poging om taalkundige kennis toegankelijk te maken voor communicatiekunde-studenten, en soms ook al een beetje te laten zien hoe die relevant is voor de analyse van talige communicatie. Tot 2006 werd het vak *Taalkunde voor CIW* gegeven vanuit de afdeling ATW. De theoretische oriëntatie daarvan sloot niet altijd aan bij de kennisinteressen van onze studenten.

Toen ik het vak in het studiejaar 2008/09 van Marcus Egg overnam, heb ik zijn sheets als basis genomen voor de eerste versie van deze syllabus. De invloed van die aanzet is nog te zien in § 4.1 (constituententests), § 5.2 (eigenschappen van het subject), § 8.2 (homonymie e.d.), § 9.1 (logisch-semantische relaties tussen zinnen) en in hoofdstuk 7 (morfologie). In de hoofdstukken 4-5 leun ik soms behoorlijk sterk op de syllabus van Jan-Wouter Zwart (2008 versie) en op de tekstboeken van Tallerman en Haegeman. In hoofdstuk 2 (woordsoorten) en hoofdstuk 6 (woordvolgorde) baseer ik me vooral op de ANS (*de Algemene Nederlandse Spraakkunst*). Ik dank de collega's en student-assistenten die commentaar hebben gegeven op eerdere versies, met name Marloes van der Windt, Myrthe Faber, Martine van Huffelen, Joëlle Ooms en Lucas Seuren. Fouten en zwakheden komen uiteraard voor mijn rekening.

Afgezien van literatuur waarnaar in de tekst verwezen wordt, heb ik verder voor het schrijven van deze syllabus met name gebruik gemaakt van:

- **woordsoorten**

Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS) (W. Haeseryn *et al.* 1997, 2^e herziene druk).
Groningen: Nijhoff

NB. De ANS elektronisch raadplegen, zie: <http://ans.ruhosting.nl/e-ans/>

- **syntaxis**, naast de ANS:

Markus Egg, sheets *Taalkunde voor CIW* 2007/8. (182 sheets; het deel over syntaxis was voorzover dat te achterhalen was, deels gebaseerd op de ATW syllabus *Zinsleer* van Jan-Wouter Zwart)

Jan-Wouter Zwart 2008. *Zinsleer. Begrip van de syntaxis. "Understanding Syntax" van Maggie Tallerman voor het Nederlands bewerkt en vermeerderd door Jan-Wouter Zwart*. Syllabus ATW college Zinsleer, zie www.let.rug.nl/zwart)

M. Tallerman (2nd edition) 2005. *Understanding syntax*. Hodder Arnold

Biber et al. 1999. *Longman grammar of spoken and written English*. Pearson education

L. Haegeman, 2006. *Thinking syntactically: A guide to argumentation and analysis*. Blackwell

T. Janssen & A. Verhagen 2002. 'Zinnen en cognitie.' In: T. Janssen (red.) *Taal in gebruik. Een inleiding in de taalwetenschap*. Den Haag: SDU, p.77-96

R.K. Larson, 2010. *Grammar and science*. Cambridge, MA: The MIT Press

R. Sybesma. 2002. *Syntaxis. Een generatieve inleiding*. Bussum: Coutinho

- **morfologie**, naast de ANS:

Markus Egg, sheets Taalkunde voor CIW 2007/8.

W. O'Grady, W. M. Dobrovolsky and F. Katamba 2011. *Contemporary Linguistics. An introduction*. Longman

- **semantiek**

Markus Egg, sheets Taalkunde voor CIW 2007/8.

Cruse, D.A. 1986. *Lexical semantics*. Cambridge University Press

Geeraerts, D. 1989. *Wat er in een woord zit*. Leuven: Peeters

A.E. Goldberg 1995. *A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: Chicago University Press

Lakoff, G. & M. Johnson 1980. *Metaphors we live by*. University of Chicago Press

M. Hüning & T. Janssen 2002. 'Woorden en cognitie.' In: T. Janssen (red.) *Taal in gebruik. Een inleiding in de taalwetenschap*. Den Haag: SDU, p.61-77

W. O'Grady et al. 2011. *Contemporary Linguistics. An introduction*. Longman